

YAKIN DOĞU ÜNİVERSİTESİ NEAR EAST UNIVERSITY

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ **JOURNAL of SOCIAL SCIENCES**

cilt IV volume

sayı 1 nisan 2011 april number 1

YAKIN DOĞU ÜNİVERSİTESİ NEAR EAST UNIVERSITY

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

cilt IV volume

sayı 1 nisan 2011 april number 1

Editör - Editor

Aykut Polatoğlu

Yardımcı Editör - Assistant Editor

Ali Dayoğlu

Yazı Kurulu - Editorial Board

Nilgün Abisel

Çelik Aruoba

Ebru Çakıcı

Ali Dayoğlu

Ümit Hassan

Aykut Polatoğlu

Danışma Kurulu - Editorial Advisory Board

Prof.Dr. Şinasi Aksoy - Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Prof.Dr. Uğurcan Akyüz - Yakın Doğu Üniversitesi

Prof.Dr. Meliha Altunışık - Ortadoğu Teknik Üniversitesi

Prof.Dr. Çelik Aruoba - Yakın Doğu Üniversitesi

Prof.Dr. Fulya Atacan - Yıldız Teknik Üniversitesi

Prof.Dr. Korkut Boratav - Ankara Üniversitesi

Doç.Dr. Eero Elfvingren - National Defense University (Finland)

Prof.Dr. Olavi Falt - University of Oulu (Finland)

Prof. Dr. Haldun Güllalp - Yıldız Teknik Üniversitesi

Prof.Dr. Ümit Hassan - Yakın Doğu Üniversitesi

Prof.Dr. Norman Itzkowitz - Princeton University (USA)

Prof.Dr. Raşit Kaya - Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Prof.Dr. Fuat Keyman - Koç Üniversitesi

Prof.Dr. Barbara Kellner Heineke - Freie Universität Berlin (Germany)

Prof.Dr. Bilsay Kuruç - Ankara Üniversitesi

Prof.Dr. İlber Ortaylı - Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü

Prof.Dr. Aykut Polatoğlu - Yakın Doğu Üniversitesi

Prof.Dr. Oliver Richmond - University of St. Andrews (UK)

Doç.Dr. Julian Saruin - University of Sussex (UK)

Prof.Dr. Gencay Şaylan - Ankara Üniversitesi

Prof.Dr. Taner Timur - Ankara Üniversitesi

Prof.Dr. Vamık Volkan - University of Virginia (USA)

Yayınlanması istenilen yazılar ve yayın ile ilgili iletişim;

Abonelik ve reklam talepleri ile ilgili iletişim için adres/

Manuscripts and all editorial correspondence;

Subscription and advertising enquiries should be addressed to/

Prof.Dr. Aykut Polatoğlu

YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi Editörü

Yakın Doğu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Lefkoşa / Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

(Editor, NEU Journal of Social Sciences

Near East University, Faculty of Economics and

Administrative Sciences

Nicosia / Northern Cyprus)

Kapak Tasarım - Uygulama

Erdal Aygenc - YDÜ Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi

YDÜ Sosyal Bilimler Dergisinde ileri sürülen görüşler ve gerçeklere ilişkin ifadeler tamamen yazarlara aittir ve dergide yayınlanmış olması bu görüş ve ifadelerin editör ya da Yakın Doğu Üniversitesi tarafından benimsendiği anlamına gelmez.

Statements of fact or opinion appearing in the *NEU Journal of Social Sciences* are solely those of the authors and do not imply endorsement by the editor or NEU.

Tüm yayın hakları saklıdır. Bu derginin hiç bir bölümü yazılı ön izni olmaksızın hiçbir biçimde ve hiçbir yolla yeniden üretilemez ve dağıtılamaz.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced and disseminated in any means without the prior written permission of the Near East University.

Baskı: Yakın Doğu Üniversitesi

Fiyatı: 20 TL.

Abone Bedeli / Yıllık: 35 TL.

Hesap No: YDÜ Bank 11-304-455

e posta: sosbilder@neu.edu.tr

YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi hakemli bir dergidir ve **Econ Lit**, **Sociological Abstracts** ve **Worldwide Political Science Abstracts** kapsamındadır. NEU Journal of Social Sciences is a refereed journal and covered by **Econ Lit**, **Sociological Abstracts** ve **Worldwide Political Science Abstracts**.

YDÜ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ**İÇİNDEKİLER / CONTENTS**

Berker Bank	Rusya’da 1905-1920 Yılları Arasında Tarihsel Dönüşüm Süreci ve Siyasal Tartışmalar -----2
Bilal Savaş	Ekonomik Büyüme, Beşeri Sermaye ve İhracat: Nedensellik Analizi, 1928-2006 ----- 38
M. Murat Baskıcı	Machine Prices and the Mechanization of Ottoman Agriculture, 1860-1914 ----- 68
Didem Demiralp	Toplumsal Değerlerin Sanatsal Oluşumlar Üzerindeki Etkisine İlkçağ’dan Bir Örnek: Eski Yunan Tasvir Sanatı----- 80
Evren Kutlay Baydar	19. Yüzyıl Osmanlı Padişahlarının Müzik Politikalarından Kesitler ----- 92
Onur Sunal	Amerikan Sendikalar Hareketi: Tarihsel Gelişmeler Işığında Bir Değerlendirme----- 112
Uğur Sadioğlu Uğur Ömürgönülşen	Yerel Yönetim Personel Sistemlerinde Reform Çalışmaları: Alman ve Türk Deneyimlerinden Yansıyan Eğilimler ve Türkiye İçin Çıkarılabilecek Bazı Dersler ----- 129
Serhat Kaymas	Dest-i İzdivacınıza Talibim: Kolektif Kimliği, İslamileştirilen Yaşam Biçimleri ve Kullanım Örüntüleri İçerisinden Okumak ----- 172

RUSYA'DA 1905–1920 YILLARI ARASINDA TARİHSEL DÖNÜŞÜM SÜRECİ VE SİYASAL TARTIŞMALAR

Berker BANK*

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Rus Devrimi'nin hangi tarihsel ve düşünsel koşullar içinde oluştuğunu, bu koşullarda meydana gelen değişikliklerin Lenin'in teorik dünyasına nasıl yansıdığını ve devrim stratejisini belirlerken ne tür etkilerde bulunduğunu anlamaya ve göstermeye yöneliktir. Rusya'da devrimci dönüşüm sorunsalına Lenin açısından bakıldığında sosyalizmin gerçekleşmesi için bir devrime ihtiyaç vardır. Ancak, Rusya'nın kendine özgü koşulları göz önünde bulundurulduğunda, işçi sınıfının "bilinçlendirilmesi" gerekliliği ön plana çıkar. Lenin, bu noktadan sonra kitlelerin bilinçlendirilmesinin merkezi esaslara dayalı örgütlenmiş disiplinli bir parti aracılığıyla aşılabileceğini iddia eder. Rus burjuvazisinin güçlü olmayışı burjuva devrimini güçleştiren temel faktörlerden biridir. Bu noktadan sonra Lenin, kapitalizmin görece geliştiği ve güçlü burjuvazinin olmadığı ülkelerde işçi-köylü ittifakı temelinde burjuva demokratik devriminin gerçekleştirebileceği iddiasında bulunur.

Anahtar Kelimeler: Çelişki, En Zayıf Halka, Emperyalizm, Devrim, Sosyalizm, İşçi Sınıfı.

ABSTRACT

The purpose of this study is directed towards understanding and pointing out the historical and intellectual conditions in which the Russian Revolution took place, how the changes in these conditions were reflected in the theoretical world of Lenin and the effects of these in determining the revolution strategy. When we look at the revolutionary transformation problematic in Russia from the point of view of Lenin, a revolution is needed for socialism to be realized. However, when conditions specific to Russia are taken into consideration, the requirement for worker class "to be made conscious" had taken priority. Lenin claimed that after this point, the masses could be made conscious by a disciplined political party that was organized based on centralization principles. The weakness of the Russian Bourgeoisie is one of the basic factors that made bourgeois revolution more difficult. After this point, Lenin claimed that democratic borgeois revolution can be achieved through the worker-peasant alliance in countries where the bourgeoisie was weak and the development of capitalism was relative.

Key Words: Contradiction, Weakest Link, Imperialism, Socialism, Revolution, Working Class.

* Dr. Yakın Doğu Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölümü
YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. IV, No.1, (Nisan 2011)

Giriş

Marx, kapitalist üretim tarzına ilişkin kuramsal düzeydeki çözümlemelerini, tarihsel koşullar tarafından belirlenmiş verili bir toplumsal oluşuma bağlı olarak gelişen, üretim biçiminin henüz rekabetçi kapitalizmin hâkim olduğu bir dönemde geliştirdi. Lenin ise Rusya özelinden hareketle kapitalizmin gelişimini ve buna bağlı olarak sosyalist bir devrimin gerçekleşmesi yönündeki düşüncelerini - rekabetçi kapitalizmin daha ileri bir aşaması olarak nitelendirdiği- emperyalist aşamada geliştirerek hayata geçirmeye çalıştı. Bu nedenle Lenin, Marx'ın sosyalist devrime ilişkin birçok öngörüsünün emperyalist aşamada geçersiz olduğunu ısrarla vurguladı. Lenin'in, kapitalizmin farklı bir aşamasına dikkat çekerek stratejik temelde geliştirdiği bu eleştirisi Marksist yönteme ilişkin olmayıp, toplumsal değişimi ve gelişimi göz ardı ederek, onun mekanik bir biçimde dondurulmasına yönelikti.

Marx, Rusya'da bir devrim olasılığını çeşitli çalışmalarında her zaman vurgulamıştı. Marx, Rusya'nın içinde bulunduğu siyasi duruma ilişkin düşüncelerini, Sarge'ye yazdığı mektupta şöyle özetliyordu:

“... Rus halkının da yarar sağlayacağı Rus toplumsal devriminin - bu devrimin öğeleri, gelişebilmek için yalnızca böyle bir dış itkiyi gereksiniyor - patlamasına yardımcı olacaktır” (Marx, 1996: 26).

Marx'ın Rusya'nın içinde bulunduğu toplumsal hadiselerle ilişkin yaptığı tespitlere bakılırsa, gelecekte bir devrim beklentisi içinde olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, Marx, bu devrimin, Rusya'nın kendi iç dinamikleri tarafından değil de, daha çok bir dış itiyile bağlı olarak gerçekleşebileceği düşüncesini taşımaktadır.

Sosyalist devrimlerin gerçekleşme koşullarını kapitalizmin en ileri düzeye ulaştığı, üretici güçlerin en fazla geliştiği, bilimsel ve teknolojik atılımların yapıldığı Batılı ülkelerdeki ilerlemelere bağlayan Marx'ın tespitinden farklı olarak Lenin, üretici güçlerin en fazla geliştiği ve kapitalizmin en ileri düzeyde olduğu şu ya da bu ülkede değil, emperyalist zincirin en zayıf halkasını oluşturan ülkenin kopmasıyla sosyalist devrimlerin gerçekleşebileceği düşüncesini taşımakta idi. Böylece, Lenin, emperyalist aşamada sosyalist devrim stratejisinin kuramsal temellerini oluşturmuş oluyordu.

Rusya'nın çok hızlı bir biçimde kapitalistleşme süreci içinde bulunduğunu, büyük kapitalistlerin gelişen rekabete bağlı olarak küçük kapitalistleri piyasadan silmesinin Rusya'daki kapitalistleşme sürecini daha da hızlandıracağını ve bu ka-

pitalistleşme sürecinin kırsal alanda ortaya çıkardığı diğer bir sonucu olarak da topraklarından kopmuş Rus köylüsünün şehirlerde zamanla proleterleşerek ucuz iş gücünü meydana getireceği yönündeki düşünceler Lenin'in yaptığı ilk tespitler arasında yer almakta idi (1979: 68).

1898 yılında Minsk'te toplanan dokuz kişi RSDİP'yi (Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi) kurarlar. Bu Parti'nin oluşumunda iki önemli husus göze çarpmaktadır. *Birincisi*, Rus yerine Rusya kelimesi kullanılarak farklı etnik kökenden gelen çeşitli işçileri kapsıyor olmasıdır; ikincisi, *Komünist Manifesto*'da geçen önce burjuva devriminin ardından da proletarya devriminin gerçekleşmesi yönündeki aşamalı devrim stratejisini esas alan klasik Marksist teorinin kabul edilmesidir (D'Encausse, 2002: 64).

Rusya'da uzun yıllar boyunca devrimin gerçekleşmesi için mücadele eden ve siyasi mücadelesini sürdürmekte kararlı olan en önemli siyasi akımlardan biri "*Narodnikler*" idi. Bu siyasi hareket gelecekte gerçekleşeceğini düşündüğü olası bir devrimin, ancak büyük köylü kitlelerin önderliğinde yapılabileceği yönündeki tezde ısrarlıydılar. *Narodnikler*, Rusya'da olası bir devrimin, ancak köylü önderliğinde yapılabileceğini, komünist topluma kapitalist aşama yaşanmadan bir geçiş olabileceğini, köylülerin ağır bastığı bir toplumda, Batı burjuvazisinin gerçekleştirdiği anlamda bir demokratik devrimin olamayacağı yönündeki düşüncelerini muhafaza etmekteydiler. *Narodnikler*'in Rusya özelinden hareketle stratejik temelde geliştirdikleri bu siyasi tutumları Lenin'i, Rusya'da kapitalizmin çoktan gelişmeye başladığını, bu sürecin tarihsel bir zorunluluk olduğunu ve bu sosyo-ekonomik gelişmeler karşısında köylü önderliğine dayalı bir devrimin gerçekleşme ihtimalinin Rusya'da olanaksızlığını ispatlamaya yöneltti. Lenin, Rusya'nın kapitalist bir ülke haline gelmeye başladığını şöyle ortaya koyuyordu:

"...birincisi, toplumsal iş bölümü, meta ekonomisinin ve kapitalist ekonominin bütün gelişme sürecinin temelidir. İkincisi, Rusya'da gelişen kapitalizmin sonucu olarak sanayi nüfusu tarımsal nüfusun aleyhine büyüdüğünü, bu durumun bir ülkenin kapitalistleştiğinin tipik bir sonucu olduğunu..." (1988: 27-28).

Lenin'e göre, Rusya kapitalistleşme süreci içerisine girmişti, artık bu gelişmenin karşısında durmak mümkün değildi. Bu çalışmanın amacı, 1917 Rus Ekim Devrimi'nin hangi tarihsel ve düşünsel koşullar içinde oluştuğunu, bu koşullarda meydana gelen değişikliklerin Lenin'in teorik dünyasına nasıl yansıdığını ve devrim stratejisini belirlerken ne tür etkilerde bulunduğunu anlamaya ve göstermeye yöneliktir.

Lenin'in Devrimci Mücadele Sorununa Yaklaşımı

Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı'nın Önsöz'ünden bir alıntıyla başlayalım:

“İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır (Marx, 1995a: 46).

Bilinç, kesinlikle belli bir nesnelliğin doğrudan zihne yansımaları olarak görünmez. Belli bir nesnelliğin, belli bir bilinci tayin etmesi kuşkusuz doğrudur; ancak bu sanıldığından daha dolambaçlı bir işlemdir. Toplumsal varlık, doğrudan uzantısı olan toplumsal hareketlilik aracılığıyla bilinci tayin eder. Toplumsal varlık ile bilinç arasındaki ilişki doğrudan olmayan dolaylı bir süreçtir (Çulhaoğlu, 2002: 88).

Bilinç, nesnelliğin dış görüngüsü ile algılanması değil, söz konusu nesnelliğin özünün, kendini ortaya koyma biçimlerinin ardından yakalaması demektir. Bilinci yaratan son kerte de elbette varlıktır. Maddi varlık koşullarından bağımsız bir sınıf bilinci oluşturulamaz. Ancak, sözü edilen nesnellik hareketi ve çelişkiyle karmaşık bir bütünlük oluşturur. Nesnelliğin kendini ortaya koyuşu her zaman bir hareketliliktir. Dolayısıyla, kendini bir hareket biçiminde ortaya koyan nesnelliğin tüm boyutlarıyla yakalanabilmesi, en başta, sözü edilen hareketle içselleşmekten geçer. Kısacası, söz konusu olan, sınıf (burjuva veya proletarya) bilinci için belli bir sınıfın üyesi olmak değil, o sınıfa özgü belli bir hareketliliğin içinde bulunmaktır. Bu noktada Öngen şöyle diyor:

“...sınıf üyelerinde ortak bir aidiyet duygusundan veya ortak bir yaşam biçiminden kaynaklanan benzer tutum ve inançlar gelişmedikçe sınıf bilincinden söz edilemez”(1996: 61).

Örneğin, emek-sermaye arasındaki çelişkinin kendini somutlaması, işçi patron, işçi resmi görevli arasındaki ilişki ve çelişkiler gibi sayısız görüngü aracılığıyla gerçekleşir. Bunlar aslında çelişkinin özü değil, görünümüdür. İşçi, gerçekte, hiçbir sınıf bilinci nüvesi taşımadan da mücadeleye katılabilir. Burada, bilinç olmadan da mücadele vardır. İşçinin hiçbir bilinç taşımadan katıldığı mücadeleyi “kendinde sınıf” olarak niteleyebiliriz. Sonuçta bilinç, toplumsal varlığın tek başına değil, mücadeleler aracılığıyla belirlendiği bir sonuç olarak ortaya çıkar. Bunu bir örnekle somutlaştırsak, kapitalist toplumda sendikal mücadelenin kazanımları sınıf mücadelesinin nihai hedefi değildir. Çünkü, sonuçta, sendikal mücadele de

emeğin piyasa şartlarına uygun olarak makul bir düzeyde pazarlanmasını hedef alır. Sendikal mücadelenin kazanımları nihai bir hedef olmamasına rağmen, bu mücadele içerisinde karşılaşılan sorunları zamanla içselleştirerek sınıfın tarihteki önemi kavranabilir.

Sınıf bilinci, sınıf mücadelesine kıyasla çok daha katı bir kavramdır. Emek-sermaye çelişkisinin şu ya da bu şekilde görünümü olarak belli bir mücadeleye katılan işçi, sınıf mücadelesinin içindedir. Katılınan her sınıf mücadelesi gerçek anlamda sınıf bilinci için yeterli olmayabilir (Çulhaoğlu, 2002: 90). İşte tam da bu noktada Lenin'in işçi sınıfının bilinçlenmesine yönelik yaptığı tespitler önem kazanacaktır. Lenin, işçi sınıfının bilinçlenmesini şöyle formüle etmekteydi:

“Siyasal sınıf bilinci, işçilere, ancak dışardan verilebilir, yani ancak iktisadi mücadelenin dışından, işçilerle işverenler arasındaki ilişki alanının dışından verilebilir (Lenin, 1993: 29).

Lenin, işçi sınıfının kendinde sınıf aşamasından kendi için sınıf düzeyine yükselmesinin, kişinin içinde bulunduğu sosyal sınıfın zorluklarını yaşayarak, kendiliğinden gerçekleştiremeyeceğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla, Lenin'in sosyalist devrim teorisi, kapitalist toplumun zorunlu olarak kendiliğinden yıkılıp, yerine, sosyalist toplumun kurulacağı şeklindeki bir anlayışı reddeder. Proleter devrimin bu eşi görülmedik bilinçli karakterinden ötürü sadece nesnel etmenlerin olgunlaşmasıyla değil (kapitalist üretim tarzının tarihi görevini bitirdiği gerçeğini yansıtan ve gittikçe derinleşen bir toplumsal bunalım), aynı zamanda öznel etmenlerin de (işçi sınıfının bilinç düzeyi) yeterli düzeyde olmasını gerektirir (Mandel, 1977: 12).

İşçi sınıfının doğrudan sınıf bilincine sahip olmaması, siyasi ve ekonomik konularda burjuvaziye ödünler vermesine ve daha birçok konuda geri adım atmasına neden olur. Kendiliğindencilik ekonomizme varır, devrimciliğe varmaz. Bu nedenden dolayı Lenin'in düşünce sistemi içinde politika görece özerk bir yapıya sahiptir. Daha açık bir ifadeyle, “devrimci inisiyatif” (*Volontarizm*) tarihsel dönüşüm süreçlerinde önemli bir yere sahiptir.

Eğer iktidarın ele geçirilmesi sürecinde işçi sınıfının yürüttüğü ekonomik-politik mücadele Rusya'daki farklı muhalif kesimlerin iddialarının aksine kurulu düzen içerisinde ilerleyerek değil de; toplumsal değişimin sağlanması yönündeki bir mücadelenin, işçi sınıfının önderliğinde devletin tam anlamıyla ele geçirilmesi anlayışına dayalı olarak sürdürülecekse, sosyalist devrim stratejisinin nitelendirdi-

ği belirli aşamalar öncelikle Marx'ın yapıtlarından başlanarak kuramsal düzeyde temellendirilmeliydi. Marx şöyle yazıyordu:

“... toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkileri ile ya da bunların hukuki ifadesinde başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkileriyle çelişkiye düşerler. Bu ilişkiler, üretici güçlerin gelişmesinin sonucu olan şekiller olmaktan çıkıp, bu gelişmenin önünde engeller niteliğine bürünürler. O zaman toplumsal devrim çağı başlar...” (Marx, :1995a: 23).

Marx, süregelen toplumsal farklılaşmanın temelinde ve eşitsiz ilişkilerin temelinde sınıf ilişkilerinin olduğunu vurgulamakla birlikte; toplumu geçmişten başlayarak analiz ediyor. Ancak, tarihsel gelişim içerisinde ne kadar determinizm, ne kadar voluntarizm geçerli olacağı nasıl belirlenecektir? Bu sorunun cevabını ancak Marx'ın yaşadığı dönemde ortaya çıkan burjuva devrimlerine ilişkin yaptığı açıklamalardan anlayabiliriz. Marx, tarihsel dönüşüm sürecinde, voluntarizm ile ekonomik determinizm arasındaki ilişki ve çelişkiyi şöyle ortaya koymaktadır:

“Kişiler kendi tarihlerini, kendileri yaparlar; fakat keyiflerine göre, kendileri tarafından seçilmiş koşullarda değil de, geçmişin doğrudan doğruya verdiği ve miras bıraktığı koşullarda olur bu ”(Marx, 1995b: 21).

Marx'ın tarihsel dönüşüm sürecindeki temel yaklaşımı açıktır: Devrimci inisiyatifin rolünde başarıya ulaşabilmesi için devrimin, maddi bir zemine oturması gerekir. Bir başka deyişle, temel yapının (ekonomi), söz konusu devrimci inisiyatifin rehberliğinde zafere erişmesi belli bir olgunluk düzeyine ulaşmasını gerektirmektedir. Ekonomistler tarafından iddia edilen aksine ekonominin voluntarizm üzerinde belirleyici olması açısından bir üstünlüğe sahip olmadığı gibi, bu iki düzey birbirlerini dışlamazlar da. Aksine, özne ile nesne, teori ile pratik, üstyapı ile temel yapı arasındaki ilişki Marksist öğretilerde diyalektik bir bütünlüğe sahiptir. Lenin'in düşünce sistemi içinde ifade bulan işçi sınıfının bilinçlendirilmesi sorunu, bu süreçte partinin rolü, düzeylerin diyalektik bütünlüğü içinde kavranmalıdır. Daha açık bir ifadeyle, tarihsel koşullar tarafından belirlenmiş verili bir toplumsal oluşumu meydana getiren farklı düzeylerden herhangi biri, diğer düzeyler karşısında ayrıcalıklı bir konuma sahip değildir.

Lenin, ekonomistlerin devrimci mücadelede kendiliğindenciliği ön plana çıkartmasına karşı çıkarak, proletaryanın içgüdüsel bir karşı çıkıştan daha fazlasını yapamayacağını vurguluyordu. Ayrıca Lenin, saf ve yalnız işçi sınıfı hareketinin kendi başına bağımsız bir ideoloji geliştirebileceği yönündeki bir düşüncüyü de yadsıyordu. Çünkü, işçiler, sınıf kökeni itibarıyla sosyalizmden daha eskilere gi-

den burjuvazinin gelişmiş ve elinin altında çok miktarda yayın organı bulunan burjuva ideolojisiyle yüz yüze gelmek zorundaydılar. Bu nedenle sınıfsal politik bilinç işçilere ancak dışarıdan götürülebilir idi. Böylece, şu ya da bu şekilde politik bir mücadele içinde yer alan işçi sınıfı “kendinde sınıf” durumundan “kendi için sınıf” durumuna dönüşebilecek idi. Lenin bu durumu şöyle formüle ediyordu:

“Eğer işçiler, hangi sınıfları etkiliyor olursa olsun, zorbalık, baskı, zor ve suiistimalin her türlüsüne karşı tepki göstermede eğitilmemişlerse ve işçiler bunlara karşı, başka herhangi bir açıdan değil de, sosyal-demokrat açıdan tepki göstermede eğitilmemişlerse, işçi sınıfı bilinci, gerçek bir siyasal bilinç olamaz...” (1993: 77).

İşçi sınıfının kendiliğinden hareketi tek başına sınıf bilinci yaratamaz. Kitlelerin kendiliğinden ayaklanması ne kadar geniş bir alana yayılırsa ve hareket ne kadar yaygın olursa, sosyal demokrasinin kuramsal, politik ve örgütsel çalışmasındaki bilinç gerekliliği de o kadar ivedileşir. Lenin, proletaryanın kendiliğinden savaşımının, bu savaşıma güçlü bir devrimciler örgütü önderlik edene kadar, kendinde sınıftan hakiki sınıf savaşımı –kendi için sınıf- haline gelemeyeceğini düşünür. Marx toplumdaki egemen düşüncüyü şöyle ifade ediyordu:

“...egemen düşünceler egemen maddi ilişkilerin fiktisel ifadesinden başka bir şey değildir...” (1987: 70).

Her toplumun hâkim ideolojisi hâkim sınıf elindeki ideolojik üretim araçlarının (kilise, okul, gazeteler) denetlediği ve bunları kendi sınıfsal çıkarları için kullandığı anlamda sınıf ideolojisidir. Bu nedenle de kapitalist toplumda hâkim sınıf burjuvazi olduğundan hâkim ideoloji de, burjuva ideolojisidir. Sınıf hâkimiyeti güçlü, sabit ve sorguya çekilmeyen bir düzeyde olduğu sürece hâkim sınıfın ideolojisi ezilen sınıfın bilincine de hâkim olacaktır; ayrıca, sömürülen sınıf, sınıf mücadelesinin ilk evresinde sömürenlerin formüllerine, ideallerine ve ideolojilerine dayanır. Mevcut toplumun sorguya çekilişi artıkça - ki, bu ancak, siyasal iktidarın fethini hedefleyen örgütlü bir mücadele altında sürdürülebilir- sınıf mücadelesi yoğunlaştıkça ve sömürenlerin sınıf hâkimiyeti eylem alanında gerilemeye başlayınca sömürülenler, iktidardakilerin fikir hâkimiyetinden kurtulmaya başlayacaklardır.

Toplumsal devrim mücadelesinden önce ve bu mücadele esnasında hâkim sınıf ideolojisi ile devrimci sınıfın yeni idealleri arasındaki mücadele sürüp gider. Bu mücadele, devrimci sınıfın tarihi görevlerinin ve mücadelenin kısa vadeli sonuçlarını bilincine varmasını sağlayan somut sınıf mücadelesini yoğunlaştırır ve

hızlandırır. Böylece, devrimci sınıfın sınıf bilinci, hâkim sınıf ideolojisine rağmen ve onun aksine sınıf mücadelesi içinde gelişir. Unutulmamalıdır ki, ancak devrim sırasında ezilenlerin çoğunluğu hâkim sınıfın ideolojisinden kendini kurtarabilir. Çünkü, hâkim sınıfın ezilen sınıf üzerindeki denetimi saf bir ideolojik yönlendirme ve hâkim sınıfın ideolojik üretimini kitlesel özümsemesiyle değil, her şeyden önce, süre gelen ekonomik ve toplumun günlük işleyişi ve bunların ezilenlerin bilinçleri üzerinde yaptıkları etki ile yürütür.

Lenin, işçi sınıfının bilinçlenmesine ilişkin yaptığı açıklamalardan anlaşılacağı üzere, dışarıdan bilinç sayesinde işçilerin, “kendinde sınıftan” “kendi için sınıfa” dönüşebileceğini vurgulamaktadır, bunu da profesyonel devrimcilerden oluşan parti aracılığıyla gerçekleştirilebileceğini düşünmektedir. Ancak, bu noktadan sonra da, Lenin’in düşüncesine dayalı parti anlayışının, nasıl bir örgütlenme içinde olacağını, hangi strateji ve taktikleri izleyeceğini belirlemek teorik ve pratik sorunlar açısından önem kazanacaktır.

Lenin’in örgüt teorisi, proleter sınıf mücadelesinin ortaya çıkışı, proleter devrimin ortaya çıkışı ve proleter devrimin ilkel başlangıcıyla koşullanmış olmakla birlikte, sınıf mücadelesinin kaçınılmaz mekanik bir sonucu olarak değil, ancak uzun süreli bir mücadele içinde sınıf mücadelesiyle bütünleşebilecek ve ona bağlanabilecek bir teorik pratiğin sonucu olarak yorumlanmalıdır.

Lenin, “*Iskra*” adlı gazetenin ilk sayısında yaptığı açıklamalarda şu tespitlerde bulunuyordu: “Örgütlenmiş güçlü bir partimiz olsaydı bir tek grev, politik bir gösteriye, rejime karşı politik bir zafere dönüşebilirdi; örgütlenmiş güçlü bir parti olsaydı bir tek yerdeki ayaklanma, başarılı bir devrime yol açabilirdi.” Lenin’in parti örgütlenmesine ilişkin olarak yaptığı bu ilk açıklamaları daha sonraki süreçte yaşanacak olan tartışmalar açısından önemli ipuçları vermektedir.

Parti programında belirlenen hedefler üç gruba ayrılıyordu. *Birincisi*, siyasi amaçlar: Eşit ve genel oy hakkı, basın özgürlüğü, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü. *İkincisi*, işçilerin ekonomik talepleri: İş gücünü sekiz saate indirme, yaşlı ve sakatlar için devlet sigortası vb. *Üçüncüsü*, köylülerin ekonomik talepleri: Toprak köleliğinin kaldırılması sırasında haksız yere elinden alınan toprakların geri verilmesi. Tüm bu talepler devrimin ilk aşamasında radikal burjuvazinin desteğini alabilmek için azami talepler olarak düşünüldü. Yakın hedeflerle nihai hedef olan sınıfsız toplum arasında bir bağlantıya değinilmedi. Partiye nasıl üye olunacağı konusundaki asıl tartışmaya sıra geldiğinde Kongre’ye, Martov ve Lenin

tarafından iki farklı önerge sunuldu. Parti üyeliği konusunda dile getirilen farklı düşünceler söz konusu olan bu önerelerde şöyle ifade ediliyordu:

“... Martov'un tasarısındaki birinci madde şöyle: "Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisinin üyesi, parti programını kabul ederek, parti organlarının [aynen böyle!] denetim ve yönetimi altında, partinin amaçlarını gerçekleştirmek için faal olarak çalışan kişidir." Benim tasarımıdaki birinci madde şöyle: "Parti üyesi, parti programını kabul eden ve hem mali yönden, hem parti örgütlerinden birine bizzat katılarak partiyi destekleyen kişidir" (Lenin, 1992a: 58).

İki devrimci arasındaki temel ayrılık noktası Martov, partiye daha çok üye olabilmenin koşullarının çok daha esnek tutularak genişletilmesinin gerekliliğine vurgu yaparken; Lenin ise, profesyonel devrimcilerden oluşan bir partinin önemi-ne işaret ediyor olmasıydı. Lenin'in bu ilk dönem de partinin izlemesi gereken “strateji” ve “taktiklere” ilişkin olarak geliştirdiği ilk tespitleri şunlardı: (1) Liberal burjuvaziye karşı amansız bir muhalefet sürdürmek, (2) proletaryanın köylülük üzerine hegemonyasını savunmak, (3) sanayi ülkelerinin proletaryası ile sömürge ülkelerindeki köylü kökenli ulusal kurtuluş hareketleri arasında bir ittifak kurmak öncelikli fikirler arasında yer alıyordu. Çünkü, küçük burjuvazinin sınıf karakterine bağlı olarak köylülük, proletarya ile burjuva arasında sürekli bir ikilem yaşamaktaydı. Köylüler, feodaliteye ve emperyalizme karşı kararlı bir biçimde savaştıkları sürece devrimci, küçük ölçekli özel mülkiyete tutundukları ölçüde ise gerici bir niteliğe bürünmekteydiler. Bu nedenle proletarya köylüyle hem ittifak kurmalı, hem de ondan ayrı durmak zorunda idi (Cliff, 1987: 54). Daha açık bir ifadeyle, işçi sınıfının öncü bir sınıf olarak sosyalist bir devrime geçiş sürecinde oynadığı özgün rol olası ittifaklar içinde de muhafaza edilmeliydi.

İşçi sınıfının Rusya'da kitlelerin öncüsü olması gerektiğine ilişkin yaklaşımı Lenin ve *Narodnikler* arasında geçen tartışmaya dek uzanmaktaydı. Lenin, yukarıda izah edildiği üzere, Rusya'nın hızlı bir biçimde kapitalistleştiğini ve bu değişimin durdurulamaz bir süreç olduğunu ısrarla vurgularken; aynı zamanda da “proletaryanın öncü rolünü” ispatlamaya çalışıyordu (Lukács, 1993: 17). Rusya özelinden hareketle işçi sınıfının öncü rolüne bağlı olarak geliştirilen sosyalist devrim stratejisi, kapitalizmin gelişmişlik düzeyine bağlı olarak gelişen burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki tarihsel mücadelenin ortaya çıkardığı somut ilişkiler örüntüsüyle diyalektik bir bütünlük içerisindeydi. Daha açık bir ifadeyle, sosyalist devrim stratejisini oluşturan çeşitli bileşenlerin temel referans noktası, Rusya'da kapitalizmin hâkim üretim tarzı haline gelişmiş olmasıydı. Lenin, Rusya'da gelişen kapitalizmin sınıf çelişkilerini keskinleştirdiği için bu durumu olumlu bir gelişme

olarak görmekte, ama aynı oranda da burjuvaziye karşı örgütlü mücadeleyi sahiplenmekteydi.

Tarihsel gelişme eğilimlerinin diyalektik olarak kavranışı “proletaryanın bağımsız olarak” ortaya çıkmasını gerektiriyordu. Çünkü, kapitalizmin Rusya’da bağımsız olarak gelişmesi kabul edildiği takdirde bundan çıkarılacak stratejik sonuç, kapitalist gelişmenin tamamlanması zorunluluğu ve bu gelişmenin ideolojik taşıyıcısının burjuvazi olduğu gerçeğinin kabul edilmesini gerektirecekti. Böylece, burjuvazi, feodalizm ve onun kalıntılarını tasfiye ettikten sonra kapitalist toplumda proletaryanın bağımsız sınıf mücadelesine başlayabileceği yönündeki klasik Marksist teori tarafından karakterize edilen iki aşamalı devrim stratejisi Rusya özelinde somut bir görünüm kazanacaktır (Lukács, 1993: 18). Marx, *Manifesto*’da yaptığı açıklamalarda, proletaryanın izlemesi gereken hedefleri şöyle belirlemiştir:

“... proletarya, her şeyden önce siyasal gücü ele geçirmek, ulusun önder sınıfı durumuna gelmek, bizzat ulusu oluşturmak zorunda olduğuna göre, kendisi, bu ölçüde, ulusaldır, ama sözcüğün burjuva anlamında değil” (1978: 134).

Sorun ortaya bu şekilde konulduğu takdirde iki nokta ortaya çıkıyordu: Devrim güncel bir sorun olarak, işçi hareketinin günlük meselesi olarak mı görülecekti; yoksa artık kararlar üzerinde birleştirici bir etki sağlamaya yarayan uzak bir nihai hedef olarak mı ele alınacaktı?

Tarihsel açıdan bakıldığında burjuvazi bir dönem için ilerici bir misyona sahip olmuş olabilirdi, ama proletarya devriminin hızlıca yaklaşması, burjuvaziyi diğer gerici güçlerle ittifak arayışına yöneltmişti. Bir yandan burjuvazinin ekonomik olarak varolma çabası ve gelişme koşullarının güvence altına alması temeli üzerinde, eski güçlerin siyasal egemenliği altında, burjuvazi ve aristokratik güçler arasında bir ittifak kurulmasını mümkün kılıyordu. İdeolojik olarak tarihsel misyonunu tamamlamış olan burjuvazi kendi eski devrimci taleplerini gerçekleştirme ideallerinin çok gerisinde kalmıştı, artık yerini proleter devrime bırakmıştı. Rusya koşullarında burjuvazi tarihsel misyonunu tamamladığına göre Orta Çağ’dan çağımıza geçiş yönünü gösteren belirleyici güç yalnızca proletarya olabilir idi (Lukács, 1993: 20-22). Rus burjuvazisi demokratik devrimi tamamlayacak durumda değildi. Sınıflar arası ittifaka dayalı proletaryanın girişeceği bir devrimde burjuvaziye yer yok ise, geriye tek seçenek olarak Rus köylüsü kalıyordu. Bu anlayışa göre köylüler, nesnel sınıf olarak içgüdüsel bir ayaklanmaya girişme kabiliyetindeydiler. Rusya’nın kendine özgü sosyo-ekonomik yapısı da proletarya ve köylünün ittifakı için nesnel bir zemin yaratmıştı (Lukács, 1993: 23). Bu neden-

den dolayı “devrimin güncelliği” burjuvazi için geçerli olamazdı. Bir başka deyişle, devrimin güncelliği işçi sınıfı için geçerli iken; burjuvazi tarihsel misyonunu tamamlamış bulunuyordu. Eğer burjuvazi Rusya’da tarihsel misyonunu tamamladıysa ve artık gerici bir sınıf olarak işçi sınıfının karşısına çıkıyorsa, öncü sınıf nasıl bir örgütlenme içinde devrimci mücadeleyi yürütecekti. Eğer devrimin güncelliği, Rusya’da, işçi sınıfı için geçerliyse ve burjuvaziye karşı yürütülecek devrimci mücadele öncü sınıf aracılığıyla gerçekleştirilecekse, o zaman proletaryanın burjuvaziden bağımsız devrimci bir ideolojiye de sahip olması gerekecekti.

Bu noktadan sonra da öncü parti anlayışı önem kazanmaktadır. Çünkü, sosyalist ideoloji ancak dışarıdan kitlelere -öncü parti anlayışıyla- verilebilir idi. Lenin, öncü parti anlayışı derken ne kastettiğinin anlaşılması son derece önemli bir yer tutar. Öncü parti iki anlamda anlaşılıyordu: (a) Hem nitelik, (b) hem nicelik. Nitelik anlamında parti, işçi sınıfının yüksek katmanlarına ait ve sosyalizm düşüncesine daha fazla angaje olmuş, işçi sınıfını kucaklayan bir seçkinler oluşumu olacaktı. Nicel olarak ise parti, herkese açık olmayıp profesyonel devrimcilerden oluşmalıydı. Profesyonel devrimcilerin öncülük ettiği parti aynı zamanda “gizlilik” esasına dayalı olarak örgütlenmeliydi. Bu anlayış, her üye adayının partiye kabul edilmesi gerekliliği yönündeki Menşevik görüşün tam karşıtıydı. Lenin, sınıfların mevzilenmesine ilişkin yaptığı tahlilde proletaryanın nasıl bir örgütlenme içinde olmasını ve devrimci mücadelenin nasıl sürdürülmesi gerektiğini en ince ayrıntılara kadar yazdı.

Lenin’in devrim düşüncesinde somut koşullara göre değişen çok geniş bir mücadele alanı vardır. Yukarıda parti yapısına ilişkin olarak izah edilen merkeziyetçi esaslara dayalı örgütlenme düşüncesi, Komintern’in III. Kongresi’nde yerini “demokratik merkeziyetçi” esaslara dayalı örgütlenme anlayışına bıraktı. III. Kongrede bu konu şöyle ortaya konuyordu:

“Komünist partisinin örgütünde demokratik merkeziyetçilik, proletarya demokrasisi ile merkeziyetçiliğin gerçek bir sentezi ve birikimi olmalıdır...” (Lenin, 2002: 66).

Lenin’in parti örgütlenmesine dayalı olarak geliştirdiği düşüncelerine genel olarak göz önünde bulundurulduğunda -özellikle de Lenin karşıtları tarafından- bürokratik bir oluşumun gelişmesine zemin hazırladığı ve bu bürokratik oluşumun işçi sınıfı üzerinde katı bir denetime yol açacağı gerekçesiyle çoğu defa eleştirildi. Komintern’in III. Kongresi’nde bürokratikleşmeye ilişkin olarak şu ifadeler yer veriliyordu:

“...komünist parti içinde merkeziyetçilik, biçimsel ve mekanik bir merkezileşme değildir; komünist partinin merkezileşmesi, yani güçlü etkili ve aynı zamanda esnek bir önderliğin yaratılması demektir. (...) Biçimsel yahut mekanik merkezileşme iktidarın parti bürokrasisinin elinde merkezileşmesi demektir...” (Lenin, 2002: 67).

Lenin’in merkeziyetçi esaslara dayalı parti anlayışında, bürokratik bir oluşumu hiçbir şekilde kabul edilmemektedir; böyle bir oluşumun işçi sınıfı üzerinde tahakküme neden olacağı vurgulanmaktadır.

Lenin’in geliştirdiği parti örgütlenmesi ve yürütülecek devrim stratejisi ve taktiklere ilişkin genel geçer bir parti prototipi oluşturulamaz. Çünkü, Lenin’in devrimci mücadelesinde, Rusya’nın kendi özgü tarihsel koşulları içinde gelişen ve değişen çok geniş bir devrim stratejisi söz konusudur. Aşağıda izah edileceği üzere proletaryanın Rusya özelinde yürüttüğü devrimci mücadelenin koşulları sürekli değiştiğinden, 1905 öncesi, 1905 Devrim sonrası, 1917 Devrimi ve sonrasında yürütülen mücadele de ciddi değişikliklere uğrayacaktır.

Lenin’in Proletarya Diktatörlüğü Yorumu

Lenin’in yazdığı kitabın ismi de “*Devlet ve Devrim*” zaten. Lenin bu iki kelime arasında bir ilişki kuruyor. Lenin’in bazı çalışmalarında, “diktatörlük” sözcüğünü kullandığını görmekteyiz. Meselâ, 1902 yılında Lenin’in diktatörlüğe ilişkin yaptığı açıklamalarda şöyle diyordu: “Küçük burjuvazi, köylülük dahil devrim sürecinde proletaryayı desteklerse o zaman elbette baskı kurmaya gerek kalmaz ve dolayısıyla diktatörlükten vazgeçilebilir (Draper, 1990: 112). Lenin’in yaptığı açıklamalarda kullandığı “diktatörlük” kavramı akıl yürütmeye dayalıdır. Ayrıca, bu açıklamalarda geçen “diktatörlük” kavramı ile ne kastedildiğine ilişkin kesin bir bilgi de yoktur. 1905 yılında, Lenin, işçi köylü ittifakına dayalı, “devrimci demokratik diktatörlük” kavramını ortaya atıyor. Bu geliştirilen formül terminolojik açıdan iki farklı sorun yaratmaktadır (Draper, 1990: 116). Birinci terminolojik sorun, eğer aynı anda işçi-köylü ittifakına dayalı iki sosyal sınıfın diktatörlüğü oluşacaksa, bu ittifakın, Marx’ın yapıtlarında geçen işçi sınıfının diktatörlüğü nosyonuna dayandırılarak açıklanması oldukça güç.

Lenin’in 1905 yılında Rusya’da yaşanan toplumsal hadiselerle ilişkin olarak yaptığı teorik çözümlemelerde, otokrasinin yıkılmasıyla birlikte kurulacak olan geçici devrimci hükümetin iki devrimci sınıfın (işçi-köylü) ittifakına dayanması gerektiğini öneriyordu. İttifakı oluşturan güçlerden biri olan işçi sınıfı öncü rolünü (proletarya hegemonyası) oynarsa, geçici hükümetin hareketlerini temel bir

konuda sınırlamak zorunda kalacaktı. Bu hükümet, Rus toplumunun demokratikleşmesini (burjuva demokratik devrimi) en uç noktalara dek taşıyacak, ama doğrudan sosyalist önlemler (kapitalizmin mülkiyet ilişkilerinin ortadan kaldırılması) almaktan kaçınacaktı. Troçki, geçici hükümetin sosyalist önlemler almaktan geri duramayacağını ısrarla vurguladı. Lenin, devrimci demokratik diktatörlük kavramıyla açıklamaya çalıştığı şey özetle: (1) İki sınıfın (işçi-köylü) ittifakını oluşturmak, (2) bu ittifakın işçi sınıfın önderliğinde olsa bile sosyalist olamayacağıydı (Draper, 1990: 117).

İkinci terminolojik sorun, “diktatörlük” teriminin başına “demokratik” sözcüğünün eklenmesiydi. Lenin’in formülleştirerek vurguladığı demokratik sözcüğü, burjuva demokratik devriminin bir kısaltmasıydı. Lenin’in geliştirdiği demokratik diktatörlük sloganının anlamı, oluşturulacak olan geçici hükümetin kendisini burjuva demokratik görevlerle sınırlayacak olmasıydı. Lenin’in iki sınıfın ittifakına dayalı olarak oluşturulacak demokratik diktatörlük vurgulamasının diktatörlüğe yapılmayıp, demokratik sözcüğünün vaat ettiği sınırlılık ile proletarya ve köylülük söyleminde ifade bulan iki sınıf problemi üzerinde yoğunlaşmaktaydı (Draper, 1990: 119). Burada dikkat edilmesi gereken husus Lenin’in teorik söyleminde ifade bulan işçi-köylü ittifakı temelinde oluşacak olan devrimci demokratik diktatörlük anlayışının yerine, “demokratik” sözcüğünün kullanılmasının pratik bakımdan hiçbir sakıncasının olmamasıydı. Çünkü, yapılan açıklamalardaki asıl vurgunun diktatörlük kavramına yönelik olmayıp, demokrasi sözcüğüne yönelik olmasıydı.

İster Lenin, ister Troçki olsun, sosyalist devrimin Avrupa içlerine kadar yayılmasının Rusya’da gerçekleşecek sosyalist devrimin kalıcı olması açısından hayati derecede önemli olduğu hususunda hem fikirdiler. Ancak, 1917 Devrimi sonrasında karşılaşılan zorluklar (ekonomik-politik sorunlar, İç savaşın yarattığı tahribat, Avrupa’daki devrimlerin başarısızlığı vb.) dünya sosyalist devrim idealinin zannedildiği kadar kolay olmadığı gerçeğiyle karşı karşıya kalmalarına neden oldu. İktisadi, siyasi ve sosyal alanlardaki beklenmedik gelişmeler devletin varlığının bir süre daha devam etmesini zorunlu hale getirdi. Ancak, yapılan devrim bir sosyalist devrimdir; devletin ne zaman hangi araçlarla ortadan kalkması gerektiğine ilişkin soruların cevaplanması teorik ve pratik düzeylerde bir zorunluluk olarak kendini dayatmaktadır. Lenin, devletin ne zaman, nasıl ve hangi araçlarla ortadan kalkacağına ilişkin tespitlerde bulunurken, yine klasik metinlere başvuracaktır.

Lenin, devlete ilişkin olarak teorik düzeyde bazı açıklamalar yapmayı bir zorunluluk olarak görmektedir. Çünkü, Rus Devrimi, Marksist anlamda bir sosyalist devrim olduğu iddia edilmektedir. Dolayısıyla, sosyalist devrimin geleceği adına, devletin neden bir süre daha varlığını sürdürmesi gerektiğinin açıklanması bir zorunluluk halini almaktadır. Lenin'in devrim paradigması, sadece devletin ele geçirilmesi sürecinde partinin örgütlenmesi, izlenecek strateji ve kitlelerin bilinçlendirilmesi anlamına gelmeyip; aynı zamanda devletin ele geçirilmesi ve onun korunması sürecinde yapılan düzenlemeler de Lenin'in devrim stratejisinin bir parçasını oluşturmaktadır. Bu bağlamda, devletin bir süre daha varlığını sürdürmesine ilişkin yapılan kuramsal tartışmalar Lenin'in devrim paradigması açısından önemli bir yer tutmaktadır. Lenin'in devlet teorisinin reformistlerden ve diğer muhalif kesimlerden kesin olarak ayıran en temel özelliklerini şöyle sıralayabiliriz: (1) Tüm devletlerin ve sınıf iktidarının sürdürülmesinin bir aracı olarak devlet aygıtının sınıf karakterinin kabulü. (2) Demokrasi ve demokratik devlet kurumlarının sınıfların ve sınıf mücadelesinin üzerinde yer aldığı yanılgısı ve bu yanılgının devrimci Marksistler tarafından reddi. (3) En demokratik burjuva devletlerin bile devlet kurumlarının kapitalist sınıfın iktidarını ve yönetimini ayakta tutmaya hizmet ettiğine ve bu nedenle de iktidarı yıkmaya, iktidarı kapitalist sınıfın elinden alıp işçi sınıfına verme olanaklarının olmadığına inanmak. (4) Burjuva devlet aygıtının ele geçirilmesinden sonra yapılması gerekli en önemli iş asker polis gücünün parçalamak. (5) Burjuva mülksüzleşmesini tamamlamak ve proletarya diktatörlüğünü tesis etmek için işçi bilincini geliştirmek, kitle örgütlenmesini sağlamak. (6) İşçi sınıfı bir başına burjuva devletinden farklı türde bir devlet kurumlarının çatısı içinde devlet iktidarını örgütlemek (Troçki, 1993: 8).

Lenin'i "devlet" sorunsalına ilişkin araştırmaya iten en önemli nedenlerin başında iktidarın ele geçirilmesi sonrasında devletin nasıl bir yapıya bürüneceği ve devletin, hangi araçlarla ve nasıl ortadan kalkacağı sorusunun yanıtlanmasının önem kazanmaya başlamasıdır. Lenin, özellikle de "proletarya diktatörlüğü" kavramını yeniden gündeme taşıırken devlet sorunsalıyla da hesaplaşmak zorundaydı ve bunu yaparken de Marx ve Engels'in devlet sorunsalına ilişkin yaptığı açıklamalardan faydalanacaktır.

Engels, devletin oluşumu konusunda önemli çalışmalarda bulundu. Özellikle de Antik Yunan, Roma ve Germen örgütlenmelerini inceledi. Devletin oluşumuna ilişkin vardıği sonuç:

"...Devlet, daha çok, toplumun, gelişmesinin belirli bir aşamasındaki bir üründür; bu toplumun, önlemekte yetersiz olduğu uzlaşmaz karşıtlıklar biçiminde bölündü-

ğünden, kendi kendisiyle çözülmez bir çelişki içine girdiğinin itirafıdır. Ama, karşıtlıkların, yani karşıt ekonomik çıkarlara sahip sınıfların, kendilerini ve toplumu, kısır bir savaşım içinde eritip bitirmemeleri için, görünüşte toplumun üstünde yer alan çatışmayı hafifletmesi, "düzen" sınırları içinde tutması gereken bir erklik gereksinimi kendini kabul ettirir; işte toplumdaki doğan, ama onun üstünde yer alan ve ona gitgide yabancılaşan bu erklik, devlettir" (Engels, 1992: 175).

Devlet, insanlık tarihinin belirli bir aşamasında, toplumsal eşitsizliğin tam ortasında ortaya çıkmıştır. Daha açık bir ifadeyle, devlet sınıf mücadelesinin dışında mutlak bir kavram değildir. Gerçekte iktisadi açıdan ayrıcalıklı bir sınıfın devleti iken; görünüşte ise, tüm toplumun devletiymiş düşüncesini genişleterek kendini var eden bir aygıttır.

Modern devletin gelişim sürecine bakıldığında, yeni gelişmekte olan farklı sosyal sınıflar arasında ortaya çıkan çıkar çatışmalarını frenlemek ve aynı zamanda bu çatışmanın tam ortasında doğduğunu görmekteyiz. Gelişmekte olan modern devlet, çatışan sınıfların ortasında doğduğuna göre, bu sınıflar arasında iktisadi bakımdan ayrıcalıklı konumda bulunan egemen sınıfın devletidir. İktisadi hayata egemen olan sınıf iktisadi ayrıcalığı da elde eder ve bu iktisadi ayrıcalık anayasa-da güvence altına alınır. Ayrıcalıklı sınıf, iktisadi hayata egemen olmanın sağladığı avantajlar sayesinde siyasal hayata da egemen olur. Böylece, modern devlet, iktisadi ve siyasi açıdan egemen sınıfın lehine ve ezilen sınıfı boyunduruk altında tutarak her geçen gün yeni araçlar kazanan devlettir. Modern devletin başlangıçtaki bağımsız yapısı hızlı bir biçimde özerk bir yapıya bürünür:

‘...bir yandan ekonomik hareket, öte yandan olabildiği ölçüde bağımsız olma çabası gösteren ve bir kez oluşturulduktan sonra kendine özgü hareket edebilmekle donatılan yeni siyasal güç. Genel de ekonomik hareket egemendir, ama bizzat kurduğu ve bir yandan devlet gücünün hareketinden, öte yandan aynı anda yaratılan muhalefetin hareketinden bir ölçüde bağımsızlıkla donattığı siyasal hareketin tepkilerine de katlanmak zorundadır (Marx ve Engels, 1996: 241-242).

Marx’ın devlete ilişkin olarak yaptığı çalışmalarda iki kavram karşımıza çıkmaktadır: “bağımsız” ve “özerk”. Marx bu kavramlardan ilkinin toplumsal katmanların daha gelişmediği yerlerde devletin bağımsızlığını vurgulamak için kullanırken; ikincisini, sınıfların geliştiği toplumlarda devletin özerk bir yapıya büründüğünü göstermek için kullandığını görüyoruz. Bir toplumsal oluşumda sınıflar ne ölçüde gelişir ve birbirleriyle ne ölçüde ayrılırlarsa, devletin bağımsızlığı da o oranda ortadan kalkar. Buna karşılık görece özerklik kavramı genişler. Bağımsızlığı kalmayan ama özerklik alanı genişleyen devlet modern devlettir. Dikkat edi-

lirise devlet, bağımsızlığını büsbütün yitirip sermayenin devleti durumuna gelirken aynı zamanda toplumun tümünü bir arada tutmanın zorlaştığını da görecektir. Böylece, devlet daha geniş yurttaş kesimine yönelirken, özerklik alanını biraz daha genişletecektir. Bir başka ifadeyle, sermaye sınıfına en iyi hizmeti görelî özerklik alanı genişlemiş devlet verecektir.

Lenin, devlet sorunsalını, proletaryanın güncel sorunu olarak kavramıştır ve onu böyle sunmuştur (Mandel, 1977: 67). Lenin’e göre proletarya, her şeyden önce kendini bir sınıf olarak kurmalıdır. Ama, bunun yanı sıra, burjuvazinin egemenliğine karşı içgüdüsel olarak ayaklanan ara tabakaların aktif unsurlarını eylem için örgütlemelidir de (Mandel, 1977: 72). Burjuvazinin egemenliğine son verilmesi, devlet aygıtının parçalanması, burjuva basınının ortadan kaldırılması sosyalist devrimin başarısı için hayati bir zorunluluktur. Çünkü, burjuvazi iktidar mücadelesi için sürdürülen savaşı kaybettikten sonra ekonomik ve siyasi ayrıcalıkları ele geçirmek için mücadele edecektir. Lenin, devlet aygıtının ele geçirilmesine ilişkin olarak şöyle diyor:

“...eğer devlet, sınıflar arasındaki çelişkilerin uzlaşmaz olduğu gerçeğinden doğduysa, eğer toplumun üzerinde ve “ona gitgide yabancılaşan” bir iktidar ise, açıktır ki, yalnızca zora dayanan bir devrim olmaksızın değil, ayrıca egemen sınıf tarafından yaratılmış bulunan ve içinde o “yabancı” niteliğin maddeleştiği devlet iktidarı aygıtı da ortadan kaldırılmaksızın, ezilen sınıfın kurtuluşu olanaksızdır” (Lenin, 1994: 16).

Yukarıda yapılan alıntıda görüldüğü üzere sınıflı toplumun ürünü olan devletin devrimci yöntemle ele geçirmek yetmez, onun yapısında oluşan egemen sınıf kurumlarının da dağıtılması, parçalanması gerekir. Çünkü, devleti ele geçirdikten sonra sınıf mücadelesi tüm şiddetiyle devam eder. Hattâ ekonomik anlamda mülksüzleşmenin olmasına rağmen siyasi anlamda eşitsizlik farklı bir biçim altında varlığını sürdürür. Ama, proletarya, devlet silahına hâkim olduğu zaman ve onu yeniden örgütlediği sürece güç kazanır. Devletin proletarya açısından bir silah olarak taşıdığı değer, proletaryanın onunla neler yapabileceğine bağlıdır (Mandel, 1977: 75). İktidarın alınmasından sonra silahlı mekanizma ezenlerin değil, ezilenlere hizmet edecek bir yapıya kavuşturulur. Bu devlet, artık bir burjuva devleti olmaktan çıkmıştır; ancak, anarşistlerin iddia ettiği gibi de birden ortadan kalkmayacaktır. Sorun ortaya bu biçimde konulduğu takdirde Lenin açısından cevaplanması gereken birçok soru ortaya çıkmaktadır: Eğer devletin ele geçirilmesi bir amaç değil, birçok düzenlenmenin yapılması için araç ise, devletin varlığının farklı bir sınıf egemenliğinde (proletaryanın egemenliğinde) belirsiz bir süre daha devam etmesi gerekecektir. Devletin, işçi sınıfının egemenliğinde varlığını bir süre daha

devam ettirmesi, Marx'ın yapıtlarında geçen kapitalist devletin ortadan kalkması idealiyle nasıl açıklanacaktır. Lenin, devletin, zannedilenin aksine hemen ortadan kalkmayacağını ve bir süre daha varlığını sürdürmesi gerektiğini Marx'tan yaptığı bir alıntıyla somutlaştırmaya çalışır:

“...1 sınıfların varlığının, üretimin gelişimindeki belli tarihsel aşamalarla ilişkili olduğunu, 2 sınıf savaşımının zorunlu olarak proletarya diktatörlüğüne varacağını, 3 bu diktatörlüğünü, yalnızca bütün sınıfların ortadan kaldırılmasına ve sınıfsız topluma bir geçiş olduğunu göstermekten ibarettir” (Marx ve Engels, 1995: 75).

Lenin'in bu alıntıdan çıkardığı sonuç, verili bir toplumsal oluşumda sadece sınıf savaşımının olduğunu savunmak Marksizm açısından yeterli olmayıp, sınıf savaşımının aynı zamanda proletarya diktatörlüğüne yol açacağı biçiminde genişletir (Lenin, 1994: 45). Bir başka deyişle, sınıf savaşımı zorunlu olarak proletarya diktatörlüğüne yol açmaktadır. Marx devrim esnasında işçi sınıfının devlet aygıtının durumuna ilişkin göz önünde bulundurması gereken bir başka hususu şöyle ortaya koymakta idi:

“...gelecek Fransız devriminin bürokratik askeri aygıtı artık bir elden ötekine aktarmaya çalışmayacak, ama onu ezecek; ve bu kıta Avrupa'sındaki her gerçek halk devrimini ön koşuludur. Paris'te partili kahraman yoldaşlarımızın da yapmaya çalıştığı da budur” (Marx ve Engels, 1996: 46).

Bu alıntıda Lenin açısından dikkate değer olan birinci nokta, bürokratik askeri mekanizmayı yok etme sözleriyle proletaryanın devrim esnasında devlet karşısındaki görevlerine ilişkin Marx'ın ana dersini içermesidir. İkinci nokta, Marx'ın, devrimi kıtayla sınırlıyor olmasıdır. Ancak, Marx'ın bu açıklamasında İngiltere'yi dışarıda tutmasının temel nedeni İngiltere'nin güçlü bir bürokratik ve militarist yapıya sahip olmamasıdır. Lenin, Marx'ın devrimi kıtayla sınırlıyor olmasının, emperyalist aşamada geçersiz olduğunu düşünmektedir. Lenin bu iddiasını ispatlamak için Marx'ın yapıtlarında geçen, bürokratik askeri devlet mekanizmasının parçalanmasının her gerçek halk devrimin ön koşulunu oluşturduğu şeklindeki açıklamasını ön plana çıkarır (Lenin, 1994: 46).

Lenin devrim sonrasında ortaya çıkan duruma ilişkin olarak yaptığı açıklamalarda burjuva parlamentosunun yerini alacak olan “komün” diye adlandırdığı bir oluşumdan bahsediyor. Komün, Lenin'in özgün bir buluşu değil, daha önce de Engels tarafından kullanılmıştı:

“...proletarya, devlete gereksinim duyduğu sürece onu, özgür olsun diye değil, karşıtlarını bastırmak için kullanır ve özgürlükten söz etmek olanaklı olduğu anda da devlet devlet olarak var olmaktan çıkar. Bu nedenle devlet sözcüğü yerine her yerde Fransızca “Komün” anlamını pekiyi karşılayabilen (...) sözcüğü Gemeinwesen’in (topluluk) kullanılmasını öneririz” (Marx ve Engels, 1996: 83).

Engels’in yaptığı bu açıklamaya dikkat edildiğinde proletaryanın devrim sonrasında oluşan yeni koşullar karşısında ihtiyaç duyulduğu takdirde, devletin varlığının bir süre daha devam etmesi gerektiği yönündedir. Engels, devlete ihtiyaç duyulmadığı takdirde ise ona komün anlamına gelen kamu kurumu haline gelecek olan bir ad vermesini önermektedir. Asıl anlamda bir devlet olmayan komün Engels’in teorik anlamda son derece önemli bir iddiasıdır. Yukarıda yapılan alıntılardan anlaşılacağı üzere devletin ele geçirilmesi ve proletarya diktatörlüğünün kurulması yönündeki düşünceler sınıfsız toplumun inşasına giden süreçte önemli bir aşamayı oluşturacaktır. Bu noktadan sonra Lenin, devletin nasıl ortadan kalkacağı sorusunun yanıtlanması önem kazanır. Lenin bu sorun üzerinde yoğunlaşırken Engels’e başvurur:

“Proletarya devlet iktidarını ele geçirir ve üretim araçlarını önce devlet mülkiyeti durumuna dönüştürür. (...) devlet olarak devleti de ortadan kaldırır. Sonunda gerçekten tüm toplumun temsilcisi durumuna geldiği zaman, kendi kendini gereksiz kılar...” (Engels, 1995: 400).

Lenin, Engels’in bu önemli alıntısında geçen “*proletaryanın devlet iktidarının ele geçirilmesiyle devlet olarak devlet ortadan kalkar*”, cümlesini ön plana çıkarır. Lenin’in düşüncesine göre, Engels, proletarya devrimiyle kastettiği şey burjuva devletin ortadan kaldırılmasıdır; oysa devletin sönmesi üzerine söylediği şeyler ise, sosyalist devrimden sonra, proleter devletten geriye ne kalmışsa onunla ilgilidir. Daha açık bir ifadeyle, burjuva devleti sönmez; ortadan kalkar. Sönen ise, devrim sonrasında devlete ilişkin geriye kalmış olan “proleter devlet” veya “yarı devlettir.” Lenin, Engels’in devletin bir baskı aygıtı olduğu yönündeki açıklamalardan çıkardığı sonuç, proletaryaya karşı burjuvazi tarafından kullanılan bu “özel baskı gücü” yerine, burjuvaziye karşı proletarya tarafından uygulanan bir “özel baskı” gücünün (“proletarya diktatörlüğünün”) geçmesinin gerekli olduğudur. Devletin devlet olarak ortadan kalkmasının anlamı, işte budur. Toplum adına üretim araçlarına el koma eyleminin de anlamı burada yatmaktadır.

Proletarya, iktidarı ele geçirmesiyle burjuva devleti ortadan kalkmış, ancak proleter devleti oluşturmuştur. Bu proleter devlet, burjuva devleti anlamında bir devlet değildir. İşte sönecek olan da bu devlettir. Proleter devletin sönmesi esnasın-

da tam demokrasiye ulaşılır. Bu anda demokrasi de ortadan kalkar. Çünkü, demokrasi de bir devlet biçimidir. Burjuva devletinın sönmediğı bir yerde demokrasi de olamaz (Lenin, 1994: 25-27). Lenin'in devrim paradigması göz önünde bulundurulduğunda "devlete" ilişkin yapılan tartışmalar önemli bir yer teşkil eder. *Birincisi*, devletin ele geçirilmesi sürecinde izlenecek strateji ve taktikleri içerirken; *ikincisi*, devletin ele geçirilmesi sonrasında devlet aygıtına ilişkin yapılması gereken düzenlemeleri kapsar. Lenin, sosyalist devrimin kalıcı olması adına devletin varlığının – burjuva devletinden farklı olarak- proletarya diktatörlüğü adı altında sürmesi gerektiğı yönündeki politik tutumunda ısrarlıdır. Lenin'in proletarya diktatörlüğü kavramı komünist toplum idealine ulaşılmasında, sosyo-ekonomik düzenlemeler yapılması için bir geçiş evresidir. Kuşkusuz, Lenin için devletin ortadan kalması son tahlilde önemlidir. Bu nedenle, Lenin, devletin ortadan kaldırılmasının nihai bir amaç olduğunu Marx'ın düşüncelerinden hareketle ispatlamaya çalışır.

Marx, Napolyon devriminin tüm diğer devrimlerde olduğu gibi siyasal iktidarın ele geçirilmesiyle onu güçlendirdiğini, ancak sosyalist devrimin amacının devleti güçlendirmek değil, onu yok etmek olduğunu vurguluyor:

"...bütün siyasal devrimler, bu makineyi kıracakları yerde, yetkinleştirmekten başka bir şey yapmadılar. Artarda iktidar uğruna savaşılan partiler bu muazzam devlet yapısını ele geçirmeyi, kazananın en birinci ganimeti saydılar (Marx, 1995b: 136).

Lenin'in vardığı sonuç, proletaryanın sönüp gitmeye başlayacak biçimde örgütlenmiş ve zorunlu olarak sönüp gidecek bir devlete gereksinimi olduğudur. Buna göre: (1) Devletin, sınıf egemenliğinin bir organı olduğu kabul edilmelidir; (2) proletaryanın önceden politik iktidarı ele geçirmiş politik egemenliği kazanıp devlete egemen sınıf olarak örgütlenmiş proletaryaya dönüştürmüş olmaksızın burjuvaziyi deviremeyeceğidir; (3) proleter devletin zaferinden hem sonra devletin de sönüp gitmeye başlayacağıdır. Çünkü, sınıf karşıtlıklarının olmadığı bir toplumda devletin varlığı gereksiz hale gelecektir. Tüm bu açıklamalar göz önünde bulundurulduğunda devletin sönüp gitmesinden söz edebiliriz. Fakat devletin sönüp gitmenin zamanı ya da somut biçimleri sorunları tamamen açıkta kalır. Çünkü, bu sorunların çözümü için yeteri kadar somut veriler yoktur (Lenin, 1994: 107).

Sosyalizme ilişkin somut bilgi onun için yürütülen kavganın bir ürünüdür. Bu bilgi sosyalizm için yürütülen mücadele içinde kazanılır. Sosyalizm hakkında bilgi edinmek için sınıf mücadelesinin günlük sorunlarıyla, bu karşılıklı diyalektik etkileme yolunu izlemeden verilen çaba, bu bilgiyi bir metafizik, bir ütopya, pra-

tik olmayan, salt düşünsel bir şey haline getirir. Lenin'in gerçekçiliği, onun "reel-politiği" bundan kaynaklanır. Lenin, devlet sorununda yaptığının aynısını sosyalizmin inşası sürecinde de yapmaya çalışır: Onu metafizik tecrit olmuşluğundan burjuvalaştırılmışlığından çıkarıp, sınıf mücadelesinin sorunlarının genel bağlamı içine sokar (Lukács, 1998: 81).

Lenin'e göre sosyalizm sorunları, ekonomik yapıya ve proletaryanın devlet gücünü ele geçirdiği andaki sınıf ilişkilerine bağlı sorunlardır. Bunlar doğrudan doğruya proletarya diktatörlüğünün kurulduğu durumdan kaynaklanır. Devleti ele geçiren proletaryanın sosyalizmi inşası sürecinde köylünün feodal kalınlardan kurtulmasını, ancak proletarya ile girilecek bir ittifakın kurulmasıyla başarıya ulaştırabilir. Sosyalizm sanayinin yeniden örgütlenmesiyle ve daha da geliştirilmesiyle, sanayinin emekçi sınıfların ihtiyaçlarına uyarlanmasıyla ve gittikçe daha anlam kazanan bir hayat yönünde yeniden biçimlendirilmesiyle anlam kazanır.

Proletaryanın iktidarı ele geçirmesi onun zayıf sınıf konumundan kurtarmaz, ta ki, devrim "dünya çapında" zafere ulaşana kadar. Bundan dolayı proletaryanın mücadelesi ekonomik açıdan şu iki ilkeye dayanmaktadır: (1) Olabildiğince çabuk ve eksiksiz biçimde sanayinin savaş ve iç savaşta uğradığı yıkıma son vermek; çünkü, bu maddi temel olmadıkça proletarya yok olacaktır. (2) Tarım sorunu proletarya ve köylü arasında ittifaka dayalı olarak çözümlenmelidir. Lenin için "uzlaşma" özgül koşullar altında belirli bir dönem için sınırlı alanlarda proletaryanın çıkarlarıyla paralel bir gelişme göstermektedir. Lenin için uzlaşma devrimin güncelliğinin dolaysız ve mantıklı bir sonucudur.

Sonuç olarak şu söylenebilir ki, Rus Devrimi sonrasında sosyo-ekonomik alanlarda ortaya çıkan zorluklar nedeniyle devletin bir süre daha varlığını sürdürmesinin gerekli olduğu yönündeki görüş Lenin'in devrim stratejisinin bir parçasını oluşturur. Lenin, devletin ortadan kalkması gerekliliğini son tahlilde kabul etmesine rağmen bu politik tutumun nasıl, ne zaman ve hangi araçlarla gerçekleştirileceğine ilişkin kesin bir açıklaması yoktur. Lenin'in devletin ortadan kalkması gerektiği yönündeki politik tutumu, sosyalizmin tüm dünyada gerçekleşmesi idealine bağlayan belirsiz bir geleceğe ertelemiş gibi görünmektedir. Stalin döneminde ise, devletin ortadan kalkmasına ilişkin yapılan tartışmalara tamamiyle son verilecektir.

Lenin'in Emperyalizm Sorununa Yaklaşımı

Her gelişen, güçlenen şey gibi kapitalizm de bu süre içinde, kendi iç çelişkilerini de geliştirdi ve güçlendirdi. Bu dönem, bireysel kapitalizmin hızla ortadan

kalktığı, tekellerin, kartellerin ve tröstlerin ekonomiye hâkim olduğu, serbest rekabetçi kapitalin hâkimiyetinin, finans kapital tahakkümüne dönüştüğü bir dönemdir. Sanayinin olağanüstü gelişmesi ve üretimin gitgide daha büyük işletmeler içinde hızla yoğunlaşması süreci kapitalizmin en belirleyici özelliklerinden biridir. En yüksek gelişme düzeyine ulaşmış kapitalizmin çok önemli bir diğer özelliği de kapitalistler arasında kurulacak ittifaklardır. Daha açık bir ifadeyle, sanayinin çeşitli kollarının tek bir işletme içinde toplanmasıdır. Lenin bu durumu şöyle ortaya koyuyor:

“Birleşme (...) fırsat farklılıklarını ortadan kaldırır, bunun bir sonucu olarak da, birleşmiş işletmelere daha güvenilir bir kâr oranı sağlar. İkinci olarak, birleşme, ticareti tasfiye etmektedir. Üçüncü olarak, teknik yetkinleşme, sonuç olarak da ‘basit’ [yani birleşmemiş] işletmelere oranla daha fazla kâr elde etme olanağı sağlar. Dördüncüsü, hammadde fiyatlarındaki düşüşün mamul madde fiyatlarındaki düşüşten geri kaldığı büyük bir çöküntü [işlerin durması, bunalım] sırasında, onları, rekabet savaşımında, ‘basit’ işletmelere göre daha kuvvetli kılarak, ‘basit’ işletmeler karşısında büyük işletmelerin durumunu pekiştirir” (1992b: 21).

Sermayenin yoğunlaşması Almanya’da ve İngiltere’de olduğu gibi tekele yol açmaktadır. Sermayenin yoğunlaşması her işletmenin büyük miktarlarda yatırım yapma zorunluluğunu doğurmaktaydı. Ancak, yeni yatırım yapmak daha büyük gereksinimlere ihtiyaç duyulacağından işletmelerin kuruluşunu güçleştirmektedir. Asıl önemli olan husus burasıdır: Emek üretkenliğinin artması ve sermaye yoğunlaşmasının doğurduğu büyük işletmelere ayak uydurmak isteyen her yeni işletme öyle bir üretim fazlası yaratmalıdır ki, kârlı satışlar ancak talep fazlasının yaratılmasıyla elde edilebilir olsun. Aksi takdirde yaratılan üretim fazlası satılmazsa bunun bir anlamı olmayacaktır.

Lenin, serbest rekabetçi kapitalizmin finans kapitalizmine dönüşme sürecini üçe ayırmaktadır:

- “... 1) Serbest rekabetteki gelişimin en yüksek noktaya eriştiği 1860-1880 yılları (...)
- 2) 1873 krizini izleyen ve kartellerin büyük gelişme dönemi olan yıllar (...)
- 3) 19. yüzyılın sonundaki yükseliş ve 1900 - 1903 krizi dönemi...” (1992b: 25).

1857-60 dünya ekonomik krizinden sonra kapitalizm tam bir refah dönemine girdi. Bilim ve teknikteki o zamana kadar görülmemiş buluş ve gelişmeler, kapitalizmi hızlı bir gelişme ve yükselme sürecine soktu. Bilim ve tekniğin en son buluşlarını sanayiye uygulayarak onu hızla geliştiren kapitalizm, büyük çapta üretimi dev tesislerle geliştirdi ve yaygınlaştırdı. Üretim hızla merkezileşip yoğunlaş-

tı. Bu dönem üretimin toplumsallaşmasında önemli bir rol oynamaktadır. Sadece bir veya birkaç ülkede değil, dünyada bulunan herhangi bir hammaddenin tek gurupları tarafından bölüşülmesidir. Üretim toplumsallaşmakta, ama özel mülkiyet çok küçük bir azınlığın elinde toplanmaktadır. Holding sistemi aracılığıyla büyük tekeller ekonominin tek hâkimi haline geldiler. Böylece, kapitalizm, yeni bir çağa, finans kapital çağına girdi. Lenin, şöyle ifade ediyordu:

“Üretimin yoğunlaşması, bundan tekellerin doğuşu, sanayi ile bankaların kaynaşması, iç içe girmesi: İşte mali sermayenin oluşum tarihi ve bu kavramın (finans kapital kavramının) özü" (1992b: 60).

Lenin, XX. yüzyılın başındaki bu dönemeçten beri olan şeyin, kapitalizmin hâkimiyetinin yerinin finans kapitalizmin alması olarak değerlendirdi. Lenin, tek elci birliklerin örgütlenme zorunluluğu için modern ve uygarlaşmış savaşta küçük ve orta ölçekli işletmelere karşı uyguladıkları yöntemleri kısaca şöyle ortaya koyuyor:

“...(1)hammadden yoksun bırakmak (2) “ittifaklar” yoluyla emek arzını durdurmak (yani kapitalistler ile işçi sendikaları arasında, işçilerin, kartelleşmemiş işletmelerde çalışamayacaklarına ilişkin anlaşmalar yapılması); (3) ulaştırma araçlarından yoksun bırakmak; (4) mahreçleri kapamak; (5) yalnızca kartellerle ticaret ilişkileri kurmaları konusunda müşterilerle anlaşmalar yapmak; (6) sistemli bir biçimde fiyat indirmek; (7) kredileri kesmek; (8) boykot...” (D’Encausse, 2002: 29).

Bu yöntemler karşısında küçük ve orta ölçekli işletmelerin büyük tekeller karşısında rekabet etme olanağı yoktur. Tekelerin oluşumu aynı zamanda fiyatların yükselmesine de neden olmaktadır. Rekabetçi dönemin sanayi sermayesi emperyalist dönemde mali sermayeye dönüşmüştür. Üretimin yoğunlaşması ve bunun sonucu olarak tekeller sanayinin ve bankaların kaynaşması ya da içice girmesi işte mali sermayenin oluşmasının tarihidir. Serbest rekabetin hâkim olduğu dönemde hammadde ithal edip mal satılıyordu. Tekellerin hüküm sürdüğü dönemde ise, sermaye ihraç edilmekteydi. İşte bu süreç önce iç pazarın paylaşılmasına sonra da dünya pazarların paylaşılmasına neden oldu. Emperyalist dönem kapitalist serbest rekabetin yerine tekellerin geçtiği dönemdir. Lenin, emperyalizmin beş niteliğini şöyle formüle ediyor:

“...emperyalizm, tekellerin ve mali-sermayenin egemenliğinin ortaya çıktığı; sermaye ihracının birinci planda önem kazandığı; dünyanın uluslararası tröstler arasında paylaşılmasının başlamış olduğu ve dünyadaki bütün toprakların en bü-

yük kapitalist ülkeler arasında bölüşülmesinin tamamlanmış bulunduğu bir gelişme aşamasına ulaşmış kapitalizmdir” (1992b: 39-40).

Bu gelişmelerin doğal sonucu olarak, serbest rekabetçi dönemde, kapitalizmin dengesiz ve kesikli gelişimi daha belirgin bir durum almıştır. Şöyle ki,

“Teşebbüslerin, endüstri dallarının ve farklı ülkelerin eşitsiz ve kesintili gelişmeler içinde olması kapitalist rejimde kaçınılmaz bir olaydır” (Lenin, 1992b: 77).

Bu eşitsiz gelişim tekellerle birlikte ekonomide muazzam bir sermaye fazlası yarattı. Dünya bir avuç tekeller tarafından paylaşıldı. Sermaye ihraç eden ülkeler, dünya pazarlarını, kendi aralarında bölüştüler. Emperyalist aşamada, kapitalizmin dengesiz ve kesikli gelişmesi, tekeller arası anlaşmazlıkları derinleştirip şiddetlendirdi. Artık proleter devrimcilerin dünyayı yorumlamaktan değiştirmeye geçecekleri, her şeyin alt üst olacağı, kapitalizmin sürekli ve genel bunalımlarını yaşamaya başlayacağı döneme giriyordu. Lenin’in emperyalizme ilişkin yaptığı değerlendirme kısaca böyleydi.

Marx ve Engels, 1840-50 yılları arasında Fransa’da, Şubat Devrimi ile oluşan yeni siyasi gelişmelere bakarak Avrupa’da sosyalist devrimler çağının başladığını düşündüler:

“... büyük ve kesin kavganın başlamış olduğundan ve bu kavgayı uzun süreli ve seçeneklerle dolu bir tek devrimci dönemde vermek gerekeceğinden, ama bu kavganın ancak proletaryanın sonal zaferi ile sonuçlanabileceğinden artık hiç bir şekilde şüphe kuşulanamazdık” (Marx, 1996: 11).

1847 Dünya ticaret bunalımı Şubat ve Mart Devrimlerinin (24 Şubat 1848 Fransız Devrimi, 13 Mart Viyana’da ve 18 Mart Berlin’de yaşananlar) itici gücüydü. 1848 Yılıının ortalarından itibaren yavaş yavaş geri gelen ve 1849 ve 1850 yıllarında doruğa ulaşan sanayideki göreceli gelişme Avrupa gericiliğini canlandıran bir güç oldu. Louis Bonapart tarafından 2 Aralık 1851 tarihinde gerçekleştirilen bir hükümet darbesiyle birlikte, devrimci dönem o an için son buldu. Marx’ın Şubat Devrimi sonrasında, sosyalist devrimlere ilişkin yapmış olduğu tespitlerin geçersiz olduğunu anlaması geç olmadı:

“...tarih bizi ve benzer düşüncede olanların hepsini haksız çıkardı. Tarih gösterdi ki, Kıta üzerindeki iktisadi gelişme durumu, o zaman, kapitalist üretimin kaldırılması için henüz yeterince olgunlaşmamıştır...” (1996: 14).

Marx, Avrupa'daki 1848 devrimlerine ilişkin bazı değerlendirmelerde bulunurken, vardığı sonuçlarda yanılmıştı. Lenin kapitalizmin bu aşamasında -emperyalist aşamada- sosyalist devrime ilişkin ciddi tespitlerde bulunacaktır. Lenin'in düşüncesine göre, dönem Marx ve Engels'in dönemi değildi; kapitalizm yeni bir safhaya girmişti. Kapitalizm Marx ve Engels'in 1847-50 yılları arasında girdiğini zannettikleri sürekli ve genel bunalımlar dönemine henüz girmişti. Lenin tekelci dönemde iyice belirginleşen kapitalizmin dengesiz ve kesikli gelişimini doğru gözleyerek, Avrupa proletaryasının ve sömürgelerin emperyalist savaşta alması gereken önlemleri şöyle özetliyordu:

“Birincisi, önce sosyalistler, ne eskiden, ne de şimdi, devrimci savaşlara karşı olamazlar. (...) İkincisi, (...) sınıf savaşımını kabul eden herkes, iç savaşı da kabul etmek zorundadır. Üçüncüsü, sosyalizmin tek bir ülkede zaferi, bir çırpıda genellikle bütün savaşları ortadan kaldırmaz. Tersine, bu savaşları öngörür. Kapitalizmin gelişmesi, farklı ülkelerde hiç de düzenli olmayan bir biçimde yürümektedir. Meta üretimi koşullarında başka türlü de olamaz. Bundan da reddedilemez bir biçimde şu çıkıyor ki, sosyalizm bütün ülkelerde aynı anda zafere ulaşamaz. Önce bir ya da birkaç ülkede zafere ulaşacak, ötekiler bir süre burjuva ya da burjuva-öncesi dönemde kalacaklardır. (1992b: 56-57).

Lenin'in yaptığı bu tespitler ışığında şunları söyleyebiliriz ki, sosyalistler, emperyalist savaş karşısında silahsızlanmanın savunulamayacağını vurgulamakta, sömürgelerin düzenli emperyalist ordulara karşı ancak silahla savaşarak ulusal kurtuluş savaşlarını verebileceğini belirtmektedir. Emperyalist ülke proletaryası ise, kendi ülkelerindeki burjuvaziye karşı kararlı bir iç savaş başlatmalıdır. Kapitalizmin eşitsiz gelişmesinden dolayı tüm ülkelerde aynı anda sosyalist devrimin olanaklı olamamasından ötürü önce bir veya birden fazla ülkede güçlenmesi zorunluluğu emperyalist aşamada proletaryanın göz önünde bulundurması gereken önemli bir husustur.

Lenin'e göre, ekonomik alanda yaşanan gelişmenin tüm ülkelerde eşit düzeyde olmaması kapitalizmin kesin bir kuralıdır. Bundan ötürü Lenin, sosyalizmin gerçekleşmesini önce kapitalist ülkelerin pek azında, hatta bir tanesinde mümkün olabileceği sonucunu çıkarıyor. Marx ve Engels'in “devrim bütün ülkelerde birden patlak verecektir” şeklindeki düşüncesinin ise emperyalist dönemde eskidiğini belirtiyor.

Emperyalist dönemde, herhangi bir ülkede sosyalist devrimin gerçekleşmesinin koşulları, üretici güçlerin gelişme seviyesine bağlı değildir. Çünkü emperyalizm, ekonomik otarşiyi yıkarak, milli özel ekonomileri, dünya ekonomisi

denilen bir zincirin halkaları haline getirmiştir. Sosyalist bir devrimin gerçekleştirilmesi sürecinde, emperyalizmin ilerici bir yönü yoktur. Bu yüzden ilk proletarya devriminin kapitalizmin en gelişmiş olduğu, demokrasinin ve kültür seviyesinin en yüksek olduğu ülkede olacağını beklemek yanlıştır. Marx ve Engels'in tekel öncesi dönem için doğru olan bu önerisi, emperyalist dönemde, artık geçerli değildir. Lenin'e göre, ilk proletarya devrimi, kapitalizmin ve demokrasinin en gelişmiş olduğu şu veya bu ülkede değil, emperyalist zincirin en zayıf olduğu ülkede gerçekleşecektir.

XX. Yüzyılın başında, kapitalizmin emperyalizme dönüştüğünü gözleyen Lenin'e göre, Marx'ın 1847-50 dönemi arasında geldiğini zannettikleri an, "büyük mücadele anı" artık gelmişti. Buna göre, "burjuvazi ile proletarya arasındaki savaş bütün Avrupa'da gündemdedir". Lenin, Marx ve Engels'in 1850 Almanya'sı için öngördükleri sürekli devrim teorisini, Rus proletaryasının devrim teorisi olarak ilan ediyordu. 1840-50 dönemi arasında, Marx ve Engels, bu devrim teorisinde gerçekten yanılmışlardı. Çünkü, onlar, 1847 dünya ticaret bunalımı ile kapitalizmin genel ve sürekli buhranlar dönemine girdiğini zannetmişlerdi. Oysa kapitalizm o çağda yükselme dönemindeydi. Dolayısıyla, Avrupa'da bir proleter devrimin olması imkânsızdı. Bu nedenle, Almanya'daki demokratik devrimin itici gücü proletarya olsa bile, Avrupa'da zamandaş patlak veren proletarya devrimleri olmadığı için, proletarya, devrimi sürekli kılamazdı. Almanya'da proletaryanın, burjuva demokratik aşamada durmaksızın, sosyalist devrim aşamasına geçebilmesi için, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde iktidarı ele geçirmiş olan proletaryanın yardımı şarttı. Oysa şu anda, (emperyalist dönemde) kapitalizm sürekli bunalımlar dönemine girmiş bulunmaktadır. Avrupa proletaryasının iktidara gelmesi için objektif şartlar sistemin bütünü açısından olgunlaşmıştır. Bu yüzden Lenin, Marx ve Engels'in 1850'lerden sonra vazgeçtikleri bu devrim teorisini, kapitalizmin sürekli ve genel bunalımlar döneminde, Rusya gibi, gecikmiş burjuva demokratik devrimin eşiğinde olan bir ülkenin proletaryasının tek ve doğru devrim teorisi olarak ilan ediyordu.

Lenin'in Ulusal Soruna Yaklaşımı

Lenin, emperyalist aşamada sömürge ülkelerinde yürütülmekte olan ulusal kurtuluş hareketlerinin, dünya sosyalist devriminin gerçekleşmesi yönünde devrimci mücadelenin bir parçası haline gelebileceğini düşündü. Lenin, ulusal kurtuluş hareketlerinin sosyalist devrimin gerçekleşmesi için taşıdığı önemi vurgulaması bir tesadüf değildir. Lenin'i ulusal kurtuluş hareketleri üzerinde yoğunlaşmaya iten başlıca nedenleri şöyle özetlenebilir: Birincisi, gelişmiş kapitalist ülkelerin

burjuva demokratik devrimlerini tamamlamış olması ve bu sanayileşmiş ülke sosyalistlerinin, sömürge ülkelerinde yürütülmekte olan ulusal kurtuluş hareketleri karşısındaki politik tutumu ve davranışlarının sosyalist devrimin gerçekleşmesi açısından taşıdığı önem; ikincisi, Balkanlardaki milliyetçi kıpırdanmalar ve bu ülkelerdeki ulusal bilincin gelişmesinin taşıdığı önem; üçüncüsü, sömürge ülkelerinde yürütülen ulusal kurtuluş mücadelelerin yaygınlık kazanması ve bu mücadelelerin desteklenmesinin dünya sosyalist devriminin gerçekleşmesi açısından taşıdığı önem.

15 Temmuz 1903 tarihinde Lenin, azınlıklar sorununa ilişkin yaptığı tespitlerde, ulusların kendi kaderlerini tayin etme hakkını savunmakta ve bu hakkın güvence altına alınarak, demokratik ve anayasaya dayalı bir cumhuriyetin kurulması gerekliliğini düşünmekteydi. Lenin, ulusların kendi kaderlerini tayin etme hakkından bahsederken, geleceğe yönelik politik tercihin bağımsızlık yönünde kullanan her ulusun kesinlikle destekleneceğini söylemiyordu (Lenin, 1993: 11). Lenin, şöyle diyordu:

“Proletaryanın partisi olarak sosyal demokrat parti, halkların ya da ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı yerine, her ulus içindeki proletaryanın kendi kaderini tayin hakkına geçerlilik kazandırmayı kesin temelli ödev sayar” (Lenin, 1993: 12).

Lenin tarafından yapılan bu açıklamaya dikkat edildiğinde halkların, ya da ulusların kendi kaderlerini tayin etme hakkı yerine, her ulus içindeki proletaryanın kendi kaderini tayin etme hakkı üzerinde durduğunu görüyoruz. Bu düşüncenin başlıca nedeni ezilen tüm proletaryanın son tahlilde birleşmesinin gerekliliğini temel almasıdır. Çünkü, farklı uluslar içindeki ezilen proletaryanın kendi kaderini tayin etme biçiminde ortaya koyacağı mücadele tüm proletaryanın birleşmesine giden süreci hızlandıracaktır. Farklı burjuvazinin farklı çıkarları vardır; ama farklı proletaryanın farklı çıkarları yoktur. Emperyalist devletlerin egemenliği altında bulunan ulusların yürüteceği devrimci mücadelelerin ilk aşamasında siyasal hakların geliştirilmesi ve ulusların kendi kaderini tayin etme hakkı biçiminde gelişirken bu mücadele sonrasında elde edilecek olan her siyasi kazanım daha sonraki süreçte tüm ezilen proleterlerin birleşmesine giden süreci hızlandıracaktır.

Lenin’in ulusların kendi kaderini tayin etme hakkına yönelik yaptığı açıklamaları dikkate alındığında, bu hakkın kullanılmasında belirleyici olan temel faktörün işçi sınıfının burjuvaziye karşı yürüttüğü sınıf mücadelesi temelinde değerlendirildiğini görüyoruz:

“Proletarya, eşitliği ve ulusal devlet kurma hakkı eşitliğini tanıırken, bütün ulusların proleterlerinin birliğine pek büyük değer verir, ve her ulusal istemi, her ulusun ayrılama hakkını, işçilerin sınıf savaşımı açısından değerlendirir...” (Lenin, 1993: 68).

Her ulusun kendi kaderini tayin etme hakkını savunmak, burjuva milliyetçiliğini desteklemek anlamına gelmemektedir. Lenin, bunun için iki çekince ortaya koyuyor: (1) Ezilen ülke burjuvazisinin içinde bulunduğu ekonomik durumu ile, (2) ulusun ayrılmasında, proletaryanın sınıf çıkarlarını göz önünde bulundurma zorunluluğu. Lenin şöyle diyor:

“Eğer ezilen ulusun burjuvazisi, ezen burjuvaya karşı savaşırsa, biz, her zaman ve her durumda herkesten daha kararlı olarak bu savaştan yanayız. Çünkü biz, zulmün en amansız ve en tutarlı düşmanınız” (Lenin, 1993: 69).

Lenin, her ulusun kendi kaderini tayin etmek hakkını vurgularken; bu politik tutumu belirleyecek olan temel kriterin ise, proletaryanın sınıf savaşımında üslendiği role bağlı olacağını belirtiyor. Ancak, teoride doğru olan her şey pratikte aynen geçerli olamayacağı ortadadır. Bu şu anlama gelmektedir: Azgelişmiş ülke proletaryasının emperyalist ülkelere karşı yürüteceği bağımsızlık yönündeki mücadelesi desteklenecektir. Ancak, sömürge halinde bulunan bu ülkelerde kapitalizm fazla gelişmediği için bilinçli bir proletarya olamayacağından ötürü bağımsızlık yönünde girişilecek herhangi bir mücadeleye de önderlik edemeyecektir. Bu nedenle, Lenin, azgelişmiş ülke burjuvazisinin önderliğinde bağımsızlığın elde edilmesi için ortaya konulacak bir mücadelenin desteklenmesi gerekliliğini vurgulamaktadır. Ancak, bu destek, her koşul altında süreklilik taşımayacaktır:

“...ezilen ülke burjuvazisi kendi öz burjuva milliyetçiliğinin çıkarlarını savunuyorsa, biz ona karşıyız. Ezen ulusun ayrıcalıklarına ve zulmüne karşı savaşıyoruz, ama ezilen ulusun kendisi için ayrıcalıklar sağlama yolunda çabalarına destek olmayız...” (Lenin, 1993: 70).

XIX. yüzyılda ulusların kendi kaderlerini tayin etme hakkının XX. yüzyılda olduğu kadar fazla dile getirilmemesinin nedeni, sömürgeciliğin bu kadar geniş bir alana yayılmamış olmasının yanı sıra, kapitalizmin henüz emperyalist aşamada bulunmamasıydı. Bu nedenden ötürü de Marx’ın ulusal hareketlere ilişkin yapmış olduğu açıklamalar sınırlı kalmıştır. 24 Ekim 1864’te Engels’in Marx’a gönderdiği mektupta:

“...İrlanda tarihi, bir ulusun başka bir ulusa bağımlı bir duruma gelmesinin ne kadar yıkıcı olduğunu gösteriyor. (...) Cronvell (...) İrlanda’yı askeri yönden yönetmek ve orada yeni bir aristokrasi yaratmak zorunda olmasaydı, olaylar İngiltere’de de başka türlü gelişirdi...” (Marx ve Engels, 1995: 261).

1867’de Marx, İrlanda sorununa ilişkin olarak ayrıca şu tespitlerde bulunuyor:

“...eski İrlanda’nın İngiltere’den ayrılmasını olanaksız diye düşünürdüm. Gerçi ayrıldıktan sonra federasyon gelebilir ama, şimdi artık bu ayrılığı kaçınılmaz görüyorum...” (Marx ve Engels, 1995: 228). “...İrlanda’nın şimdi gereksinildiği şey: 1) öz yönetim ve İngiltere’den bağımsızlık; 2) Bir tarım devrimi; 3) İngiltere’ye karşı koruyucu gümrük tarifeleri” (Marx ve Engels, 1995: 230-231).

İngiliz burjuvazisi demokratik devrimi çoktan tamamlamıştı ama İrlanda henüz burjuva devrimini gerçekleştirmiş değildi. Marx, İrlanda’nın kapitalistleşme sürecini İngiliz burjuvazisinin aracılığıyla gerçekleştirebileceğini düşündü. Kapitalistleşme süreci İrlanda da yaygınlık kazandıkça işçi sınıfının gelişmesine neden olacak ve kapitalizmin yıkılmasına zemin hazırlayacaktı. Ancak, sonraki süreçte yaşanan gelişmeler hiç de Marx’ın beklediği gibi olmadı. İngiliz işçisi üstüne düşen görevleri yerine getirmedi. İrlandalı işçilere bağımsız olmaları yönündeki gerekli desteği verilmedi. Marx, bir süre sonra, bu teorisinden vazgeçerek, İrlanda’nın İngiltere’den bağımsız olmasının gerekliliğini savundu. Marx, İngiliz işçilerinin İrlanda’da yürütülen ayrılma yanlısı hareketlerin desteklenmesi gerekliliğini vurguladı. Lenin, ezen ulusların proleteriyasının ezilen ulusların proleteriyasına vermesi gereken desteğin tarihsel önemine işaret etti (Lenin, 1998: 102-103).

Lenin’in 1919 yılında ulusal kurtuluş mücadelelerine ilişkin yaptığı tespitler dünya sosyalist devriminin gerçekleşmesi açısından bakıldığında son derece önemli bir yer tutmaktadır. Lenin’e göre,

“...gittikçe daha iyi anlaşılıyor ki, bütün dünya için gerçekleşmesi yakın olan sosyalist devrim her bir ülke proleteriyasının kendi ülke burjuvazisinin karşısında zafer elde etmesinden ibaret değildir. Sosyalist devrim, emperyalistlerin ezdiği tüm sömürgeler ve bütün bağımlı ülkelerin enternasyonal emperyalizme karşı savaşımı olacaktır” (Lenin, 1993: 319).

Lenin’in vurgulamaya çalıştığı husus, sömürgelerdeki ulusal kurtuluş hareketleri arasındaki dayanışmanın güçlendirilmesiyle emperyalist cephe zamanla büyük gedikler açacak ve sosyalizmin inşası sürecinde önemli başarılar sağlanabilecektir. Lenin’in Doğu’da yürütülmekte olan ulusal kurtuluş mücadelelerine

ilgi duymaya başlamasında ve bu mücadelelerin dünya toplumsal devriminin önemli bir parçası olduğunu düşünmesinde, Avrupa'daki sosyalist devrimlerin başarısızlığı önemli rol oynamıştır. Lenin, Doğu'da yer alan sömürge veya yarı sömürge ülkelerde yürütülen ulusal kurtuluş hareketlerinin başarıya ulaşmasının, dünya sosyalist devrimin gerçekleşmesinde belirleyici olabileceğini belirtmişti. Bu düşünceye göre:

“...tüm dünyanın yazgısını çizme işine bütün Doğu halkları katılacaktır. Böylece başkalarını zengin etme aracı olmaktan çıkacaktır. Doğu halkları giderek, politik hareketin, bütün insanlığın yazgısını çizme işine bütün ulusların katılması gereğinin bilincine eriyorlar” (Lenin, 1993: 320).

Lenin'den yapılan bu alıntıya dikkat edildiğinde, ulusların kendi kaderlerini tayin etme hakkından bahsedilen ülkeler emperyalist ülkelerin egemenliği altında bulunan sömürge ülkeler olduğu dikkat çekmektedir. Sömürge ülkelerinde yürütülen ulusal kurtuluş hareketlerine, Lenin'in devrim stratejisi açısından bakıldığında, dünya sosyalist devriminin gerçekleştirilmesi için her geçen gün daha da önem kazanmaktadır. Çünkü, sömürge ülkelerinden elde edilen artı-değer gelişmiş Batılı kapitalist ülkelere aktarılmaktadır, bu da, gelişmiş ülke proletaryası ile az gelişmiş ülke proletaryası arasında kurulacak dayanışmayı büyük ölçüde ortadan kaldıracaktır. Gelişmiş ülke proletaryası kendi ülkelerine aktarılan bu zenginlikten bir ölçüde pay almaktadır. Bu nedenle de, Doğu'da yürütülmekte olan ulusal kurtuluş hareketlerinin emperyalist ülkelere karşı kazanacağı her zafer, sömürge ülkelerinin zenginliklerinden yoksun kalacak olan gelişmiş Batılı kapitalist ülkelerdeki sınıf savaşımını daha da hızlandıracaktır. Bu durum kapitalizmin farklı gelişmişlik düzeylerinin yaşandığı ülkelerdeki sınıf mücadelesini geliştirecektir ve dünya sosyalist devrimlerinin gerçekleşmesine giden süreçte belirleyici olacaktır. Lenin, Doğu'daki ulusal kurtuluş hareketlerinin başarıya ulaşmasının dünya sosyalist devriminin gerçekleşmesinde belirleyici olacağını vurgulamasına rağmen son tahlilde gelişmiş Batılı ülkelerde gerçekleşecek sosyalist devrimlerle nihai zafere ulaşılabilceğini de vurgulamaktan geri kalmıyor:

“... çok açık bir gerçek ki, kesin zafer ancak dünyanın tüm ileri ülkelerindeki proletarya tarafından kazanılabilir...” (Lenin, 1993: 322).

Haziran-Temmuz 1920 Komünist Enternasyonal'in II. Kongresi'nde, ulusal sorun ve sömürge sorununa ilişkin alınan bütün kararlarda ulusların proleterleri ile birlikte toprak sahiplerini ve burjuvaziye devirmeyi ortak bir mücadele alanı olarak amaçlanacağı vurgulandı. Bütün ezilen ulusların ve sömürgelerde yürütülen

kurtuluş hareketlerinin Sovyet Rusya ile çok yakın bir ittifaka girme olanağı sağlayacak bir siyaset izlenmelidir. Bu ittifakın biçimi, her ülke proletaryasının komünist hareketin gelişme düzeyi, ya da geri ülkeler ya da geri ulusal topluluklardaki işçilerle köylülerin burjuva demokratik kurtuluş hareketlerinin ulaştığı gelişme düzeyi tarafından belirlenmelidir (Lenin, 1993: 333-334).

Lenin, ulusal kurtuluş mücadelelerinin yürütüleceği, feodal ya da ataerkil-köylü ilişkilerin söz konusu olduğu sömürge ve yarı bağımlı ülkelere ilişkin şu tespitlerde bulundu: (1) Tüm komünist partiler sömürge ve yarı bağımlı ülkelerdeki burjuva demokratik kurtuluş hareketlerine yardım etmelidir. (2) Gerici unsurlarla sonuna kadar savaşılmaması bir zorunluluktur. (3) Avrupa, Amerikan Emperyalizmine ve Pan-İslamizme karşı savaş edilmelidir. (4) Geri ülkelerdeki feodalizme karşı savaş devrimci köylü hareketleriyle batı Avrupa komünist hareketleri arasında yakın ilişki kurulmalıdır. Böylece, köylü hareketlerine devrimci nitelik kazandırılmış olunacaktır ve kapitalizm öncesi ilişkilerin hâkim olduğu yerlerde emekçi halkın Sovyet’i kurulabilecektir. (5) Sömürge ve yarı bağımlı ülkelerdeki ulusal burjuva demokratik hareketleri bir koşulla desteklenmelidir. Bu koşul söz konusu ülkelerdeki komünist partilerin gelecekte ortaya çıkabilmesine ve kendi ulusları içindeki burjuva karşıtı amaçlarını sürdürebilmelerine bağlıdır. Komünist Enternasyonal sömürge ve az gelişmiş ülkelerdeki burjuva demokratik hareketlerle ittifak içine bulunmalı, ama onlarla kaynaşmamalıdır. (6) Siyasal açıdan bağımsız devletler görünümü altında iktisadi, mali ve askeri yönden tamamen kendilerine bağlı devletler kuran emperyalist devletlerin bu tutumu emekçilere anlatılmalıdır (Lenin, 1993: 337).

Sonuç

Lenin, sosyalist devrimin gerçekleşmesine ilişkin fikirlerini, Marx’ın bulunduğu dönemden farklı bir dönemde -kapitalizmin daha yüksek aşaması olan “emperyalist” aşamada- geliştirdi. Lenin’in amacı, XX. yüzyıl kapitalizminin işçi sınıfının karşısına çıkardığı yeni ekonomik, politik sorunları aşmak ve önce Rusya’da sonra da tüm Avrupa’da sosyalist devrimi gerçekleştirmektir. Lenin, 1917 Devrimi’yle dünyada ilk defa işçi sınıfının iktidarı ele alabileceğini ve kendi iktidarını kurabileceğini tüm dünyaya gösterdi. Rusya’da sosyalist devrimin bu zaferi Rusya ile sınırlı kalmayıp, diğer ülkelerdeki birçok devrimci mücadeleyi cesaretlendirdi. XX. yüzyılda meydana gelen tüm sosyalist devrimler ve sömürgelerde yürütülen birçok ulusal kurtuluş hareketi, Lenin’in devrimci fikirlerinden etkilenmiştir. Bu çalışmaya konu olan temel problematikten çıkarılacak üç önemli sonuç kısaca şöyle özetlenebilir:

Birinci sonuç, kitlelerin devrime yönlendirilmesinde partinin taşıdığı önemin büyük bir yer tutmasıdır. Rusya’da devrimci dönüşüm sorunsalına Lenin açısından bakıldığında sosyalizmin gerçekleşmesi için bir devrime ihtiyaç vardır. Ancak, Rusya’nın kendine özgü koşulları göz önünde bulundurulduğunda (kapitalizmin fazla gelişmemiş olması, köylü nüfusun çoğunluğu, sınıf bilincinin fazla olmaması...vb.) kitlelerin sosyalist devrimi gerçekleştirecek bilinç düzeyine sahip olmamaları, işçi sınıfının “bilinçlendirilmesi” gerekliliğini ön plana çıkarır. Lenin, bu noktadan sonra partinin önemini keşfeder. Böylece kitlelerin bilinçlendirilmesi ve işçi sınıfının devrime yönlendirilmesi sırasında karşılaşılabilecek tüm zorluklar, merkezi esaslara dayalı örgütlenmiş disiplinli bir parti aracılığıyla aşılabilecektir.

İkinci sonuç, 1917 Devrimi sonrasında devletin, sınıfsız toplum idealinin gerçekleştirilmesi yönünde bazı sosyo-ekonomik düzenlemelerin yapılabilmesi için, varlığını bir süre daha devam ettirmesi gerektiği anlayışı Lenin tarafından karalı bir biçimde savunulmuştur. 1917 Devrimi’ne giden süreçte yapılan tartışmalar daha çok parti örgütlenmesi, kitlelerin bilinçlendirilmesi, partinin izleyeceği strateji ve taktik ve işçi sınıfı dışındaki diğer sosyal katmanlarla kurulacak ittifaklar ile ilişkiliydi. Ancak, 1917 Devrim sonrasında ortaya çıkan fiili durum devletin nasıl bir örgütlenme içinde olacağı tartışmasını ön plana çıkarmaya başladı. Lenin, Marx’ın yapıtlarında dağınık bir biçimde vurguladığı devlet teorisi hakkındaki fikirlerini geliştirerek Rusya’nın kendine özgü koşullarına adapte etti. Lenin, son tahlilde devletin ortadan kalkması gerekliliğini her zaman vurgulamıştı. Ancak, devletin ortadan kalkmasının tek tek bireylerin tercihlerine bağlı olmadığını devletin, sınıfsız toplum idealinin gerçekleştirilmesi için gerekli düzenlemelerin yapmasını ve bunu da “proletarya diktatörlüğü” ile gerçekleştirebileceğini iddia etti. Böylece, “proletarya diktatörlüğü” temelinde şekillenen iktidar, devleti de ortadan kaldırabilecek düzenlemeleri yapabilecekti.

Üçüncü sonuç, kapitalizmin farklı bir aşamasında -emperyalist aşamada- işçi sınıfının sosyalist devrim stratejisinin değişebileceğidir. Lenin’e göre, proletarya devriminin gerçekleşme koşulu, söz konusu ülkenin iç gelişmesinin bir meselesi olarak bakıp, üretici güçlerin gelişmesinin yeterli olup olmadığı tetkikine dayalı bir anlayış artık geride kalmıştır. Emperyalist dönemde, herhangi bir ülkede devrim şartları, üretici güçlerin gelişme seviyesine bağlı değildir. Çünkü, emperyalizm ekonomik otarşiyi yıkarak, milli özel ekonomileri, dünya ekonomisi denilen bir zincirin halkaları haline getirmiştir ve kapitalist sistemin bütünü açısından duruma bakıldığında, bütün ülkelerde devrimin objektif şartları mevcuttur. Emperyalizmin ilerici bir yönü yoktur. Kapitalizmin bu özel aşamasında -emperyalist

aşamada- az gelişmiş ülkelerde üretici güçlerin zamanla gelişip, sosyalist devrimi evrimci yolla gerçekleştirebileceği yönündeki yaklaşımlar tamamen yanlıştır. Bu yüzden ilk proletarya devrimini kapitalizmin en gelişmiş olduğu, demokrasinin ve kültür seviyesinin en yüksek olduğu ülkede olacağını beklemek yanlıştır. Marx ve Engels'in tekelci kapitalizm öncesi dönem için doğru olan bu önerisi, emperyalist dönemde, artık geçersizdir. Lenin'e göre, ilk proletarya devrimi, kapitalizmin ve demokrasinin en gelişmiş olduğu şu veya bu ülkede değil, emperyalist zincirin en zayıf olduğu ülkede gerçekleşecektir.

KAYNAKÇA

Cliff, Tony (1987), *Partinin İnşası*, C. 1, çev. Tarık Kaya, İstanbul: Yeni Gün Yayınları.

Cliff, Tony (1994), *Bütün İktidar Sovyetlere*, C. II, çev. Tarık Kaya, Bernar Kutluğ, İstanbul: Yeni Uluslararası Yayıncılık.

Cliff, Tony (1996), *Kuşatılmış Devrim*, C. III, çev. Bernar Kutluğ, İstanbul: Z Yayınları.

Clif, Tony (2000), *Bolşevikler ve Dünya Devrimi*, c. 4, çev. Bernar Kutluğ, İstanbul: İde Yayınları.

Carr, E. H. (2002), *Bolşevik Devrimi*, C. I, çev. Orhan Suda, İstanbul: Metis Yayınları.

Carr, E. H. (1998), *Bolşevik Devrimi*, C. II, çev. Orhan Suda, İstanbul: Metis Yayınları.

Çulhaoğlu, Metin (2002), *Bir Mirasın Güncelliği*, İstanbul: YGS Yayınları.

D'Encausse, Helene Carrene. (2002), *Lenin Biyografisi*, çev. Ali Cevat Akkaoyunlu, İstanbul: Doğan Kitap.

Draper, Hall (1990), *Proletarya Diktatörlüğü Tartışması*, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Belge Yayınları.

Engles, Friedrich (1992), *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları.

Engels, Friedrich (1995), *Anti Dühring*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları.

Liebman, Marcel (1990), *Lenin Döneminde Leninizm*, C. I, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Belge Yayınları.

Liebman, Marcel (1992), *Lenin Döneminde Leninizm*, C. II, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Belge Yayınları.

Lukács, Gyorgy (1989), *Lenin'in Düşüncesi Devrimin Güncelliği*, çev. Ragıp Zarakolu, İstanbul: Belge Yayınları.

Lenin, V. İ. (1979), *Halkın Dostları Kimlerdir ve Sosyal Demokratlara Karşı Nasıl Savaşılır*, çev. S. Vahap Erdoğan, Ankara: Sol Yayınları.

Lenin, V. İ. (1992a), *Bir Adım İleri İki Adım Geri*, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol Yayınlar.

Lenin, V. İ. ve J. Stalin (1989), *Örgütlenme Üzerine*, çev. İsmail Yarkın, İstanbul: İnter Yayınları.

Lenin, V. İ. (2002), *Komünist Enternasyonal*, C. II, çev. Orhan Dilber. İstanbul: Maya Kitapları.

Lenin, V. İ. (1905), "Moskova Ayaklanmasından Çıkarılan Dersler," <http://www.kurtuluscephesi.com/lenin/moskova.html>, 19. 6. 2004.

Lenin, V. İ. (1996), *İşçi Sınıfı ve Köylülük*, çev. Muzaffer Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Lenin, V. İ. (1989), *Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi*, çev. Muzaffer Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Lenin, V. İ. (1991), *Komünizmin Çocukluk Hastalığı "Sol" Komünizm*, çev. Muzaffer Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Lenin, V. İ. (1993), *Ulusal Sorun ve Ulusal Kurtuluş Savaşları*, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol Yayınları.

Lenin, V. İ. (1998), *Ulusların Kaderini Tayin Hakkı*, çev. Muzaffer Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Lenin, V. İ. (1992), *Sosyalizm ve Savaş*, çev. N. Solukçu, Ankara: Sol Yayınları.

Lenin, V. İ. (1993), *Ne Yapmalı*, çev. İsmail Yarkın, İstanbul: İnter Yayınları.

Lenin, V. İ. (2002), *Komünist Enternasyonal*, İkinci cilt, çev. Orhan Dilber, İstanbul: Maya Kitapları.

Lenin, V. İ. (1994), *Devlet ve İhtilal*, çev. Kenan Somer, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.

Lenin, V. İ. (1992b), *Kapitalizmin En Yüksek Aşaması Emperyalizm*, çev. Cemal Süreya, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl ve Friedrich Engels (1995), *Seçme Yazışmalar*, C. I, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl ve Friedrich Engels (1996), *Seçme Yazışmalar*, C. II, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl (1995a), *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl (1995b), *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire Darbesi*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl (1978), *Komünist Manifesto*, çev. Muzaffer Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl (1987), *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl (1995), *Fransa'da İç Savaş*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl (1996), *Fransa'da Sınıf Savaşları*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl ve Friedrich Engels (1989), *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, çev. M. Kabagil, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl ve Friedrich Engels (1994), *Kutsal Aile*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl ve Friedrich Engels (1995), *Seçme Yazışmalar*, C. I, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl ve Friedrich Engels (1996), *Seçme Yazışmalar*, C. II, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol Yayınları.

Mandel, Ernest (1997), *Leninist Örgüt Teorisi*, çev. Oktay Emre, İstanbul: Yazın Yayıncılık.

Öngen, Tülin (1996), *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi Günümüzde İşçi Sınıfı*, Ankara: Alan Yayıncılık.

EKONOMİK BÜYÜME, BEŞERİ SERMAYE VE İHRACAT: NEDENSELLİK ANALİZİ, 1928-2006

Bilal SAVAŞ*

ÖZET

Bu makale eşbütünleşme ve hata düzeltme modellerini kullanarak, Türkiye’de 1928-2006 döneminde ekonomik büyüme, beşeri sermaye stoku ve ihracat arasındaki nedensellik ilişkisini incelemektedir. Reel gelir modele bağımlı değişken olarak girdiğinde, reel gelir, beşeri sermaye ve reel ihracat arasında bir uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi söz konusudur. Ancak reel ihracat ve beşeri sermaye bağımlı değişken olduğunda eşbütünleşme ilişkisi bulunamamıştır. Uzun dönemde reel ihracat ve beşeri sermaye reel geliri Granger nedensellik ilişkisi anlamında tek yönlü olarak etkilediği halde, değişkenler arasında kısa dönemde herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlayamadık. Bulgular, Türkiye’de 1928-2006 döneminde hem ihracata dayalı içsel büyüme hem de beşeri sermayeye dayalı içsel büyüme hipotezini desteklemektedir. Uzun dönemde, Türkiye’nin son 79 yıllık büyüme performansı hem ihracattaki genişlemenin hem de beşeri sermaye stokundaki birikimden kaynaklandığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Ekonomik Büyüme, Beşeri Sermaye, İhracat, Eşbütünleşme, Nedensellik.

ABSTRACT

This article employs cointegration and error-correction modelling to test the causal relationship between economic growth, human capital stock and exports using data for Turkey over the period 1928-2006. We find that real income, human capital and real exports are cointegrated when real income is the dependent variable, but are not cointegrated when human capital or real exports are the dependent variable. In the long-run we find evidence of uni-directional Granger causality running from human capital and real exports to real income, whereas in the short run we cannot find evidence of causality among the variables. The results support both the export-led endogenous growth hypothesis and human capital-based endogenous growth hypothesis in Turkey during 1928-2006. The results suggest that in the long-run Turkey’s economic performance over the last 79 years was propelled by export expansion and accumulation of human capital stock.

Keywords: Turkey, Economic Growth, Human Capital, Exports, Cointegration, Causality.

* Yrd. Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Ekonomi Bölümü (bilalsavas@yahoo.co.uk)
YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. IV, No.1, (Nisan 2011)

1. Giriş

Kişi başına üretimin ya da gelirin kalıcı biçimde artışı olarak tanımlanabilen iktisadi büyüme, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ulusların zenginliğini ve yoksulluğunu belirleyen temel süreç konumuna geldi. Daha önceki dönemlerde kişi başına gelirdeki artışlar sınırlı kalmış ya da kalıcı olmamışken, Sanayi Devriminden bu yana dünyanın her bölgesinde kişi başına üretim ve gelir önemli artışlar göstermiştir (Pamuk, 2007: 3-4). İktisadi büyüme ile kastedilen gelirdeki bu uzun dönemli artış eğilimidir (Snowdon ve Vane, 1997: 17). İktisadi büyüme, iktisatçılar arasında 1960'lı yıllarda canlı bir araştırma alanı olmuş ancak öne sürülen kuramların reel dünyada gözlemlenen gelişmeleri yeterince açıklayamaması ve yeni teorik açıklama modellerinin üretilmemesi nedeniyle konuya duyulan ilgi azalmıştı. İktisadi büyümenin uzun dönemli etkileri konusuna, 1980'lerin ortasından bu yana iktisatçıların ilgisi yeniden uyandı ve cazip bir araştırma alanı olarak tekrar öne çıktı (Snowdon ve Vane, 1997: 577). 1987 yılında Nobel Ekonomi Ödülü, özellikle 1950'li yıllarda iktisadi büyüme teorisine yaptığı katkılardan dolayı Robert Solow'a verildi (bakınız Solow, 1956, 1957). Neo-klasik büyüme teorisinin eksikliklerinden dolayı daha uygun ve açıklama gücü daha yüksek teori arayışları devam etmiş ve 1980'lerin ortasında içsel büyüme teorisi (*endogenous growth theory*) geliştirilmiştir. İçsel büyüme teorisinin hareket noktası büyümenin kalıntı unsurlarının (*residuals*) açıklanmasına yöneliktir. Diğer bir ifadeyle, içsel büyüme teorisi teknolojik gelişmeleri modele dâhil ederek içselleştirmektedir. Neo-klasik ve içsel büyüme modelleri arasındaki en önemli fark, sermayenin getirisine ilişkin olarak kabul edilen varsayımlardan kaynaklanmaktadır. Neo-klasik büyüme modeli sermayenin azalan getirisini kabul ederken; içsel büyüme modelleri, beşeri sermayeyi de kapsayan sermayenin *artan* getirisini öngörür ve sermayenin artan getirisinin uzun dönemde büyümeyi azaltmayacağını varsayar (Sala-i-Martin, 1990). İçsel büyüme modellerinde; ekonomik büyümenin içsel iktisadi yapılardan kaynaklanacağı varsayılmakta ve ülkelerarası gelir düzeylerinin kendiliğinden yakınsayacağı hipotezi (*convergence hypothesis*) reddedilmektedir. Buna göre, gelişmekte olan ülkeler ekonomik büyüme için gerekli olan içsel ekonomik yapıları oluşturmazlarsa, gelişmiş ülkeler ile aralarındaki fark daha da artacaktır. Açıkça görüldüğü üzere, temelde içsel büyüme teorisi küçük bir matematiksel ayrıntıya dayanmakla birlikte, çıkarımları ve sonuçları açısından oldukça önemlidir.

İhracat ve iktisadi büyümeyi iki-değişkenli bir analitik çerçevede inceleyen geniş bir ampirik literatür mevcuttur (literatür incelemesi için bakınız, Ahmad, 2001). Benzer şekilde, iktisadi büyüme ve beşeri sermaye stoku (*egitim*) ilişkisini

ampirik olarak analiz eden oldukça geniş bir literatür mevcuttur (güncel bir literatür incelemesi için bakınız, Johnes, 2006). Ancak, bilgilerimiz dâhilinde İngilizce ve Türkçe literatürde, Demir, Kutlar ve Üzümcü'nün (2005) çalışması dışında, Türkiye'de iktisadi büyüme, ihracat ve beşeri sermaye arasındaki nedensellik ilişkisini analiz eden bir başka çalışmaya rastlayamadık. Hâlbuki içsel büyüme teorisinin argümanlarına göre, bu üç makro değişken arasında açıkça gözlemlenebilen sıkı bir ilişki vardır. İçsel büyüme teorisi ya beşeri sermaye stoku yahut dış ticaretin iktisadi büyümenin önemli birer saiki olduğunu varsaymaktadır (bkz. örneğin, Romer, 1990; Grossman ve Helpman, 1991). Bu makalenin amacı, Türkiye'de 1928-2006 dönem aralığında, ihracat, beşeri sermaye stoku ve reel gelir arasındaki nedensellik (*causality*) ilişkisini eşbütünleşme (*cointegration*) ve hata düzeltim modeli (*error-correction modelling*) ile test etmektir. Makale, ihracat, beşeri sermaye stoku ve reel gelir arasındaki ilişkiyi inceleyen ampirik literatüre beş yönlü bilimsel katkı sağlamaktadır. İlki, bu makale, Türkiye'de beşeri sermayeye dayalı içsel büyüme teorisi (*human capital-based endogenous growth theory*) ile ihracata dayalı büyüme teorisini (*export-led endogenous growth theory*) nedensellik testi kullanarak çok-değişkenli eşbütünleşme ve hata düzeltim modeli çerçevesinde inceleyen ilk makaledir. İkinci katkı, kullanılan beşeri sermaye stoku değişkeni ile ilgilidir. Önceki çalışmalarda beşeri sermaye stoku eğitim harcamalarının GSMH'ya oranı, sağlık harcamalarının GSMH'ya oranı ve Milli Eğitim Bakanlığı ile üniversitelerin harcamaları toplamı (Demir, Kutlar ve Üzümcü, 2005) şeklinde temsili olarak modele dâhil edilmektedir. Ampirik çalışmalarda beşeri sermaye stokunun belirlenmesinde, veri setinin elverişliliği nispetinde ilk, orta, lise ve yükseköğretim düzeyinden *mezun* veya *öğrenime devam eden* öğrenci sayılarının kullanılması bir gelenek haline gelmiştir. Bu çalışmada, beşeri sermaye stoku değişkeni olarak mezun öğrenci sayıları esas alınarak bir beşeri sermaye stoku endeksi oluşturduk. Üçüncü katkı, Pesaran ve Pesaran (1997), Pesaran ve Shin (1999) ve Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen ARDL (*autoregressive distributive lag*) modeli çerçevesinde eşbütünleşme analizine sınır testi yaklaşımını kullandık. Dördüncü katkı, değişkenler arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisi bulan mevcut çalışmaların aksine, parametre tahminlerinin zaman içinde durağan olup olmadığını da test ederek inceledik. Parametre tahminlerinin durağanlığı analizinde Pesaran ve Pesaran (1997) tarafından geliştirilen bir test kullandık. Beşinci katkı ise, Granger nedensellik testinden fazla olarak, varyans ayrıştırma analizi (*variance decomposition analysis*) ve etki-tepki fonksiyonlarını (*impulse response functions*) kullanarak her bir değişkende örneklem dönemi dışında ve ötesinde meydana gelebilecek şoklar sonucu oluşan toplam hata tahmin varyanslarını açıklamaya çalıştık.

Türkiye odaklı bir beşeri sermaye stoku, dış ticaret ve reel gelir ilişkisi analizinin ilginç bir ampirik çalışma olacağı beklenebilir. Çünkü, Türkiye 1980 yılında, kamuoyunda ‘24 Ocak Kararları’ olarak bilinen kısa dönemli finansal liberalizasyon ve uzun dönemli ekonomik stabilizasyon programları ile yeni bir ekonomik kalkınma stratejisini benimsedi (Savaş, 2002: 55). 1970’li yıllarda, yaşanan petrol şokları ve döviz darboğazları neticesi ve ithal-ikameci kalkınma stratejilerinin kanıtlanmış elverişsizliği nedeniyle otoriteler ekonomiyi liberalleştirerek ihracata-dayalı büyüme politikası izleme niyetlerini açıkladılar. Ekonomik stabilizasyon ve finansal liberalizasyon programı, özellikle yüksek enflasyonu düşürmek amacıyla yurtiçi talebi azaltıcı ve üretim kapasitesini artırıcı ve uluslararası piyasalarla entegrasyonu hedefleyici bir nitelik taşıyordu. 24 Ocak Kararları, dış ticaret rejiminin liberalizasyonu ile başarılı bir ihracata dayalı büyüme dönemini başlattı (Savaş, 2002: 54). İhracatın GSMH içindeki payı 1928’te % 10,7 iken bu oran 1980’de % 4,3 düzeyine inerken 2006 yılında % 21,4 düzeyine ulaştı. İhracat, 1928’de 88 milyon 278 bin dolar iken 1996 yılında yaklaşık 23 milyar dolara ve 2006 yılında 85 milyar dolara yükseldi. Otoriteler ihracatı artırabilmek amacıyla yoğun bir teşvik ve sübvansiyon politikası uyguladılar. Merkez Bankası 1988 yılına kadar düşük değerli döviz kuru politikası izlerken, 1988’den sonra Türk lirası yurtiçi ve yurtdışı enflasyon farkının üzerinde aşırı değerli hale getirildi. Ancak bu politikanın dış ticaret dengesini bozucu etkisinin olduğu gözlemlendi (Savaş, 2002: 59). 1990 yılına kadar ihracata doğrudan gelir ödemeleri gerçekleştirildi. Sübvansiyon edilmiş ihracat kredileri sağlandı. 1980’lerin başında gerçekleştirilen dış ticaret reformları özel sektörün toplam ekonomideki payını artırmış ve sektörün uluslararası rekabet için gereksindiği yapısal faktörleri geliştirmişti. Sonuç olarak, toplam ihracatta yüksek oranlı büyüme rakamlarına ulaşılmış oldu. Türkiye’nin başarıyla gerçekleştirdiği yapısal reformlar uluslararası toplum tarafından da olumlu karşılandı. Türkiye, Avrupa Birliği ile tam üyelik müzakerelerine başladı ve IMF, Türkiye’yi ekonomi yönetiminde başarılı örnek ülke olarak tanıttı. Nihayet 2001 yılında yüksek oranlı bir devalüasyon neticesinde, (kirli) dalgalı döviz kuru rejimi benimsendi (Savaş, 2002).

1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunu takip eden dönemde, Türkiye’de beşeri sermaye stoku birikimi oldukça dinamik işleyen bir süreçtir. Cumhuriyet dönemine kadar ilköğretim zorunlu değildi. 1923’ten sonra ilk ve ortaöğretim (ve lise) düzeylerinde bedava eğitim sistemi benimsendi. Özellikle, Cumhuriyetin ilk on yılında, okuryazarlık oranını artırmak amacıyla yaygın okuma-yazma kampanyaları düzenlendi. Okuma-yazma bilmeyenlerin nüfusa oranı 1935 yılında % 81,3’ten 2000 yılında % 13,5 oranına kadar geriledi. Gerçi, 2000 yılında hala erkek nüfusun % 6,14’ü, kadın nüfusun ise % 19,36’sı okuma yazma

bilmemektedir. İlköğretim okullarından mezun öğrenci sayısının nüfusa oranı 1928’de binde 1,8’den 2006’da % 1,61’e yükselmiştir. Ancak, ilköğretimden mezun kız öğrenci sayısının nüfusa oranı özellikle yoksul bölge ve kesimlerde düşüktür. Nedeni ise ailelerin ekonomik ve kültürel nedenlerle kız çocuklarını okula göndermekte isteksiz davranmasıdır. Genel, meslek ve teknik liselerden mezun öğrenci sayısının nüfusa oranı 1928’de binde 1 iken bu oran 2006 yılında % 1,03’e yükselmiştir. Yüksek öğretimden mezun öğrencilerin nüfusa oranı 1928 yılında binde 0,4’den 2006 yılında % 0,54 oranına yükselmiştir. Türkiye, temel beşeri sermaye göstergeleri olan ilk ve ortaöğretim düzeyinde oldukça geniş bir demografik tabakaya sahip olsa da, diğer gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırıldığında, eğitim piramidinin zirvelerinde bu oran oldukça daralmaktadır. Türkiye’de yüksek öğretim kurumlarında kayıtlı öğrenci sayısının nüfusa oranı 2007 yılında sadece % 3,33 iken, örneğin, Çin’deki oranı 1999’da % 8’dir (Wang ve Yao, 2003). Ancak, ülke çapında üniversite bulunmayan her bir il merkezine yeni üniversitelerin kurulması ve yükseköğrenim kurumlarında her yıl aşamalı olarak öğrenci kapasitesinin artırılmasına yönelik uygulamalar yükseköğretimde kayıtlı öğrenci sayısında önemli artışlar beklenebileceğini ima etmektedir.

Makalenin içeriği şu şekilde planlanmıştır. Giriş bölümünü takip eden 2. bölüm, iktisadi büyüme ile beşeri sermaye stoku ve ihracat arasındaki ilişkinin kavramsal argümanlarını incelemekte ve ayrıca ampirik çalışmaların tartışıldığı bir literatür özeti sunmaktadır. Çalışmada kullanılan veri seti ve dönem aralığı 3. bölümün konusunu oluşturmaktadır. 4. bölümde, kullanılan ekonometrik metodoloji ile elde edilen bulgular sunulmakta ve tartışılmaktadır. Varyans ayrıştırma analizi ve etki-tepki fonksiyonları 5. bölümde sunulduktan sonra, son bölüm olan 6. bölümde genel sonuçlar değerlendirilmektedir.

2. Literatür Özeti

2.1. İktisadi Büyüme ve Beşeri Sermaye Birikimi İlişkisi

İktisadi büyüme ve beşeri sermaye birikimi ilişkisini araştıran çalışmaların çoğu ya büyüme muhasebesi modelini (Baumol, 1986; Barro, 1991; Barro ve Lee, 1993) yahut içsel büyüme modelini (Romer, 1990; Grossman ve Helpman, 1991) kullanmaktadırlar. Büyüme muhasebesi modeline göre, eğitim yoluyla bireyler beşeri sermaye stokunu artırarak üretkenliklerini yükseltir ve dolayısıyla ekonomik büyümeye katkıda bulunurlar. Romer’in (1990) içsel büyüme modeline göre; yeni fikirlerin yaratılması olgusu, bilimsel bilgi üretilmesi formatında, beşeri sermayenin doğrudan bir fonksiyonudur. Beşeri sermayeye yapılan yatırımlar fiziki ser-

mayede artışa bu da ekonomik büyümeye neden olur. Beşeri sermaye birikimi, yeni teknolojilerin uyarlanması ve uygulanmasını kolaylaştırarak ekonomik büyümeye yol açabileceği gibi (Foster ve Rosenzweig, 1996), beşeri sermayenin bizzat kendisi yeni teknolojilerin uygulanması ve kullanılabilmesi için gerekli olabilir (Easterly, King, Levine ve Rebelo, 1994; Caseli, 1999). Bazı iktisatçılara göre beşeri sermaye ve teknoloji kullanımı birbirini tamamlayıcı nitelik arzeder (örneğin, Doms, Dunne ve Troske, 1997; Berman, Bound ve Machin, 1998). Barro (1991), Barro ve Lee (1993) ve Benhabib ve Spiegel (1994), çalışmalarında beşeri sermayenin ekonomik büyümeyi tetiklediğini bildirmektedirler. Bils ve Klenow (2000) ise, okullaşma düzeylerinin büyüme oranları ile pozitif korelasyon ilişkisine sahip olmasının, artan okullaşmanın ekonomik büyümeye etkisinin olduğu şeklindeki sonuçlara ulaşan çalışmalara kuşkuyla yaklaşmaktadırlar. Eğitim, gelecekte daha yüksek parasal kazanç elde edebilmek için bugünkü kazançtan vazgeçmeyi içerir. Ekonomik büyüme ise hiçbir beceriye sahip olunmadığı durumlarda bile, eğitimden kaynaklanan ücret kazançlarını artırır. Dolayısıyla, Bils and Klenow (2000), Barro (1991), Barro ve Lee (1993) ve Benhabib ve Spiegel (1994) gibi iktisatçıların eğitimin ekonomik büyümeyi tetiklediği görüşlerine alternatif bir açıklama getirerek; büyümenin eğitimi tetiklediğini iddia etmektedirler. Bils and Klenow'un iddialarına (2000) paralel bir şekilde Foster and Rosenzweig (1996), teknolojik değişimin bilgi ve beceri yönlerini de kapsayan büyümeden teknolojiye doğru akan bir kanalın varlığına dair kanıt buldular. Bu iktisatçılar, Hindistan'da 1970'lerde gerçekleşen Yeşil Devrim'den faydalanan illerde eğitimin artan getirisi ve okullaşma düzeylerinde artışların görüldüğünü ifade etmektedir. Ancak, beşeri sermaye birikimi ve büyümenin nedenselliğini test eden nispeten az sayıda çalışma mevcuttur. De Meulemeester ve Rochat (1995), In ve Doucouliagos (1997) ve Asteriou ve Agiomirgianakis (2001) beşeri sermaye-ekonomik büyüme nedenselliğini iki-değişkenli modelde incelemişlerdir. De Meulemeester ve Rochat (1995); İsveç (1910-1986), İngiltere (1919-1987), Japonya (1885-1975), Fransa (1899-1986), İtalya (1885-1986) ve Avustralya'da (1906-1986) üniversitede okuyan öğrencilerin oranı ile ekonomik büyüme arasında yaptıkları Granger nedensellik testleri sonucuna göre; İngiltere, İsveç, Japonya ve Fransa'da kısa dönemde üniversite öğrencileri oranından ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik buldukları halde, Avustralya ve İtalya için iki değişken arasında nedensellik ilişkisine rastlamadıklarını ifade etmektedirler. In ve Doucouliagos (1997) ABD'de 1949-1984 dönemi için yıllık verilerle yaptıkları çalışmada ekonomik büyüme ile beşeri sermaye birikimi arasında çok kuvvetli bir çift-yönlü Granger nedensellik ilişkisi tespit ettiklerini bildirmektedirler. Asteriou ve Agiomirgianakis (2001) Yunanistan'da 1960-1994 dönem aralığını kullanarak yaptıkları çalışmada ekonomik büyüme ile beşeri sermaye birikiminin çift-yönlü

Granger nedensellik ilişkisi içinde olduğunu ifade etmektedirler. Chuang (2000) Tayvan'da kişi başına üniversite öğrencisi mezunu ile büyüme arasında Granger nedensellik ilişkisi bulmuştur. Self ve Grabowski (2003), Japonya'da II. Dünya Savaşı öncesi ve savaş sonrası her iki dönemde de ilköğretim ve ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi bulmuştur. Ayrıca savaş sonrası dönemde, ortaöğretim ve üniversite eğitiminin ekonomik büyümeye tek yönlü Granger nedensellik tespit ettikleri halde, her iki dönemde ekonomik büyümeden bütün eğitim düzeylerine tek yönlü bir Granger nedensellik ilişkisinin mevcut olduğunu bulmuşlardır. Self ve Grabowski (2004) Hindistan'da ilköğretimden ekonomik büyümeye tek yönlü bir Granger nedensellik bulmuşlardır. Narayan ve Symth (2004a) Çin'de 1960-1999 dönemi için yaptıkları çalışmada, uzun dönemde beşeri sermaye stokundan reel gelire doğru tek yönlü Granger nedensellik ilişkisinin varlığından söz ederlerken, kısa dönemde tek yönlü Granger nedensellik ilişkisinin reel gelirden beşeri sermayeye doğru yön değiştirdiğini belirtmektedirler. Narayan ve Symth (2004b) Çin'de 1960-1999 dönemi için yaptıkları bir diğer çalışmada, kısa dönemde reel gelir ve beşeri sermaye stoku arasında tek yönlü Granger nedensellik ilişkisinin varlığına dair bir kanıt bulmuşlardır. Demir, Kutlar ve Üzümcü (2005) Türkiye'de 1950-2001 dönemi için yaptıkları çalışmada, ekonomik büyümeden beşeri sermayeye doğru bir nedensellik ilişkisi olduğunu bildirmektedir. Sarı ve Soyaş (2006) Türkiye'de 1937-1996 dönem aralığında ilköğretim, ortaöğretim, lise ve üniversiteye kayıtlı öğrenci sayısı ile ekonomik büyüme arasında kısa ve uzun dönemde çift-yönlü bir Granger nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir. Savaş (2009) Türkiye'de 1923-2007 yılları arasında uzun dönemde kişi başına ekonomik büyüme ve kişi başına ilköğretim, ortaöğretim, lise ve üniversiteye kayıtlı öğrenci oranları arasında çift-yönlü bir Granger nedensellik ilişkisi bulmuştur. Kısa dönemde ise ortaöğretim ve lisede kayıtlı öğrencilerin oranından ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bildirmektedir.

2.2. Beşeri Sermaye Birikimi ve İhracat İlişkisi

Gelişmekte olan ülkelerde ihracat pek çok yol ve yöntemle beşeri sermaye birikimine destek olabilir. İlk olarak, dış ticaret gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere teknoloji transferlerini mümkün kılarak kolaylaştırır. Teknoloji transferi kalifiye işgücünü daha çok aranılır hale getireceğinden, beşeri sermayeye yatırımı teşvik eder (Pissarides, 1997). İkinci olarak, ihracat; yaparak öğrenmeyi özendirir (Azariades ve Drazen, 1990; Chuang, 1998, 2000). Üçüncüsü, ihracat; yönetim, pazarlama ve üretimde uzmanlaşma dâhil olmak üzere pek çok yazılım ve donanım teknolojilerin yayılmasına zemin hazırlayarak sermaye ve işgücü üretkenliğinin artmasına yardımcı olur (Grossman ve Helpman, 1991; Kim, 1998).

Benzer şekilde, beşeri sermaye birikimi ve ihracat arasındaki nedensellik, kavramsal olarak ters yönlü de geçerli olabilir. Bu durumda, beşeri sermaye stokundaki gelişmeler de ihracatı artırabilir. Beşeri sermaye birikimi işgücü kalitesini yükselterek işgücünün üretkenliğini artırır ve böylece ihracat ve ekonomik büyümeyi daha fazla teşvik eder (Chuang 2000). Farklı ülkeler ve dönemler için yapılan ampirik çalışmalar ihracatın ekonomik büyümeyi veya büyümenin ihracatı teşvik ettiğini göstermektedir (bkz. Gould ve Ruffin, 1995; Hanson ve Harrison, 1995; Stoekey, 1996; Narayan ve Symth, 2004b).

2.3. İktisadi Büyüme ve İhracat İlişkisi

Kavramsal çerçevede, ihracatta meydana gelen bir artışın çeşitli yollarla ekonomik büyümeyi artırabileceği söylenebilir. İhracata dayalı büyüme hipotezi; ihracatta meydana gelen bir artışın, sermaye birikimini, teknolojik gelişmeyi ve istihdam yaratılmasını teşvik edeceğinden üretimde etkinlik ve kaynak dağılımında iyileşme sağlayacağını ve nihayetinde ekonomik büyümeyi teşvik edeceğini savunmaktadır (Chenery, 1980; Feder, 1983; Balassa, 1985; Ahmad, 2001). Yine, kavramsal anlamda ekonomik büyüme de ihracatta genişleme yaratır. İlk olarak, bazı dış ticaret teorileri ekonomik büyümenin dış ticareti artıracığını savunmaktadır (örneğin, Kanamori, 1968; Findlay, 1984). İkincisi, Jung ve Marshall'a (1985) göre 'içsel olarak üretilmiş' büyüme mekanizmaları, ihracattaki büyümeyi çok daha etkin bir şekilde açıklamaktadır. Üçüncüsü, Helpman ve Krugman'ın (1990) belirttikleri gibi ölçek ekonomilerinin büyüme patikasına bağımlılığı durumunu açıklayan yeni dış ticaret teorileri, ekonomik büyümenin ihracatı artırdığı tezi ile uyumluluk içindedir. İhracat ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen oldukça fazla ampirik çalışma mevcuttur. Bu çalışmalar analizlerinde ya eşbütünleşme yahut nedensellik testleri kullanmışlardır. Bununla birlikte, ampirik çalışmalardan elde edilen ihracat-büyüme ilişkisi hakkındaki bulgular karmaşıktır ve ilişkinin niteliği ve yönü konusunda bir uzlaşma yoktur. Ahmad (2001), bu konuda 1970'lerden 1990'lı yıllara kadar yapılan yaklaşık 40 çalışmayı incelemiş ve gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler için eşbütünleşme ve nedensellik testi kullanan son zamanlarda yapılan ampirik çalışmaların, korelasyon analizi kullanan göreceli olarak eski çalışmalara nazaran ihracata dayalı büyüme konusunda daha zayıf sonuçlar ürettiği sonucuna ulaşmıştır. İhracata dayalı büyüme konusunda Türkiye ekonomisi üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında; Bahmani-Oskooee ve Domac (1995) ihracata dayalı büyüme tezinin Türkiye için geçerli olduğunu savunurken; Özmen ve Furtun (1998) ihracata dayalı büyüme tezinin Türkiye için geçerli olduğuna dair herhangi bir ampirik kanıt elde edemediklerini iddia etmektedirler. Demir, Kutlar ve Üzümcü (2005) Türkiye için 1950-2001 dönemi için

yaptıkları çalışmada, ekonomik büyümeden ihracata doğru bir nedensellik ilişkisi olduğunu bildirmektedir. Halıcıoğlu (2007) çalışmasında ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir Granger nedensellik ilişkisi bulmuş ve ihracata dayalı büyüme ilişkisinin 1980-2005 döneminde Türkiye için geçerliliğini kanıtlamıştır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için yapılan güncel çalışmalardan bazıları şunlardır: Tayvan için Darrat, Hsu ve Zhong (2000); kuzey ülkeleri için Hatemi-J ve Irandoust (2000); Fountas (2000) İrlanda ekonomisi için; Narayan ve Smyth (2004a) Çin için ve Siliverstovs ve Herzer (2006) Şili ekonomisi için ihracata dayalı büyüme tezini savunan ampirik kanıtlar elde etmişlerdir.

3. Veri Seti

Bu çalışmada kullanılan kişi başına reel GSMH (Y_t), beşeri sermaye stoku endeksi (HC_t) ve kişi başına reel ihracattan (EXP_t) oluşan değişkenler için 1928-2006 dönemine ait 79 yıllık zaman serileri kullanılmıştır. Fiyat değişmelerinin bozucu etkisini ortadan kaldırmak amacıyla nominal GSMH 1987 baz yılı GSMH deflatörü ile bölünerek fiyatlardaki hareketlilikten arındırılmıştır. ABD doları ile ölçülmüş nominal toplam ihracat verileri dönem sonu nominal alış kuru üzerinden TL'ye çevrildikten sonra GSMH deflatörü ile reelleştirilmiştir. Ayrıca değişkenlerin tümü, yıl-ortası nüfusa oranlanarak kişi başına değerler haline dönüştürülmüştür. Yanısıra, tüm veriler doğal logaritmik biçime dönüştürülmüştür. Değişkenlerin doğal logaritmik değerleri, $\ln Y_t$, $\ln HC_t$ ve $\ln EXP_t$ şeklinde tanımlanmıştır. Türkiye için Cumhuriyetin ilk dönemlerini kapsayan GSMH deflatöründen farklı bir fiyat endeksi bulamadığımız ve ancak deflatörün 1924 yılından itibaren başlaması ve 2006 yılından sonraki dönemlere ait 1987 bazlı deflatör verileri bulunmamasından dolayı ve ilköğretimden mezun öğrenci sayısı verilerinin ancak 1928 yılından itibaren başlamasından dolayı çalışmamızda 1928-2006 dönemi kullanılmıştır. Ampirik çalışmalarda ekonomik büyümeyi ölçmede kullanılan temel ölçüt kişi başına reel GSYİH'dır. Bu bilgiler neden GSYİH veri serilerinin değil de GSMH'nın kullanılmış olduğunu da açıklamaktadır. Uygulamalı çalışmalarda beşeri sermaye değişkeninin tanımlanmasında, ilk, orta, lise ve yükseköğretim düzeyinden mezun olan veya kayıtlı öğrencilerin nüfusa oranları, okuma-yazma bilme oranları veya ortalama okullaşma oranlarının kullanılması bir gelenek haline gelmiştir. Ancak, ifade etmek gerekir ki, mezun veya kayıtlı öğrencilerin nüfusa oranlarının veya ortalama okullaşma yıllarının bir ülkenin beşeri sermaye stokunun göstergesi olarak kullanılması, derslik içinde ve derslik dışında eğitimin kalitesini ölçmekte başarısızlık eğilimi göstermesinden dolayı yoğun bir şekilde eleştirilmektedir (Savaş, 2009: 4). Beşeri sermaye stokunun bir ölçütü olarak öğrencilerin matematik ve fen bilimleri testlerindeki gösterdikleri performans belki

de daha uygun olabilir. Gelecekte ülkenin işgücü stokunu oluşturacak bu öğrencilerin matematik ve fen bilimleri testlerindeki gösterdikleri performans; anlama becerisinin ortalama düzeyi (*average level of cognitive skills*) olarak adlandırılmaktadır (Hanushek ve Wößmann, 2007). Maalesef, öğrencilerin anlama becerisi veya eğitim performansının niteliğini ölçen mevcut uluslararası veri seti Türkiye dahil olmak üzere oldukça kalabalık bir ülke grubu için ampirik çalışma yapmaya elverişli uzun bir zaman periyodunu kapsayacak şekilde mevcut olmaması neden mezun veya kayıtlı öğrenci oranları gibi daha az informatik niceliksel ölçütler kullanmak zorunda olduğumuzu açıklamaktadır (Savaş, 2009: 4). Türkiye’de, 1996 yılında zorunlu ilköğretim 5 yıldan 8 yıla çıkarılmıştır. Bu nedenle, temel beşeri sermaye stoku olan ilk ve ortaöğretim 1996 yılından sonra tek başına ilköğretim ile temsil edilmektedir. Ortaöğretimden mezun öğrenci sayısı veri seti 1996 yılından sonra yayınlanmamaktadır. Biz de veri setimizin tek başına temel beşeri sermaye stokunu, yani ilköğretim ve ortaöğretimden mezun öğrencileri temsil etmesi amacıyla, 1928-2006 döneminde ilk ve ortaöğretim mezunlarını toplayarak bir bütün olarak değerlendirdik.

Uygulamada, beşeri sermaye stoku birikimi değişkeninin ölçütü olarak mezun öğrenci sayısı oranları sıkça kullanılmaktadır. Örneğin, Barro ve Lee (1997, 2000) kişi başına mezun öğrenci sayısı oranlarını; Mankiw, Romer ve Weil (1992) yetişkin nüfus başına ortaokulda kayıtlı öğrencilerin oranını ve Romer (1990) okuma-yazma bilenlerin nüfusa oranını beşeri sermaye stokunu temsilen kullanmışlardır. Yine, uygulamada, kişi başına beşeri sermaye stoku oluşturulurken, ağırlıklandırılmış mezun sayısının yıl-ortası nüfus yerine, (15-65 yaş arası) yetişkin nüfus oranına bölünmesi yaygındır (bakınız, örneğin, Wang ve Yao, 2003; Barro ve Lee, 2000; Mankiw, Romer ve Weil, 1992). Ancak, Türkiye için yetişkin nüfus oranı zaman serileri uygun bir ampirik çalışma yapmaya elverişli şekilde uzun dönemleri kapsamadığı gibi beşer ve onar yıllık aralıklarla sadece 1935 yılından bu yana yayınlanmıştır. İfade etmek gerekir ki, beşeri sermaye endeksinin kayıtlı öğrencilerin nüfusa oranı şeklinde oluşturulması birtakım eksiklikler içermektedir. Çünkü kişi başına kayıtlı öğrenci oranından elde edilen beşeri sermaye birikimi endeksi, bir stok değişkeni değil akım değişkeni niteliği taşımaktadır (Wang ve Yao, 2003: 38). Bu çalışmada beşeri sermaye birikimi değişkenini temsilen mezun öğrenci sayıları alınmış ve bu amaçla bir endeks oluşturulmuştur. Beşeri sermaye endeksi oluşturulurken, eğitim seviyesindeki artışın işgücünün yetenek birikimini artırdığı yönündeki görüşlerinden hareketle, Barro ve Lee (1997, 2000) ve Tallman ve Wang (1994) tarafından geliştirilen bir yöntemden yararlanılmıştır. Bu yöneme göre, endeks; ilköğretim, (teknik ve meslek liseleri dâhil olmak üzere) lise ve yüksek öğretimde yıllar itibariyle kayıtlı öğrenci

sayılarına sırasıyla 1, 2 ve 4 ağırlıkları uygulanarak hesaplanmıştır. Artan bu ağırlıklar, eğitim düzeyindeki artışların işgücü verimliliğini artırdığını ifade etmektedir. Daha sonra ağırlıklandırılan mezun öğrenci sayılarının toplamı yıl-ortası nüfusa bölünerek kişi başına değerler haline dönüştürülmüştür. Makalede kullanılan yıl-ortası toplam nüfus serileri için yararlandığımız kaynaklar şunlardır: *Historical Statistics for the World Economy: 1-2006 AD* (Maddison, 2008) ve *Total Economy Database* (The Conference Board and Groningen Growth and Development Centre, 2008). İlköğretim, ortaöğretim, genel, teknik ve meslek liseleri ile yüksek öğretimden mezun öğrenci sayıları, nominal GSMH, nominal toplam ihracat ve dönem sonu nominal ABD doları döviz kuru serileri *İstatistiki Göstergeler 1923-2007*'den (TÜİK, 2008) elde edilmiştir. GSMH deflatörü (1987=100) serileri ise *Devlet Planlama Teşkilatı*'nın internet sayfasından alınmıştır (DPT, 2009).

4. Birim Kök, Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testleri

4.1. ADF, PP ve DF-GLS Birim Kök Testleri

Öncelikli bir analiz olarak, modellerde yer alan değişkenlerin bütünleşme (*integration*) düzeylerinin test edilmesi ve birim kök (*unit root*) içerip içermediklerinin tespiti ve böylelikle zaman serisi karakteristiklerinin anlaşılacak uygun bir ekonometrik modelin seçilmesi gerekmektedir. Bu amaçla, ampirik çalışmalarda sık kullanılan genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testi (Dickey ve Fuller, 1981) ve Phillips-Perron (PP) testi (Phillips ve Perron, 1988) ile göreceli olarak yeni ve daha güçlü olan ve Eliot, Rothenberg ve Stock (1996) tarafından geliştirilen genelleştirilmiş en küçük kareler (GLS)-trentten arındırılmış Dickey-Fuller (DF-GLS) birim kök testi kullanılmıştır. Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri MacKinnon (1991) tarafından oluşturulmuş aynı kritik değerleri kullanırken, DF-GLS birim kök testinin kritik değerleri Eliot, Rothenberg ve Stock (1996) tarafından hesaplanmıştır. Birim kök testlerinin sonuçları Tablo 1'de sunulmuştur. Hesaplanan ADF, PP ve DF-GLS istatistikleri, $\ln Y_t$, $\ln HC_t$ ve $\ln EXP_t$ değişkenlerinin düzeyleri için kritik tablo değerlerinden (mutlak değerleri itibariyle) küçüktür. Ancak, değişkenlerin birinci farkları alındığında hesaplanan ADF, PP ve DF-GLS istatistik değerleri kritik tablo değerlerinden (mutlak değerleri itibariyle) %1 istatistiksel anlamlılık düzeyinde büyüktür. Bu nedenle, $\ln Y_t$, $\ln HC_t$ ve $\ln EXP_t$ değişkenlerinin birinci farklarının durağan olduklarına yani $I(1)$ düzeyinde bütünleştiklerine karar verilmiştir. Birim kök testlerini yaparken oldukça uzun bir dönem ele alındığı için normal koşullarda yapısal değişiklik olup olmadığına bakmak gerekir. Bunun için Perron'un (1989 veya 1990) yapısal değişikliği hesa-

ba katan birim kök testlerine bakmak gerekir. Ayrıca yapısal değişikliği içsel olarak belirleyen Banarjee, Lumsdaine ve Stock (1992), Zivot ve Andrews (1992) veya Perron (1997) bakılabilir. Ancak bu makalede bu tür testlerle değişimleri araştırmadığımızdan birim kök testleri temkinli yorumlanmalıdır.

Tablo 1. Birim Kök Test Sonuçları

İstatistikler	Düzeý			Birinci Farklar		
	$\ln Y_t$	$\ln HC_t$	$\ln EXP_t$	$\Delta \ln Y_t$	$\Delta \ln HC_t$	$\Delta \ln EXP_t$
τ_μ (ADF)	-0.74 (0)	-2.48 (0)	-0.28 (0)	-10.21 ^a (0)	-8.63 ^a (0)	-7.52 ^a (0)
τ_T (ADF)	-2.36 (0)	-1.07 (0)	-1.78 (0)	-10.14 ^a (0)	-9.41 ^a (0)	-7.68 ^a (0)
τ (ADF)	-3.24 (0)	-0.04 (0)	-1.44 (0)	-9.14 ^a (0)	-7.06 ^a (0)	-7.41 ^a (0)
τ_μ (PP)	-0.72 (1)	-2.51 (2)	-0.12 (1)	-10.21 ^a (0)	-8.64 ^a (2)	-7.52 ^a (0)
τ_T (PP)	-2.36 (2)	-1.04 (1)	-1.90 (1)	-10.14 ^a (0)	-9.39 ^a (2)	-7.67 ^a (2)
τ (PP)	-3.47 (2)	-0.26 (5)	-1.34 (1)	-9.15 ^a (3)	-7.39 ^a (4)	-7.41 ^a (1)
τ_μ (DF-GLS)	-1.55 (0)	-1.38 (0)	-0.55 (0)	-4.21 ^a (1)	-2.79 ^a (1)	-7.51 ^a (0)
τ_T (DF-GLS)	-2.33 (0)	-0.69 (0)	-1.31 (0)	-9.31 ^a (0)	-6.52 ^a (0)	-7.65 ^a (0)

Açıklamalar: τ_μ ise sabit terimli ve trendsiz, τ_T sabit terim ve trendli; τ ise en kısıtlı model olan sabit terim ve trend içermeyen birim kök hesaplamalarını ifade eder. Mümkün olan maksimum gecikme düzeyi kullanılmıştır. ADF and DF-GLS birim kök testlerinde maksimum gecikme sayısı Schwarz Bayesian Kriteri (SBC) baz alınarak 11 olarak belirlenmiştir. ADF modelinin hata teriminde içsel bağıntı (ve değişen varyans) sorunu olmadığı belirlenmiştir. PP istatistiğinin parametrik olmayan düzeltmesini gerçekleştirebilmek için, Barlett-Kernel ağırlıklarıyla Newey-West düzeltilmiş varyansları kullanılmıştır. Δ , birinci fark operatörünü temsil etmektedir. Gecikme sayıları parantezler içinde gösterilmiştir. *a* %1 anlamlılık düzeyinde boş hipotezin reddini ifade etmektedir.

4.2. Eşbütünleşme: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı

Eşbütünleşme testi, çok-değişkenli analiz çerçevesinde, kişi başına reel gelir, kişi başına reel ihracat ve beşeri sermaye endeksi bir uzun dönem denge ilişkisinin var olup olmadığının incelenmesini içerir. $\ln Y_t$, $\ln HC_t$ ve $\ln EXP_t$ değişkenleri arasındaki muhtemel uzun dönem eşbütünleşme ilişkisini test etmek için ARDL sınır testi yaklaşımının kullanılmasının alternatif tek-değişkenli yahut çok-değişkenli eşbütünleşme testlerine göre bariz ekonometrik avantajları vardır. Engle ve Granger (1987) iki-değişkenli eşbütünleşme testi; Stock ve Watson (1988), Johansen (1988, 1991) ile Johansen ve Juselius (1990) tarafından geliştirilen çok-değişkenli eşbütünleşme teknikleri geniş örnek büyüklükleri için uygun teknikler olsalar da, ciddi eleştirilere maruz kalmaktadırlar. İlk olarak, Carruth, Dickerson ve Henley'in (2000: 289) belirttikleri gibi "tek denklemler metotları (eşbütünleşmede) çoklu vektör bulunma olasılığını ihmal ettiklerinden eleştirilse-

ler bile, indirgenmiş bir formatta da olsa müthiş şekilde duyarlı sonuçlar vererek en uygun dinamik modelleri üretirler". Carruth, Dickerson ve Henley (2000) devamla, çoklu (*birden fazla*) eşbütünleşik vektörlerin bulunma olasılığı, değişkenler arasında muhtemel statik uzun dönem eşbütünleşmenin teşhisini zorlaştırdığını iddia etmektedirler. "Çoklu eşbütünleşik vektörlerin bulunma olasılığı, araştırmacının tespit edilen eşbütünleşik ilişkilere iktisadi yorum getirmesini gerektirmekte ve ciddi teşhis problemlerine yol açmaktadır. Üstelik anlamlı olduğu tanımlanan eşbütünleşik vektörlerin sayısı VAR için seçilmiş gecikme sayısına bağlı olduğundan, dikkatli indirgeme testlerine ihtiyaç duyulmaktadır" (Carruth, Dickerson ve Henley, 2000: 289). İkincisi, sınır testi yaklaşımı birim kök testleri sonuçlarına diğer metotlardaki kadar bağımlı değildir. Bu metot, regresyon denklemindeki değişkenlerin birinci farklarının durağan olmasını şart koşmaz. Diğer bir ifadeyle, sınır testi yaklaşımı, ilgili değişkenlerin $I(0)$, $I(1)$ veya çok az bütünleşmelerine bağlı olmadan da uygulanabilir. Ancak, bu makalede ARDL modelini kullanmamızın temel nedeni, Johansen yönteminin yetersiz olması değil birim kök sonuçlarının güvenilir olmamasıdır. ARDL sınır testi yaklaşımı, aşağıdaki kısıtlanmamış hata düzeltme modelleri kullanılarak bir uzun dönem ilişkisinin var olup olmadığının araştırılmasını içerir:

$$\Delta \ln Y_t = a_{0Y} + \sum_{i=1}^p b_{iY} \Delta \ln Y_{t-i} + \sum_{i=0}^p c_{iY} \Delta \ln HC_{t-i} + \sum_{i=0}^p d_{iY} \Delta \ln EXP_{t-i} \quad (1)$$

$$+ \sigma_{1Y} \ln Y_{t-1} + \sigma_{2Y} \ln HC_{t-1} + \sigma_{3Y} \ln EXP_{t-1} + \varepsilon_{1t}$$

$$\Delta \ln HC_t = a_{HC} + \sum_{i=1}^p b_{iHC} \Delta \ln HC_{t-i} + \sum_{i=0}^p c_{iHC} \Delta \ln Y_{t-i} + \sum_{i=0}^p d_{iHC} \Delta \ln EXP_{t-i} \quad (2)$$

$$+ \sigma_{1HC} \ln HC_{t-1} + \sigma_{2HC} \ln Y_{t-1} + \sigma_{3HC} \ln EXP_{t-1} + \varepsilon_{1t}$$

$$\Delta \ln EXP_t = a_{0EXP} + \sum_{i=1}^p b_{iEXP} \Delta \ln EXP_{t-i} + \sum_{i=0}^p c_{iEXP} \Delta \ln Y_{t-i} + \sum_{i=0}^p d_{iEXP} \Delta \ln HC_{t-i} \quad (3)$$

$$+ \sigma_{1EXP} \ln EXP_{t-1} + \sigma_{2EXC} \ln Y_{t-1} + \sigma_{3EXP} \ln HC_{t-1} + \varepsilon_{1t}$$

Burada Δ , birinci fark işlemcisini; $\ln Y_t$, kişi başına reel GSMH'nin logaritmasını, $\ln HC_t$ beşeri sermaye stoku endeksinin logaritmasını ve $\ln EXP_t$ ise kişi başına reel ihracatın logaritmasını ifade etmektedir. b , c ve d parametreleri kısa dönem katsayıları ve σ 'lar ise ARDL modelindeki ilgili uzun dönem çarpanlarıdır.

ε_{1t} , ε_{2t} ve ε_{3t} sıfır ortalamalı ve sonlu kovaryans matrisli ardışık bağımsız hata terimleridir. Hipotezler, değişkenlerin düzeylerinin tek gecikmeli değerlerinin anlamlılığının test edilmeleriyle ve standart-dışı bir F -istatistiği kullanılarak çok-değişkenli bir sistemde uzun dönem ilişkisinin var olup olmadığının test edilmesi şeklinde sınanmaktadır. Değişkenler arasında bir uzun dönem ilişkisi mevcut ise, F -testi hangi değişkenlerin normalleştirilmesi gerektiğini gösterecektir.

Kişi başına reel GSMH'nin bağımlı değişken olduğu 1 numaralı denklemde, değişkenler arasında eşbütünleşme olmadığını ifade eden boş hipotez ($H_0: \sigma_{1Y}=\sigma_{2Y}=\sigma_{3Y}=0$), alternatif hipoteze ($H_1: \sigma_{1Y}\neq\sigma_{2Y}\neq\sigma_{3Y}\neq 0$) karşı test edilmektedir. Bu ilişki $F_Y(\ln Y_t | \ln HC_t, \ln EXP_t)$ şeklinde gösterilmektedir. Beşeri sermaye endeksinin bağımlı değişken olduğu 2 numaralı denklemde, değişkenler arasında eşbütünleşme olmadığını ifade eden boş hipotez ($H_0: \sigma_{1HC}=\sigma_{2HC}=\sigma_{3HC}=0$), alternatif hipoteze ($H_1: \sigma_{1HC}\neq\sigma_{2HC}\neq\sigma_{3HC}\neq 0$) karşı test edilmektedir. Bu da $F_{HC}(\ln HC_t | \ln Y_t, \ln EXP_t)$ şeklinde gösterilmektedir. Kişi başına reel ihracatın bağımlı değişken olduğu 3 numaralı denklemde, değişkenler arasında eşbütünleşme olmadığını ifade eden boş hipotez ($H_0: \sigma_{1EXP}=\sigma_{2EXP}=\sigma_{3EXP}=0$), alternatif hipoteze ($H_1: \sigma_{1EXP}\neq\sigma_{2EXP}\neq\sigma_{3EXP}\neq 0$) karşı test edilmektedir. Bu ilişki ise $F_{EXP}(\ln EXP_t | \ln Y_t, \ln HC_t)$ şeklinde gösterilmektedir.

Standart-dışı sınır F -testi: (i) ARDL modeline dahil edilen değişkenlerin $I(0)$ veya $I(1)$ olmasına; (ii) ARDL modelindeki açıklayıcı değişken sayısına; ve (iii) ARDL modelinin sabit terim ve/veya trend değişkeni içerip içermediğine bağlıdır. Pesaran, Shin ve Smith (2001), değişkenlerin hepsinin $I(1)$ veya $I(0)$ yahut ta karşılıklı eşbütünleşik bulunduğu durumları dikkate alarak alt ve üst sınırları belirleyen iki adet sınır kritik değerleri hesaplamışlardır. Şayet hesaplanan F -istatistiği sınır kritik değerlerinin dışında kalırsa, değişkenlerin hangi düzeyde bütünleşme (durağanlık) ilişkisi içerdiğine bakılmaksızın, eşbütünleşme ilişkisinin varlığına dair kesin bir yargıya varılabilir. Hesaplanan F -istatistiği üst sınır kritik değerlerinden büyükse, değişkenlerin bütünleşme (durağanlık) ilişkisinin sırasına bakılmaksızın, bütünleşme ilişkisinin bulunmadığını gösteren boş hipotez reddedilir. Ancak, hesaplanan F -istatistiği alt sınır kritik değerlerinden küçükse, bütünleşme ilişkisinin bulunmadığını gösteren boş hipotez kabul edilir. Hesaplanan F -istatistiği sınır kritik değerlerinin arasında kalırsa, test kararsız kalır.

Uzun dönem ilişkinin varlığını incelemek amacıyla, 1, 2 ve 3 numaralı denklemlere ARDL standart-dışı sınır F -testi uygulanmıştır. Buna göre bu aşamada sonuçlar seçilen VAR gecikme sayısına duyarlı olduğu için ve yıllık zaman serileri kullandığımızdan, ARDL analizindeki tüm testler en az bir en çok dört

gecikmeli olarak uygulanmıştır. SBC kriteri kullanılarak gecikme sayısı belirlenirken, kısıtlanmamış VAR regresyonlarının ardışık bağımlı olmadıklarına dikkat edilmiştir (Pesaran, Shin ve Smith, 2001). Pesaran, Shin ve Smith'in (2001:300-301) listelediği kısıtlanmış sabit terim içeren ancak zaman trendi içermeyen modeli kullanılmıştır. Sınır testi sonuçları, Tablo 2'de özetlenmiştir.

Tablo 2. Eşbütünleşme İlişkisi için Sınır F -testi Sonuçları

	Gecikme Sayıları				
Hesaplanan F -istatistikleri	1	2	3	4	Sonuç
$F_Y(\ln Y_t \ln HC_t, \ln EXP_t)$	3.5136 ^c	3.4666 ^c	3.7438 ^c	3.1693	H_0 :Red
$F_{HC}(\ln HC_t \ln Y_t, \ln EXP_t)$	2.8922	2.6608	2.9341	3.0166	H_0 :Kabul
$F_{EXP}(\ln EXP_t \ln Y_t, \ln HC_t)$	0.6930	0.9895	1.0163	0.8286	H_0 :Kabul

Açıklamalar: Sınır F -testinin kritik değer aralıkları %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyleri için sırasıyla 4.13-5.00, 3.10-3.87 ve 2.63-3.35'tir. *c* harfi eşbütünleşme ilişkisi olmadığını ifade eden boş hipotezin %10 anlamlılık düzeyinde reddedildiğini gösterir.

$F_Y(\ln Y_t | \ln HC_t, \ln EXP_t)$ ilişkisi için sadece gecikme sayısı 1, 2 ve 3 olarak alındığında hesaplanan F -testi sonuçları sırasıyla 3.5136, 3.4666 ve 3.7438 %10 anlamlılık düzeyinde üst sınır kritik tablo değerinden (3.35) büyük olduğu görülmektedir. Ancak, gecikme değerleri arttıkça, hesaplanan F -testi sonuçları, üst sınır kritik tablo değerlerinden küçük olmaktadır. Bu sonuca göre, kişi başına reel gelir bağımlı değişken olarak modele girdiğinde, değişkenler arasında bir uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi mevcuttur. $F_{HC}(\ln HC_t | \ln Y_t, \ln EXP_t)$ ilişkisi ele alındığında bütün gecikme değerleri için hesaplanan F -testi değerleri tablo değerlerinin altında kaldığından değişkenler arasında bir uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi olmadığına dair boş hipotez kabul edilmektedir. Benzer şekilde, $F_{EXP}(\ln EXP_t | \ln Y_t, \ln HC_t)$ ilişkisinde, bütün gecikme değerlerinde hesaplanan F -testi değerleri kritik tablo değerlerinin alt sınırının altında kaldığından H_0 boş hipotezi kabul edilmektedir. Özetle, Tablo 2'den elde edilen sonuçlardan sadece kişi başına reel gelir, Y_t , bağımlı değişken olduğunda, değişkenler arasında bir uzun dönem eşbütünleşme ilişkisinin var olduğunu anlıyoruz.

4.3. Granger Nedensellik Testleri

Bu aşamada, eşbütünleşik seriler (yani 1 numaralı denklemdeki $F_Y(\ln Y_t | \ln HC_t, \ln EXP_t)$ ilişkisi için) gecikmeli hata düzeltme terimini de dâhil ettiğimiz standart bir artırılmış Granger nedensellik testi uygulayacağız. Bağımlı değişkenleri $\ln HC_t$ ve $\ln EXP_t$ olan 2 ve 3 numaralı denklemlerde uzun dönem

eşbütünleşme ilişkisine rastlayamadığımızdan ötürü, bu denklemleri hata düzeltme terimlerini ilave etmeden tahmin edeceğiz. Fakat $F_Y(\ln Y_t | \ln HC_t, \ln EXP_t)$ ilişkisinin tahmininde artırılmış Granger-türü nedensellik testini uygularken modele gecikmeli hata düzeltme terimini de ilave edeceğiz. Granger nedensellik testi aşağıdaki gibi çok-değişkenli p . sıradan Vektör Hata Düzeltim Modelinin oluşturulmasını gerektirir:

$$\begin{bmatrix} \Delta \ln Y_t \\ \Delta \ln HC_t \\ \Delta \ln EXP_t \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \tau_1 \\ \tau_2 \\ \tau_3 \end{bmatrix} + \sum_{i=1}^p \begin{bmatrix} \rho_{11i} \rho_{12i} \rho_{13i} \\ \rho_{21i} \rho_{22i} \rho_{23i} \\ \rho_{31i} \rho_{32i} \rho_{33i} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \Delta \ln Y_{t-i} \\ \Delta \ln HC_{t-i} \\ \Delta \ln EXP_{t-i} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \phi \\ 0 \\ 0 \end{bmatrix} [ECT_{t-1}] + \begin{bmatrix} \omega_{1t} \\ \omega_{2t} \\ \omega_{3t} \end{bmatrix} \quad (4)$$

Bu denklemde önceden açıkladığımız değişkenlere ilave olarak, Δ gecikme işlemcisini, ECT_{t-1} uzun dönem eşbütünleşme ilişkisinden elde edilen gecikmeli hata düzeltme terimini ve ω_{1t} , ω_{2t} ve ω_{3t} sıfır ortalamalı ve sonlu kovaryans matrisli ardışık bağımsız hata terimlerini ifade etmektedir. Her bir durumda bağımlı değişken, kendisinin ve diğer değişkenlerin geçmiş değerlerine karşı tahmin edilmiştir. Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı, en azından bir yönlü Granger nedenselliğinin olduğu anlamına gelse de bu değişkenler arasında dönersel nedenselliğin yönü hakkında bir bilgi içermez. Uzun dönem ve kısa dönem Granger nedenselliği çok-değişkenli bir model içinde incelenmiştir. Kısa dönem nedensellik ilişkisi üç denklemden her birindeki birinci farkları alınmış açıklayıcı değişkenlerin gecikmeli değerlerinin F -istatistik değerine göre belirlenmektedir. Gecikmeli hata düzeltme terimi katsayısının istatistiksel olarak anlamlı t -istatistiği değeri uzun dönem nedensellik etkisinin varlığını işaret eder. Uzun ve kısa dönem Granger nedensellik test sonuçları Tablo 3'te özetlenmiştir.

Tablo 3. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken	$\Delta \ln Y_t$	$\Delta \ln HC_t$	$\Delta \ln EXP_t$	ECT_{t-1} (t -ist.)
$\Delta \ln Y_t$	—	0.93 [0.39]	0.01 [0.98]	-0.93 ^a (-2.76)
$\Delta \ln HC_t$	0.57 [0.56]	—	0.05 [0.94]	—
$\Delta \ln EXP_t$	0.99 [0.37]	0.46 [0.63]	—	—

Açıklamalar: F -istatistiğinin olasılık değerleri köşeli parantez içindedir. ECT_{t-1} 'nin t -istatistik değeri parantez içinde gösterilmiştir. t -testinin kritik değeri %1 anlamlılık düzeyinde 2.66'dır. F -istatistiğinin kritik değerleri %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde sırasıyla 4.79, 3.07 ve 2.3. a t -değerinin %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu işaret etmektedir.

Optimum gecikme uzunluğu p , SBC kriterine göre seçilmiştir. Granger nedensellik testi uygulanan 4 numaralı denklemdeki üç fonksiyonun her birisine hata terimlerinin serisel ardışık bağımlılığı, fonksiyonel biçim, doğrusallık ve çoklu varyans gibi standart diagnostik testler uygulanmış ve bu testleri başarıyla geçmişlerdir. Uzun dönem Granger nedensellik testi sonucuna baktığımızda, kişi başına reel gelir denkleminde gecikmeli hata düzeltme teriminin katsayısı % 1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı çıkması ve beklenen şekilde negatif işaret taşıması, eşbütünleşme sınır testi sonuçlarının tasdik edilmesi anlamına gelir. Tablo 3'den görüleceği üzere, hata düzeltme teriminin, ECT_{t-1} , katsayısı -0.9321'dir ve % 1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Uzun dönemde kişi başına reel ihracat ve beşeri sermaye stokunun kişi başına reel geliri Granger-nedensellik ilişkisi anlamında etkilemesi demek, nedensellik ilişkisinin hata düzeltme terimi aracılığıyla kişi başına reel ihracat ve beşeri sermaye stokundan kişi başına reel gelir yönüne doğru olması anlamına gelir. Gecikmeli hata düzeltme teriminin, ECT_{t-1} , katsayısı -0.9321, bir şok durumunda dengeden sapma meydana geldiğinde tekrar dengeye gelme hızının oldukça yüksek olduğunu gösterir. Diğer bir ifadeyle, hata düzeltme terimi katsayısı, kişi başına reel gelirin denge düzeyinden cari dönemde meydana gelen bir sapmanın gelecek dönemde yaklaşık % 93'ünün düzeltileceğini ima eder. Kısa dönem Granger nedensellik sonuçlarına baktığımızda, üç fonksiyondan her birindeki açıklayıcı değişkenlerin gecikmeli birinci farklarının F -istatistik değerlerinden hiçbirisi istatistiksel olarak anlamlı değildir. Gerçi bu durum ekonomik büyümenin diğer makroekonomik değişkenlerle kısa dönemden çok uzun dönemde etkileşim içinde olduğu genel varsayımı göz önüne alındığında pek te sürpriz sayılmaz.

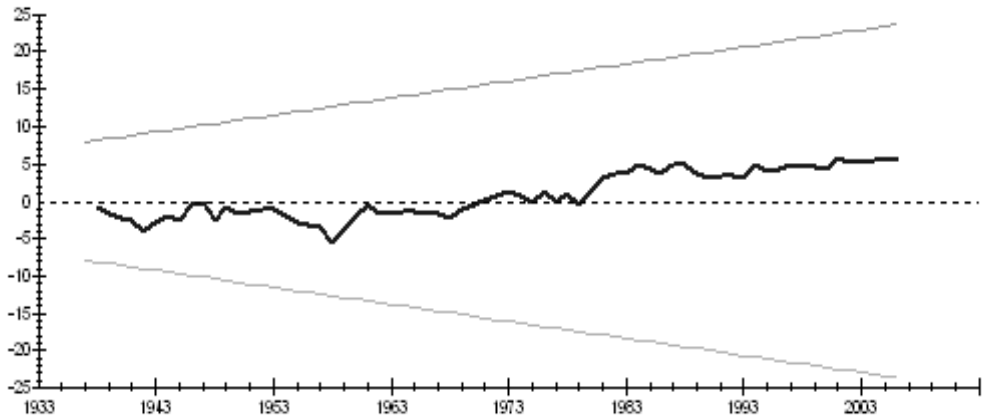
4.4. Parametre Tahminlerinin Durağanlığı Testi

Zaman serilerinin tahmin edilen parametreleri zaman içinde değişme eğilimi gösterirler. Parametrelerin durağanlığı testlerinin önemi, durağan olmayan parametrelerin hatalı model tanımlamalarına ve böylece olası yanlış sonuçlar vermesine neden olmasıdır. Parametrelerin durağanlığını test etmek için Pesaran ve Pesaran (1997) tarafından geliştirilmiş bir test kullandık. Pesaran ve Pesaran'a (1997) göre, uzun dönem katsayılarının durağanlık testinde kısa dönem dinamiği esastır. Bu test, bir uzun dönem ilişkisinin tespit edildiği denklem olan kişi başına reel gelir denklemi için şu hata düzeltme modelinin tahmin edilmesini gerektirir:

$$\Delta \ln Y_t = a_0 + \sum_{i=1}^p b_i \Delta \ln Y_{t-i} + \sum_{i=0}^n c_i \Delta \ln HC_{t-i} + \sum_{i=0}^m d_i \Delta \ln EXP_{t-i} + \sigma ECT_{t-1} + \varepsilon_t \quad (5)$$

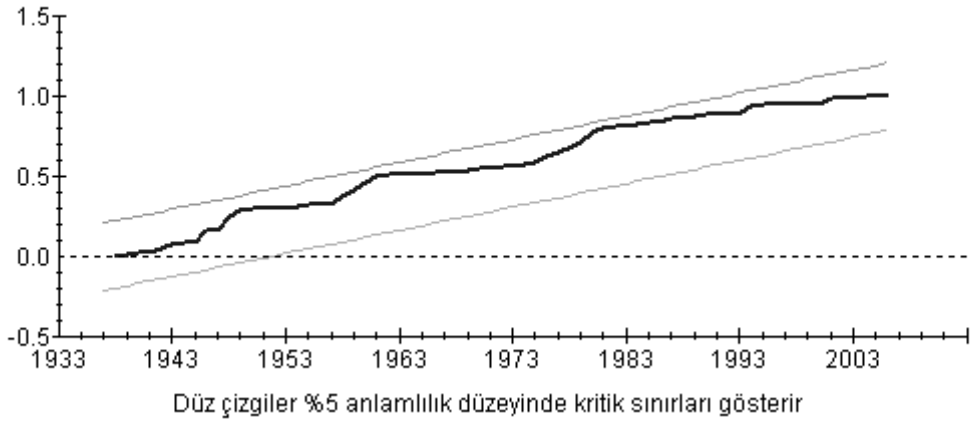
5 numaralı denklemde yer alan değişkenlerin hepsi önceki paragraflarda tanımlanmıştı. *ECT* ise uzun dönem eşbütünleşik vektörden hesaplanmıştır. Bu model tahmin edildikten sonra, Pesaran ve Pesaran (1997), Brown, Durbin ve Evans (1975) tarafından parametre durağanlığını test etmek için geliştirilmiş yinelenmeli kalıntıların birikimli toplamı (*cumulative sum of recursive residuals-CUSUM*) ve yinelenmeli kalıntıların birikimli toplamlarının karesi (*cumulative sum of recursive residuals squares-CUSUMSQ*) testlerinin uygulanmasını önermektedir. 5 numaralı denklemdeki model en küçük kareler (EKK) yöntemi ile tahmin edildikten sonra, tahmin sonucu elde edilen hata terimlerine CUSUM ve CUSUMSQ testleri uygulanmaktadır. Şekil 1'de CUSUM ve Şekil 2'de ise CUSUMSQ çizilmiştir. Şekillerden anlaşılacağı üzere, CUSUM ve CUSUMSQ istatistiklerinin eğrileri % 5 anlamlılık düzeyinde parametre durağanlığı kritik sınırı çizgilerini kesmediği için katsayılar tahmin dönemi boyunca durağanlıklarını yitirmemiştir.

Şekil 1. CUSUM İstatistiğinin Grafiği

Düz çizgiler %5 anlamlılık düzeyinde kritik sınırları gösterir

Şekil 2. CUSUMSQ İstatistiğinin Grafiği

5. Hata Tahmin Varyansları Ayırıştırma Analizi ve Etki-Tepki Fonksiyonları

Granger nedensellik testi tahmin dönemi ile sınırlı olduğu için, tahmin döneminde bağımlı değişkenin olası Granger dışsallığı yahut Granger içselliğinin tespit edilmesi için oldukça kullanışlı bir testtir. Fakat değişkenlerin tahmin dönemi dışında dışsallıklarının derecesinin analizi varyans ayırıştırma analizi veya etki-tepki fonksiyonları gibi metotların kullanılmasını gerektirmektedir. Varyans ayırıştırma analizi, sistemdeki bir değişkende meydana gelen bir şok sonucu değişkenin hata tahmin varyanslarının yüzde kaç olacağını ölçer. Hata tahmin varyans ayırıştırma analizi bir tahmin dönemi dışı nedensellik testi olarak değerlendirilebilir. Sistemdeki diğer değişkenlere tam anlamıyla dışsal olan bir değişken, sistemdeki her bir değişkenin hata tahmin varyanslarını açıklayabilir (Sims, 1980). Sistemdeki bir değişkene uygulanan bir şok, değişkenin kendisini etkileyeceği gibi sistemdeki diğer değişkenleri de etkiler ve değişkenin kendisinde ve diğer değişkenlerde farklılaşmalara yol açar. Hata tahmin varyans ayırıştırma analizi bu tür etkilerin nispi önemini gösterirken, etki-tepki fonksiyonları analizi değişkenlerin şoklara karşı dinamik tepkilerini ölçer. Bu etkileri ölçmek için Koop, Pesaran ve Potter (1996) ve Pesaran ve Shin (1998) tarafından üretilen genelleştirilmiş hata tahmin varyans ayırıştırma ve genelleştirilmiş etki-tepki fonksiyonları analizlerini kullandık. Modelde kullandığımız değişkenlere ait 12 yıllık bir dönemi içeren genelleştirilmiş hata tahmin varyans ayırıştırma analizi sonuçları Tablo 5'te özetlenmiştir.

**Tablo 5. Hata Tahmin Varyansları Ayrıştırma Analizi
(Şoklar Tarafından Açıklanan Tahmin Varyansı Yüzdeleri)**

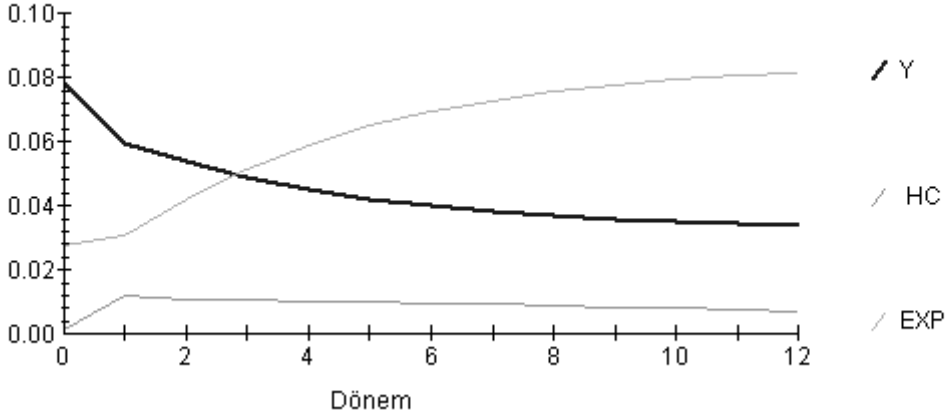
Kişi Başına Reel Gelirin (Y) Varyans Ayrıştırması			
Dönem	Y	HC	EXP
1	100.0000	0.000000	0.000000
2	99.20296	0.000678	0.796363
3	96.66450	0.152476	3.183026
4	92.77960	0.457877	6.762526
5	88.21093	0.896294	10.89278
6	83.49999	1.437040	15.06297
7	78.98301	2.052976	18.96401
8	74.82905	2.723290	22.44766
9	71.09900	3.432925	25.46807
10	67.79285	4.171218	28.03593
11	64.88055	4.930542	30.18891
12	62.32003	5.705275	31.97470
Beşeri Sermayenin (HC) Varyans Ayrıştırması			
Dönem	Y	HC	EXP
1	0.067968	99.93203	0.000000
2	1.345747	98.65285	0.001405
3	1.722616	98.26347	0.013916
4	1.984521	97.98016	0.035318
5	2.184417	97.75422	0.061365
6	2.345910	97.56537	0.088721
7	2.480687	97.40402	0.115296
8	2.595376	97.26468	0.139945
9	2.694287	97.14358	0.162134
10	2.780458	97.03784	0.181703
11	2.856145	96.94515	0.198705
12	2.923091	96.86360	0.213311
Kişi Başına Reel İhracatın Varyans Ayrıştırması			
Dönem	Y	HC	EXP
1	1.400294	3.100826	95.49888
2	1.346041	3.179626	95.47433
3	1.641341	3.134475	95.22418
4	2.049374	3.052627	94.89800
5	2.504185	2.944881	94.55093
6	2.974402	2.820590	94.20501
7	3.442160	2.688032	93.86981
8	3.896973	2.554347	93.54868
9	4.332784	2.425511	93.24170
10	4.746344	2.306382	92.94727
11	5.136203	2.200791	92.66301
12	5.502062	2.111662	92.38628

Eşbütünleşme sınır testi ve Granger nedensellik testlerinden elde edilen sonuçlarla uyumlu olarak, varyans ayrıştırma analizi sonuçlarına göre beşeri sermaye stoku ve reel ihracat modeldeki en fazla dışsal olan değişkenlerdir. Reel ihracat ve beşeri sermayeye uygulanan şokların çok önemli bir oranını, reel gelir ile karşılaştırıldığında, kendi yenilikleri (*innovations*) ile açıklamaktadırlar. Yani, reel ihracat ve beşeri sermayeye uygulanan şokları açıklamakta bu değişkenlerin kendilerinin haricinde diğer değişkenlerin fazla bir açıklama yüzdesi görülmemektedir. 12 yıllık dönem sonunda, reel gelirin hata tahmin varyansının % 62,32'si, beşeri sermayenin % 96,86'sı ve reel ihracatın % 92,38'i bizzat kendi yenilikleri ile açıklanmaktadır. Buna göre, reel gelir diğerleri ile karşılaştırıldığında sisteme daha az dışsal kalmaktadır. İlginç bir şekilde, 12 yılın sonunda, reel gelir ve reel ihracatın hata tahminlerinin çok az bir bölümü beşeri sermaye tarafından açıklanabilmektedir. Ancak, eşbütünleşme sınır testi ve Granger nedensellik testlerinden elde edilen sonuçlara paralel olarak, reel ihracat ve beşeri sermaye 12 yılın sonunda reel gelirin hata tahmin varyansının sırasıyla % 31,97 ve % 5,70'ini açıklayabilmektedir.

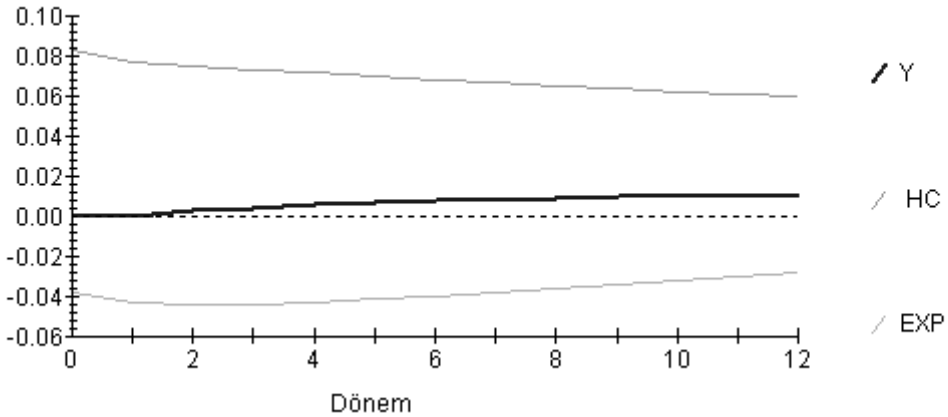
Hata tahmin varyans ayrıştırması analizinde yer alan değişkenler arasındaki ilişkinin niteliği konusunda bilgi edinebilmenin bir diğer yolu genelleştirilmiş kümülatif etki-tepki fonksiyonlarını kullanmaktır. Şekil 3, 4 ve 5 etki-tepki fonksiyonlarının grafiklerinin çizimlerini vermektedir. Şekil 3'te, reel gelir, beşeri sermaye ve reel ihracatta meydana gelecek bir şok durumunda reel gelirin tepkileri gösterilmektedir. Beşeri sermayede meydana gelen bir şokun reel gelir üzerinde birinci yıla kadar artan ve sonra 12 yıllık dönem süresince hemen hemen sabit kalan pozitif bir etkiye neden olmaktadır. Reel ihracattaki şokların reel gelir üzerinde 12 yıllık dönem boyunca reel gelirde sürekli artan pozitif bir etki yaratmaktadır. Şekil 4'te reel gelir, beşeri sermaye ve reel ihracatta meydana gelecek bir şok durumunda beşeri sermaye stokunun tepkileri gösterilmektedir. Reel gelirde meydana gelen bir şokun beşeri sermaye stoku üzerinde ilk bir buçuk yıl hiçbir etkisi yok iken daha sonra sürekli artan pozitif bir etkiye neden olmaktadır. Reel ihracatta yaşanan bir şok beşeri sermayede dördüncü yıldan sonra artarak azalan ama 12 yıllık dönem boyunca sürekli negatif bir etki yaratmaktadır. Şekil 5'te reel gelir, beşeri sermaye ve reel ihracatta meydana gelecek bir şok durumunda reel ihracatın tepkileri gösterilmektedir. Reel gelirde bir şokun reel ihracatı dördüncü yıla kadar artan bir şekilde pozitif ve daha sonraki yıllarda sabit ancak pozitif olarak etkilediği görülmektedir. Beşeri sermayedeki şoklar ise 12 yıllık dönem boyunca reel ihracatı sürekli sabit bir oranda negatif etkilediği söylenebilir. Hata tahmin varyansları analizindeki sonuçlarla paralel olarak üç değişkende de meydana gelen şokların büyük oranda kendilerindeki yeniliklerle açıklandığı görül-

mektedir. Reel gelirdeki şoklardan kaynaklanan değişimlerin büyük oranda kendisi tarafından açıklandığı görülmekle birlikte, reel ihracat ve kısmen de beşeri sermaye stokunun da bu değişimleri açıklamada belli oranlarda katkılarının olduğu söylenebilir (Şekil 3).

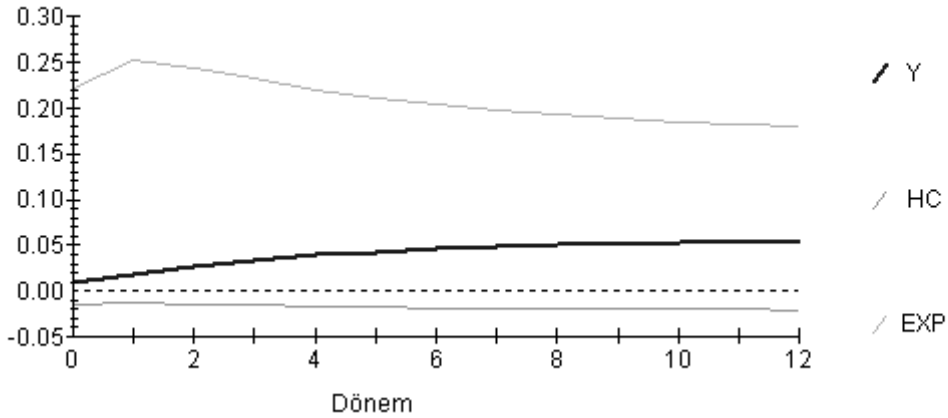
Şekil 3. Y'nin; Y, HC ve EXP'deki Şoklara Tepkisi

Şekil 4. HC'nin; Y, HC ve EXP'deki Şoklara Tepkisi

Şekil 5. EXP'nin; Y, HC ve EXP'deki Şoklara Tepkisi

6. Sonuç

Bu makalede, Türkiye’de 1928-2006 döneminde kişi başına reel gelir, beşeri sermaye birikimi ve kişi başına reel ihracat arasındaki ilişki eşbütünleşme ve Granger nedensellik testlerini kullanarak analiz edildi. Yanısıra, değişkenler dışsallık derecesini anlayabilmek amacıyla hata tahmin varyans ayrıştırması ve etki-tepki fonksiyonları yöntemlerini kullanarak tahmin döneminin ötesinde analizler yaptık. Eşbütünleşme ve nedensellik testleri sonuçları; reel gelir, reel ihracat ve beşeri sermaye stokunun, reel gelir bağımlı değişken olarak modele dâhil edildiğinde eşbütünleştiğini, ancak beşeri sermaye ve reel ihracat bağımlı değişken olduğunda bir uzun dönem eşbütünleşme ilişkisinin söz konusu olmadığını göstermektedir. Uzun dönemde reel ihracat ve beşeri sermayenin reel geliri Granger nedensellik ilişkisi anlamında etkilediği halde, değişkenler arasında kısa dönemde herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlayamadık. Kısa dönemde reel gelir ve diğer makro değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisinin bulunmaması, ekonomik büyümenin diğer makro değişkenlerle kısa dönemden çok uzun dönemde etkileşim içinde olabileceği genel savını desteklemektedir.

Elde ettiğimiz sonuçlar, Türkiye’de 1928-2006 döneminde hem ihracata dayalı büyüme hem de beşeri sermayeye dayalı büyüme hipotezini desteklemektedir. Uzun dönemde, Türkiye’nin son 79 yıllık büyüme performansı hem ihracattaki genişlemeden hem de beşeri sermaye stokundaki birikimden kaynaklandığı söylenebilir. Granger nedensellik testinden elde edilen bulgulara göre, Türkiye’de uzun dönemde ihracat ve beşeri sermaye stokunun interaktif bir şekilde reel geliri

tek yönlü olarak Granger nedensellik ilişkisi anlamında etkilemektedir. Bu bulguların önemli ekonomi politikası sonuçları olduğu söylenebilir. İçsel büyüme teorisine göre beşeri sermaye stokundaki meydana gelen birikim ve ihracattaki genişleme ekonomik büyümeyi tetikleyen iki önemli faktördür. İlk olarak, Türkiye’de ekonomik büyüme ve beşeri sermaye stoku arasındaki sıkı ilişki, Türkiye’de eğitimin hem üretkenliği hem de geliri artırıcı yönleriyle iyi anlaşılmış olduğunu ve eğitim aşamalarının her düzeyinde, eğitim süreci yönetiminin nicelik artışları yanında niteliğin iyileştirilmesi şeklinde uygulanmış olduğunu ima etmektedir (Savaş, 2009: 15). Ayrıca, 8 yıl zorunlu ilköğretim politikası ve her ile yeni bir üniversite kurulması gibi uygulamaların ülkenin uzun dönem büyüme performansına pozitif katkı sağlayacağı söylenebilir. Türkiye’de 1980’lerden sonra uygulanan ihracata dayalı büyüme stratejisinin, ülkenin büyüme performansına önemli katkılar sağladığı görülmektedir. İlk yıllarda ihracata sağlanan destekler ve sübvansiyonlar ve ülke ekonomisinin dünya ekonomisi ile integrasyonuna yönelik düzenlemeler, ihracatın daha rekabetçi hale getirilmesi amacıyla özel sektöre sağlanan imkânlar hedefine ulaşmış ve sonuç olarak dış ticaret rejimindeki değişmelerin Türkiye’de ekonomik büyümeye önemli oranlarda pozitif katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Özetle, Türkiye’nin uzun dönemde daha hızlı ekonomik büyüme performansına ulaşabilmesi için, ekonomik büyümesine önemli pozitif katkılarından dolayı, beşeri sermayeye, yani eğitime ve ihracat sektörüne yatırım yapmaya devam etmesi gerektiği önerilebilir.

KAYNAKÇA

AHMAD, J. (2001), "Causality Between Exports and Economic Growth: What Do the Econometric Studies Tell Us?", *Pacific Economic Review*, 6 (1), pp. 147-167.

ASTERIOU, D. and AGIOMIRGIANAKIS, G. M. (2001), "Human Capital and Economic Growth: Time Series Evidence from Greece", *Journal of Policy Modelling*, 23, pp. 481-489.

BALASSA, B. (1985), "Exports, Policy Choices and Economic Growth in Developing Countries After the 1973 Oil Crisis," *Journal of Development Economics*, 18 (1), pp. 23-35.

BARRO, Robert J. (1991), "Economic Growth in a Cross Section of Countries," *Quarterly Journal of Economics*, 106 (2), pp. 407-433.

BARRO, Robert J. and LEE, Jong-Wha (1993), "International comparisons of educational attainment", *Journal of Monetary Economics*, 32, pp. 363-394.

BARRO, Robert J. and LEE, Jong-Wha (1997), "International measures of schooling years and schooling quality", *American Economic Review, Papers and Proceedings*, 86 (2), pp. 218– 223.

BARRO, Robert J. and LEE, Jong-Wha (2000), *International data on educational attainment: updates and Implications*, CID Working Paper No. 42. Center for International Development at Harvard University, Cambridge, MA.

BAUMOL, William (1986), "Productivity Growth, Convergence and Welfare: What the Long-run Data Shows," *American Economic Review*, 76 (5), pp. 1072-1085.

BENHABIB, J. and SPIEGEL, M. (1994), "The Role of Human Capital in Economic Development: Evidence from Cross-Country Data," *Journal of Monetary Economics*, 34 (2), pp. 143-173.

BERMAN, E., J. BOUND and S. MACHIN, (1998), "Implications of Skill-Biased Technical Change: International Evidence," *Quarterly Journal of Economics*, 113 (4), pp. 1245-1279.

BILS, M. and P. KLENOW. (2000), "Does Schooling Cause Growth?", *American Economic Review*, 90 (5), pp. 1160-1183.

BROWN, R. L, J. DURBIN, and J. M. EVANS. (1975), "Techniques for Testing the Constancy of Regression Relationships over Time," *Journal of the Royal Statistical Society*, 37, pp. 149-192.

CHENERY, H. B. (1980), "Interactions between Industrialization and Exports," *American Economic Review*, 70 (2), pp. 281-287.

CHUANG, Y. C. (1998), "Learning By Doing, the Technology Gap and Growth," *International Economic Review*, 39 (3), pp. 697-721.

CHUANG, Y. C. (2000), "Human Capital, Exports and Economic Growth: A Causality Analysis for Taiwan, 1952-1995", *Review of International Economics*, 8, pp. 712-20.

DEMİR, Osman, KUTLAR, Aziz ve ÜZÜMCÜ, Adem (2005), "Dış Ticaret ve Beşeri Sermayenin Büyümedeki Rolü: Türkiye Örneği", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, ss. 180-196.

DE MEULEMEESTER, J. L. and ROCHAT, D. (1995), "A Causality Analysis of the Link Between Higher Education and Development", *Economics of Education Review*, 14, pp. 351-361.

DICKEY, David and FULLER, Wayne A. (1981), "Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root", *Econometrica*, 9, pp. 1057-1072.

EASTERLY, W., R. KING, R. LEVINE, and S. REBELO (1994), "Policy, Technology Adoption and Growth," L. Pasinetti and R. Solow (eds.) *Economic Growth and the Structure of Long-term Development*. New York, NY: St. Martins Press.

ELLIOTT, G., ROTHENBERG, T. J. and STOCK, J. H. (1996), "Efficient tests for an autoregressive unit root", *Econometrica*, 64, pp. 813-836.

ENGLE, R. F. and GRANGER, C. W. J. (1987), "Cointegration and error correction: representation, estimation, and testing", *Econometrica*, 55, pp. 55-63.

FOSTER, A. and ROSENZWEIG, M. (1996), "Technical Change and Human Capital Returns and Investments: Evidence from the Green Revolution", *American Economic Review*, 86 (4), pp. 931-953.

FOUNTAS, S. (2000), "Some evidence on the export-led growth hypothesis for Ireland", *Applied Economics Letters*, 7, pp. 211-214.

GOULD, D. and RUFFIN, R. (1995), "Human Capital, Trade and Economic Growth," *Weltwirtschaftliches Archiv*, 131 (3), pp. 425-445.

GROSSMAN, G. and HELPMAN, E. (1991), *Innovation and Growth in the Global Economy*, Cambridge MA: MIT Press.

HALICIOGLU, Ferda (2007), "A Multivariate Causality Analysis of Export and Growth for Turkey", <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/3565/>, 20.12.2009.

HANSON, G. and HARRISON, A. (1995), "Trade, Technology and Wage Inequality," *NBER Working Paper*, No. 5110.

HANUSHEK, E. and WÖßMANN, L. (2007), "The Role of School Improvement in Economic Development", *NBER Working Paper No. 12832* (Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research).

HELPMAN, E. and KRUGMAN, Paul. (1990), *Market Structure and Foreign Trade*, Cambridge MA: MIT Press.

IN, F. and DOUCOULIAGOS, C. (1997), "Human Capital Formation and US Economic Growth: A Causality Analysis", *Applied Economics Letters*, 4, pp. 329-331.

JOHANSEN, S. (1988), "Statistical Analysis of cointegration vectors", *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12, pp. 231-254.

JOHANSEN, S. (1991), "Estimation and hypothesis testing of cointegration vectors in Gaussian vector autoregressive models", *Econometrica*, 59, pp. 1551-1580.

JOHNES, Geraint (2006), "Education and economic growth", *Working Paper No. 2006/019*, Lancaster University Management School.

- JUNG, W. S. and MARSHALL, P. J. (1985), "Exports, Growth and Causality in Developing Countries", *Journal of Development Economics*, 18 (1), pp. 1-12.
- KANAMORI, M. (1968), "Economic Growth and Exports", L. R. Klein and K. Ohkawa (eds), *Economic Growth*, New York: Richard D. Irwin.
- KIM, J. (1998), "Economic Analysis of Foreign Education and Students Abroad", *Journal of Development Economics*, 56 (2), pp. 337-356.
- KOOP, G., PESARAN, M. H., and POTTER, S. M. (1996), "Impulse response analysis in nonlinear multivariate models", *Journal of Econometrics*, 74, pp. 119-147.
- MACKINNON, J. G. (1991), "Critical Values for Cointegration Tests", R. F. Engle and C. W. J. Granger (Editors), *Long-run Economic Relationships: Readings in Cointegration: Chapter 13*. Oxford: Oxford University Press.
- MADDISON, Angus (2008) *Historical Statistics for the World Economy: 1-2006 AD*, <http://www.ggdc.net>, 05.12.2009.
- MANKIW, Gregory N., ROMER, David and WEIL, D. N. (1992), "A contribution to the empirics of economic growth", *Quarterly Journal of Economics*, 105 (2), pp. 407-437.
- NARAYAN, Paresh K. and SMYTH, Russel (2004a), "Temporal Causality and the Dynamics of Exports, Human Capital and Real Income in China", *International Journal of Applied Economics*, 1 (1), pp. 24-45.
- NARAYAN, Paresh K. and SMYTH, Russel (2004b), "Temporal Causality between Human Capital and Real Income in Cointegrated VAR Processes: Empirical Evidence from China, 1960-1999", *International Journal of Business and Economics*, 3 (1), pp. 1-11.
- PESARAN, M. H. and PESARAN, Bahram (1997), *Working with Microfit 4.0: Interactive Econometric Analysis*, Oxford: Oxford University Press.
- PESARAN, M. H. and SHIN, Y. (1998), "Generalized impulse response analysis in linear multivariate models", *Economics Letters*, 58, pp. 17-29.

PESARAN, M. H. and SHIN, Y. (1999), "An Autoregressive Distributed Lag Modelling Approach to Cointegration" S. Strom (Ed.) *Econometrics and Economic Theory in 20th Century: The Ragnar Frisch Centennial Symposium*, Cambridge: Cambridge University Press.

PESARAN, M. H., SHIN, Y. and SMITH, R. J. (2001), "Bounds testing approaches to the analysis of level relationships", *Journal of Applied Econometrics*, 16, pp. 289-326.

PHILLIPS, P. C. B. and PERRON, P. (1988), "Testing for a unit root in time series regressions", *Biometrika*, 75, pp. 335-346.

PISSARIDES, C. (1997), "Learning by Trading and the Returns to Human Capital in Developing Countries", *World Bank Economic Review*, 11 (1), pp. 17-32.

ROMER, Paul M. (1990), "Endogenous technological change", *Journal of Political Economy*, 98, pp. 71-102.

SALA-I-MARTIN, Xavier (1990), "Lecture Notes on Economic Growth (I): Introduction to the Literature and Neo-Classical Models", *NBER Working paper*, No.3563.

SARI, Ramazan and SOYTAS, Ugur (2006), "Income and Education in Turkey: A Multivariate Analysis", *Education Economics*, 14, pp. 181-196.

SAVAŞ, Bilal (2002), *An Empirical Investigation of Monetary Dynamics in a High Inflation Country: The Case of Turkey*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Wales, Aberystwyth, İngiltere.

SAVAŞ, Bilal (2009), "The Impact of Education on Economic Growth in Turkey", mimeo.

SELF, S. and GRABOWSKI, R. (2004), "Does education at all levels cause growth? India, a case study", *Economics of Education Review*, 23, pp. 47-55.

SILIVERSTOVS, B. and HERZER, D. (2006), "Export-led growth hypothesis: evidence for Chile", *Applied Economics Letters*, 13, pp. 319-324.

SOLOW, Robert M. (1957), “Technical Change and the Aggregate Production Function”, *Review of Economics and Statistics*, 39, pp. 312-320.

SNOWDON, Brian and VANE, Howard R. (1997), *A Macroeconomics Reader*, Routledge, London.

TALLMAN, E. W. and WANG, P. (1994), “Human Capital and Endogenous Growth: Evidence From Taiwan”, *Journal of Monetary Economics*, 34, pp. 101-124.

TÜİK (2008), *Statistical Indicators 1923-2007*, <http://www.turkstat.gov.tr>, 25.06.2009.

MACHINE PRICES AND THE MECHANIZATION OF OTTOMAN AGRICULTURE, 1860-1914

M. Murat BASKICI*

ABSTRACT

The last decades of the nineteenth century witnessed significant increases in the agricultural production of the Ottoman economy. The period also saw the introduction of modern machines and techniques to Ottoman agriculture. Foreign landowners and immigrants were primarily responsible for the introduction of modern machines and equipment in the empire. However, the widespread use of the machines and other equipment was very restricted by their high cost. The comparison of the average prices of some agricultural machines with the national average per capita income clearly shows how difficult it was for a common Ottoman farmer to afford them and explains the very limited use of agricultural machinery in the empire.

Keywords: *Ottoman, Agriculture, Mechanization, Machines, Prices, Income Level.*

ÖZET

Ondokuzuncu yüzyılın sonları Osmanlı ekonomisinde önemli tarımsal üretim artışlarının yaşandığı ve aynı zamanda modern makinelerin ve tekniklerin Osmanlı tarımına girdiği bir dönemdi. Tarımda modern makineleri ve aletleri imparatorluğa getirenlerin başında yabancı toprak sahipleri ve göçmenler geliyordu. Ancak makinelerin ve diğer aletlerin kullanımı yüksek maliyetleri nedeniyle oldukça sınırlıydı. Bazı tarımsal makinelerin ortalama fiyatlarının dönemin ortalama kişi başı geliri ile karşılaştırılması ortalama bir Osmanlı çiftçisi için bunları satın almanın zorluğunu açıkça göstermektedir ve imparatorlukta tarımsal makinelerin kullanımının sınırlı kalışını açıklamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı, Tarım, Makineleşme, Makineler, Fiyatlar, Gelir Düzeyi.*

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Ekonomi Bölümü (baskici@politics.ankara.edu.tr)
YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. IV, No.1, (Nisan 2011)

1. Introduction

In the 19th century more open socio-economic policies were implemented in the Ottoman Empire compared to previous periods. Consequently, the Ottoman economy experienced a period of growth and significant changes pioneered by its agricultural sector.¹ Major factors important for the Ottoman agricultural sector were the increasing demand of Europe for agricultural goods, the remarkable population growth in the Empire and centralization of the Ottoman government together with increased internal security as a result of restructuring reforms. Market oriented production in agriculture had expanded as a result of the progression based on the Ottoman-British commercial treaty of 1838 (known also as the Baltalimanı Treaty) and following trade agreements and regulations of the Tanzimat (a series of reforms undertaken by the Ottoman Government between 1839-1876) period. This progression had led to the importance of modern machines and new techniques in Ottoman agriculture starting from 1860s.²

2. Developments in Ottoman Agriculture

Regulations brought by commercial treaties and Tanzimat policies led to significant changes in the Ottoman agricultural sector after the 1840s. The limitations and restrictions on the Ottoman export and interprovincial customs duties had been removed by Baltalimanı and later commercial treaties. Foreign merchants and their agents were allowed to purchase any goods produced or processed in Ottoman territories, and further tax and custom privileges were implemented.³ On the other hand, more determined and planned state policies can be observed in the Tanzimat period. Agricultural bureaucracy and strategies had been introduced which aimed to increase the agricultural production and modernize the agricultural tools, machines and production techniques. Financial institutions had been established to meet demands for agricultural credits, along with the introduction of schools and model farms providing theoretical and practical education for farmers throughout the century. Similarly, new policies

¹ It is a common view in the literature that the production and personal income figures had risen in the period between 1870-1914 in the Ottoman Empire (Eldem, 1994: Chapters IV, XI; Issawi, 1980: 5-9; Owen, 1981: 200-209). Pamuk has most recently contributed to this view by his assumptions about personal income values of the mentioned period (Pamuk, 2006: 809-828).

² Parliamentary Papers, *Accounts and Papers (1855-1914)*, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance (Volumes for Turkey), Annual Series, Foreign Office, London, Great Britain [hereafter A&P] is the primary source for the article. From the Ottoman geography, only the territory of today's Turkish Republic has been taken into consideration.

³ For the text of the 1838 Treaty see (A&P 1843 Vol. 57: 32-35).

including the amelioration of soil, seeds, crops and livestock breeds, tax and custom exemptions for farmers and agricultural equipment and elimination of state monopolies had been followed during this period (Quataert, 1973: 64-154; Önsoy, 1988: 37-45; Güran, 1992: 219-233). Furthermore, confiscation, which stood as a great obstacle in the way of capital accumulation, was considered a crime by the 1840 Criminal Law. By the Ottoman Land Code of 1858, property rights were given to Ottoman subjects and in 1867 foreigners were allowed to possess properties within the Ottoman Empire with the exception of Hicaz Province. The latter regulation made it possible for foreigners to purchase large amounts of land and start to establish plantations for export.⁴ As a result of the above mentioned developments, some noteworthy increases appeared in the agricultural production.⁵

The reflection of increases in the agricultural production can easily be observed by examining the amounts of exports realized in Anatolian ports. According to the Table 1 export volumes had increased three-fold in İzmir; 3.2 times in Trabzon; 16.3 times in Samsun and 9.2 times in Mersin between 1834-1910. Cotton, grapes and figs in İzmir, hazelnuts in Trabzon, tobacco in Samsun and cotton in Mersin were the primary products stimulating the increase in exports.

⁴ The most important developments related to this matter occurred in the Aegean Region. Especially British companies and individuals had established cotton plantations and vineyards in counties like İzmir, Kuşadası, Aydın, Tire, Bornova, Buca, Nazilli, Ayaslug and Bergama between 1857-1892 (Kurmuş, 1974: 102-3). The Cukurova region followed the Aegean. Starting from the 1880s foreign companies had attempted agricultural operations primarily in cotton cultivation. For example, a French company was reported in 1912 to have obtained the privilege for running a 45000 hectare farm in Cukurova for 75 years (1912 report by Mr. Vice-Consul Matthews for Adana in A&P 1912 Annual Series [hereafter AS] no.5045, Report on the Trade of the Consular District of Constantinople for the year 1912: 37).

⁵ The rise in agricultural production had become evident particularly after 1880. Between 1888 and 1911 grain production had risen by 51 %, tobacco by 191 %, figs by % 68, hazelnuts by 217 %, cocoon by 195 % in Anatolia and cotton production had risen by 471 % in the Adana region (Eldem, 1994: 37-8).

Table 1: Export Volumes of Some Anatolian Ports

	Export (thousands of pounds)		
Port	1834	1880	1910
İzmir	1473	3852	4500
Trabzon	245 (a)	296 (b)	798 (b)
Samsun	121 (c)	401	1980
Mersin	90 (d)	562	829

Source: (A&P 1843 Vol.57: 100-115; A&P 1883 Vol.73: 1045 and A&P 1912-1913 AS no. 5247: 9 for İzmir; A&P 1881 Vol.90: 1107, 1124 and A&P 1910-11 AS no.5014: 9 for Trabzon and Samsun; A&P Adana 1880 report: 1267 and A&P 1913 AS no.5045: 36 for Mersin).

a: total export (Anatolian+Persian) b: Anatolian export only c: 1841 d: 1836

3. Machinery in Ottoman Agriculture

The first records of the use of modern machines and tools in the agricultural sector in Anatolia date back to the mid-1860s. These records show foreign land owners residing in the Ottoman Empire pioneered the use of machinery, while immigrant farmers together with the native landowners followed their lead. British landowners around İzmir had started to use ‘modern’ agricultural implements including steam-powered machinery on their farms in the 1860s (Kurmuş, 1974: 112-119). The extensive use of English implements around Bursa had been reported in 1861.⁶ These implements not only included familiar ploughs and harrows but also ‘thrashing machines, reaping machines and steam-ploughs’, which were stated to be ‘employed soon’.⁷ In 1864 there were 650 foreigners established in Edirne and most of them held landed property.⁸ These foreigners had played a major role in the mechanization of the agriculture in the region; in 1889 all of the machines available in Edirne were held by either state farms or foreigners.⁹

During the century government had preferred to follow settlement policies in Anatolia for nomads and Muslim refugees from civil wars in the Balkans and Russia. According to some estimates, the number of Muslim immigrants

⁶ A&P 1862 Vol. 59 AS no. 3060, Report by Mr. Consul Sandison on the Trade & c. of Brussa for the year 1861: 353.

⁷ A&P 1864, Report by Mr. Consul Sandison on the Trade of Brussa for the year 1864: 791.

⁸ A&P 1864, Report by Vice-Consul Blunt on the Resources of the Sandjak of Adrianople: 167.

⁹ A&P 1890 Vol. 77 AS no. 632, Report by Consul Cumberbatch on Agricultural Matters in the Vilayet of Adrianople in the year 1889: 10-11.

migrating from the Crimea, the Caucasus and the Balkans, who settled in Anatolia had approached some 5 million (including those settled in Syria and Iraq) (Karpat, 1985: 55). Immigrants were more courageous about the use of modern machines and techniques than local farmers. In the beginning of the 1880s the British Consul in İzmir noted that immigrants from Thessaly and Bulgaria were very effective in the extension of the use of agricultural machines and that they had settled in the interior lands and “greatly improved their lands by the use of European machinery”.¹⁰ In 1897 the old and primitive methods were still common around Bursa, ‘unless on certain farms and lands owned or leased by Europeans and refugees from Bulgaria, Roumelia and Greece’. Emphasized was the use of English implements like ploughs, drills, harrows, corn-crashers and a few reaping and thrashing machines.¹¹ While the construction of the Baghdad railway continued, the British Consul in Istanbul stated that the railway and its transportation facilities had attracted a large number of immigrants from Bulgaria and Russia and ‘they had settled in the most fertile parts; they were accustomed to more civilized methods of cultivation than the Anatolian peasantry.’¹² In Konya, the use of relatively simple implements like ‘iron ploughs and reapers are really due to the Roumeliote immigrants, who, knowing their use, were able to set the fashion’ to the native people.¹³

Beside the foreign residents and immigrant farmers, practices of some native great landowners, instalment credits of foreign companies, the positive effects of railways on agricultural production and demand for machinery, custom exemptions on agricultural implements and employment of machinery in state farms all contributed to the use of machinery and modern techniques in Ottoman agriculture (Quataert, 1973: 155-185). However, the use of agricultural machinery had been very limited due to the very low income level of the peasantry.

¹⁰ A&P 1887 Vol. 86, Report by Consul Dennis on the Trade and Commerce of Smyrna for the years 1882 to 1885: 20.

¹¹ A&P 1898 Vol. 93, Miscellaneous Series no. 460, Report on the Vilayet of Brussa by Mr. Vice-Consul Gilbertson: 13.

¹² A&P 1904 Vol. 101 AS no. 3140, Report on the Trade of Constantinople and District for the year 1903 by Mr. Consul Waugh: 29.

¹³ 1906 report by Mr. Vice-Consul Doughty Wylie for Konia in A&P 1907 Vol.93 AS no. 3776, Report on the Trade of Constantinople and District for the year 1906: 25. ‘After the Turkish-Russian War of 1877-1878, Tatar and Circassian immigrants migrated from Russia to warm areas of Eskişehir, Aydın, Balıkesir and Adana were to be the first in applying the cultivation of the soil by technology, that is by using plough, in our country.’ (Faik, 1934a: 235).

4. Cost of Machinery

The major factor restricting the extensive use of machinery was the cost for local farmers. Machinery prices were very high compared to the purchasing power of an average farmer. In Bursa ‘peasants who witness the efficiency of English implements anxious to obtain the like but few have the means’.¹⁴ In Adana province ‘the cost of the many of the machines puts them quite out of the reach of small farmers.’¹⁵ In Sivas province ‘owing to the great scarcity of money’ there was a demand for ‘cheap agricultural implements such as scythes, sickles, shovels, spades and iron buckets’.¹⁶ Similarly in Konya province the Vice Consul advised to the British firms who wanted to trade in the market to bring ‘cheap agricultural machines’. He further made inquiries about ‘collective purchases by villagers, for instance under the guarantee of the Moukhtar’ (head of the village).¹⁷ For more complicated machines, which were even too expensive for collective purchases, rental was proposed as a solution. For example, one agent of American and German firms was planning ‘to get a threshing machine and intended to let it out for the harvest for £ 120’.¹⁸ In the following year, 1908, the agent successfully hired one large and two small threshing machines for £ 100 (12.000 kuruş) during the harvest season.¹⁹

According to a recent study, the average personal incomes in the Ottoman Empire were 800 kuruş and 1200 kuruş in 1880-82 and 1913-14 respectively.²⁰ These figures when compared to the machine prices in various Anatolian regions

¹⁴ A&P 1862 Vol. 59, Report by Mr. Consul Sandison on the Trade, & c., of Brussa for the year 1861: 353.

¹⁵ A&P 1899 Vol. 103 AS no.2196, Report on the Trade of Constantinople, 1893-97: 24.

¹⁶ 1897 report by Mr. Vice-Consul Captain Maunsell for Sivas Vilayet in A&P 1898 Vol. 99 AS no.2069, Reports on the Trade and Commerce of the Trebizond and Sivas Vilayets for the Year 1897: 16.

¹⁷ 1908 report by Mr. Vice-Consul Doughty Wylie for Konia in A&P 1909 Vol. 98 AS no. 4188, Report on the Trade of Constantinople and District for the year 1908: 29.

¹⁸ 1906 report by Mr. Vice-Consul Doughty Wylie for Konia in A&P 1907 Vol. 93 AS no.3776, Report on the Trade of Constantinople and District for the year 1906: 28. Vice Consul stated that when added to the price of coal, this amount would ‘make the hire enormous.’

¹⁹ 1907 report by Mr. Vice-Consul Major Doughty Wylie for Konia in A&P 1908 Vol. 116 AS no.4009, Report on the Trade of Constantinople and District for the year 1907: 32. The transport cost and the mechanics’ wages were included in this rent price, but not fuel.

²⁰ (Pamuk, 2006: 819, Table 3). *Ottoman Empire* covers Balkans, Anatolia, Syria and Iraq. An older study estimated the average personal income in Turkey as 765, 911 and 1018 kuruş in 1907, 1913 and 1914 respectively (Eldem, 1994: 227).

as listed in Table 2, clearly show that how hard it was for an average farmer to purchase them.

Table 2: Cost of Machinery

Machinery	Price	Price	Average yearly	Duration	of work
	(pound)	(kuruş)	income per capita	to buy the	machinery
				Year	Month
Threshing and straw chopping machines and engines (English) (Edirne 1889)	300-400	36000-48000	800	45-60	540-720
Agrimotor (Adana 1907)	280	33600	1200	28	336
Threshing machines (English) (İzmir 1908)	268	32196	1200	27	324
Reaping machines (İzmir 1908)	31.7	3804	1200	3.2	38
Reaping machines (U.S.A.) (Adana 1887)	28	3360	800	4.2	50.5
Reapers (U.S.A.) (Konya 1906)	20	2400	1200	2	24
Corn cutting machines (U.S.A.) (Edirne 1906)	18	2160	1200	1.8	21.5
Drills (English) (İzmir 1908)	17	2040	1200	1.7	20.5
Winnowing machines and sorters (İzmir 1908)	16.5	1980	1200	1.7	20
Rollers (France) (İzmir 1908)	14.6	1752	1200	1.4	17
Machines for fodder (İzmir 1908)	13.3	1590	1200	1.3	15.5
Cotton ginning machines (English) (İzmir 1908)	7.8	940	1200	0.8	9.5
Horse hoes (İzmir 1908)	4.4	525	1200	0.4	5
Rakes (İzmir 1908)	4.2	499	1200	0.4	5
Machines for maize (İzmir 1908)	2.4	288	1200	0.2	3
Ploughs (Edirne 1908)	2.25-2.75	270-330	1200	0.22-0.27	2.6-3.2
(Austria-Hungary and Germany)					
Vine sprayers (İzmir 1908)	1.5	178	1200	0.2	1.8
Ploughs (U.S.A.) (İzmir 1899)	1-1.75	120-210	1000*	0.1-0.2	1.2-2.4
Ploughs (Edirne 1908)	1	120	1200	0.1	1.2
Small ploughs (Konya 1907)	0.8	96	1200	0.1	1.2

Source: (A&P 1888 Vol. 103 AS no. 406: 3 for Adana 1887; A&P 1890 Vol. 77 AS no. 632: 11 for Edirne 1889; A&P 1900 Vol. 97 AS no. 2462: 10 for İzmir 1899; A&P 1907 AS no: 3767: 5 for Edirne 1906; A&P 1907 Vol. 93 AS no. 3776: 28 for Konya 1906; A&P 1908 Vol. 116 AS no. 4009: 32 for Konya 1907; A&P 1909 AS no. 4197: 8 for Edirne 1908; A&P 1910 Vol. 103 AS no. 4598: 60 for İzmir 1908). For agrimotor (Faik, 1934b: 267). For average incomes (Pamuk, 2006: 819, Table 3).

Note 1: Table shows the “average” prices derived from the figures for agricultural machines in import lists. Machines are sorted by their costs in descending order.

Note 2: Although it had fluctuated during the century, the average rate per pound remained around 110 kuruş. However, the exchanges in the Anatolian centres were realized at rates lower than this official rate. Therefore the rate is considered as 1 pound=120 kuruş in the Table. (Pamuk, 1999: 226, Table 13.1).

Note 3: The values closest to the nearest year are taken for the average personal income figures of the concerned year.

*: The average of 1882 and 1913 incomes is taken for the 1899 average personal income.

While the ‘threshing and straw chopping machines’ were beyond the dreams of an average Ottoman farmer, the agrimotor (tractor) and threshing machines required nearly a lifetime of work for the farmer to afford them. Even machines with the simplest technologies like ploughs, in Edirne in 1908, were 300 kuruş and required almost three months income. Therefore, small ploughs with prices like 96 and 120 kuruş, in Konya in 1907 and in Edirne in 1908, were very popular among the farmers. Besides their low cost, they were supplied on 12 months credit.²¹

Prices were even very high for rich farmers. For instance, the price for ‘threshing and straw chopping machines and engines’ ranged from £ 300 to £ 400 and very few landed proprietors could afford them, because “£ 100 [was] the highest figure to which the generality of them would venture”.²² The Governor of Adana Province imported some British agricultural implements and distributed them to some great landowners, by supplying long term credits from the *Memleket Sandığı* (a financial society, which later became Ziraat Bank, intended to finance the agricultural sector) in the 1880s (Faik, 1934a: 238). Machines like tractors and threshing machines could only be afforded by a few rich farmers and the only tractor in Adana was imported by the municipal government (Faik, 1934b: 267). In Konya Province there were ‘a few people rich enough to buy the large threshing machines’ and the British Vice Consul was giving a hint for British traders by stating ‘at £ 30 a machine will sell, but not at a much higher price.’²³

The high prices brought about the local manufacture of some simple agricultural implements. These implements also were adopted to meet local needs. In Bursa, ‘some imitations have been made, amongst them of the ploughs, which, though imperfect, are very serviceable.’²⁴ In İzmir and its surroundings, ‘the local manufacture of agricultural implements, principally a kind of light draught plough... is steadily expanding. It is just the thing wanted by the farmers of this

²¹ A&P 1909 Vol. 98 AS no.4197, Report on the Trade of the Vilayet of Adrianople for the Year 1908: 8.

²² A&P 1890 Vol. 77 AS no.632, Report by Consul Cumberbatch on Agricultural Matters in the Vilayet of Adrianople in the Year 1889: 11.

²³ 1906 report by Mr. Vice-Consul Doughty Wylie for Konia in A&P 1907 Vol. 93 AS no.3776, Report on the Trade of Constantinople and District for the year 1906: 28-9. At that time, the upper limit for agricultural loans from Ziraat Bank was 150 Liras (approx. £ 125) (Quataert, 1973: 177-179). Few small farmers possessed assets required to qualify for credit. That amount was also insufficient to purchase large machines both for rich and small farmers. See Table 2.

²⁴ A&P 1862 Vol. 59, Report by Mr. Consul Sandison on the Trade, & c., of Brussa for the year 1861: 353.

country, combining cheapness with lightness'.²⁵ The light ploughs made entirely of iron manufactured in İzmir and Akşehir in the early 1900s were very common in Aydın and Konya Provinces respectively (Faik, 1934a: 236).

Table 3: Yearly Agricultural Machine Sales in Some Anatolian Centres

Province or region	Year	Machinery	Sale number	Population*
Adana	1887	reaping machines	50	208041
Adana	1887	threshing machines	2	208041
Adana	1899	harvester	100+	201365 (a)
Konya	1907	ploughs	800	636798
Konya	1907	reapers	75	636798
Edirne	1908	ploughs	500	596250 (b)
Ayvalık	1911	threshing machines	2	31894 (c)
Ayvalık	1911	binders and reapers	30	31894 (c)
Çanakkale	1911	reaping and binding machines	10	165815 (c)
Çanakkale	1911	reaping machines	12	165815 (c)

Source: (A&P 1888 Vol. 103 AS no. 406: 3-4 for Adana 1887; A&P 1901 Vol. 85 AS no. 2587: 12 for Adana 1889; A&P 1908 Vol. 116 AS no. 4009: 32 for Konya 1907; A&P 1909 AS no. 4197: 8 for Edirne 1908; A&P 1912 AS no. 5011: 25 for Ayvalık 1911; A&P 1912-1913 Vol. 100 AS no. 4835: 28 for Çanakkale 1911).

*: Male population only. For population (Karpas, 1985: 127, 161, 167, 173, 186).

a: 1897 b:1906 c:1914 (total population)

The sale numbers of some agricultural machines from various regions of Anatolia clearly indicate that their use was very limited. In order to make a further comparison, the male populations of the Vilayets and the sale numbers are presented in Table 3. It can be observed from the table that the use of modern machinery was very uncommon, when considering that 80-90 % of the male population was employed in agriculture. Even the relatively high number of inexpensive ploughs sold was only 800, compared the total (male) population of 636,798.²⁶

²⁵ A&P 1908 Vol. 117 AS no.4141, Report on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna for the Year 1907: 9.

²⁶ In Table 3, approximately half of the population can be considered as male, for the data of 1911. Quataerts' pioneering chapter (1973: 155-185) about agricultural machinery in Anatolia concluded that use of agricultural machinery was extensive. On the other hand, price-income comparisons of

6. Conclusion

The prices and income levels interpreted in this study, clearly explain why the use of machinery in the agricultural sector was very limited in a subsistence economy like that of the Ottoman Empire. Together with high prices, operating costs should also be counted as important factors for the restricted use of agricultural machinery. As a matter of fact, operators' wages and fuel costs when added to the price made the total cost prohibitive for farmers. Furthermore, the lack of a maintenance and service network prevented the farmer from using the machinery extensively. However, the common advices (reported) for foreign traders to bring cheaper implements and the price-income comparisons lead us to conclude that the most important issue restricting the extensive use of agricultural machinery in late nineteenth and the early twentieth centuries in Ottoman Anatolia was their high cost.

the time provides useful evidence for an opposite opinion. That is, extensive use of machinery was restricted by high prices.

BIBLIOGRAPHY

Parliamentary Papers, Accounts and Papers (1855-1914). Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance (Volumes for Turkey), Annual Series, Foreign Office, London, Great Britain (Published Documents).

Commercial Tariffs & Regulations of the Several States of Europe & America, together with the Commercial Treaties between England & Foreign Countries. Part VIII, Ottoman Empire. *Accounts and Papers (1843)*, Vol. 57.

Eldem, Vedat (1994), *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Faik (1934a), Türkiye'de Ziraat Makineciliğinin Tarihçesi. *Ziraat Gazetesi* 5, no. 8, 235-241.

Faik, (1934b), Ziraat Makineciliğinin Tarihçesi. *Ziraat Gazetesi* 5, no. 9, 267-270.

Güran, Tevfik (1992), Zırai Politika ve Ziraatte Gelişmeler 1839-1876. In *150. Yılında TANZİMAT*, 219-233. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Issawi, Charles (1980), *The Economic History of Turkey 1800-1914*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Karpat, Kemal (1985), *Ottoman Population 1830-1914*. Madison: University of Wisconsin Press.

Kurmuş, Orhan, (1974). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. Ankara: Bilim Yayınları.

Owen, Roger (1981), *The Middle East in the World Economy 1800-1914*. London and New York: Methuen.

Önsoy, Rifat (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayını.

Pamuk, Şevket (1999), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Pamuk, Şevket (2006), Estimating Economic Growth in the Middle East Since 1820. *The Journal of Economic History*, 66 (3), 809-828.

Quataert, Donald (1973), *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876-1908*. Ann Arbor, Michigan, University Microfilms A Xerox Company.

TOPLUMSAL DEĞERLERİN SANATSAL OLUŞUMLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİNE İLKÇAĞ'DAN BİR ÖRNEK: ESKİ YUNAN TASVİR SANATI

Didem DEMİRALP*

ÖZET

Sanat eserinin oluşumunda; sanatçının yeteneği ve teknik becerisi yanında toplumsal değerler de etkilidir. Bu değerler ise; toplumun hayatı algılayış şekli ve değer yargıları tarafından belirlenir. Sanata özgü bu görünüm; her çağda karşımıza çıkar. İlkçağ uygarlıklarından olan Eski Yunan'ın sanatının biçim almasında ve gelişmesinde de; Eski Yunan toplumuna özgü nitelikler etkili olmuştur. Bunlar arasında; uygun çevresel şartlar ve bu şartlarda doğan güzellik düşüncesi, hümanizm (insancılık) ideali ve beraberinde getirdiği antropomorfik (insan biçimli) tanrılar görüntüsü, Homeros ve onun destanlarıyla zenginleşen kahramanlık ülküsü ile Yunanlılık yahut kimlik bilinci sayılabilir.

Anahtar Kelimeler: Sanat, Heykel, Eski Yunan, Homeros, Güzel, Hümanizm.

ABSTRACT

The values of any society are as effective as the talent and the technical skill of the artist in the shaping of a work of art. They are determined by the characteristics of the society such as the perception of life and standards of judgement. This view peculiar to art is seen in every era's art. When we look at Ancient Greece -one of the antiquity civilizations-; the characteristics of Ancient Greek society became effective in the shaping and developing of the period's art. Among these; favorable environmental conditions and the beauty thought that was born within these conditions, humanism ideal along with the images of anthropomorphic (human shaped) gods, Homer and the heroism ideal that enriched with his epics and the Greekness comprehension can be counted.

Keywords: Art, Sculpture, Ancient Greece, Homer, Beautiful, Humanism.

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü (didemd@gazi.edu.tr)

Giriş

İnsanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olan sanat üzerine yüzyıllardır sayısız şey yazılmış ve söylenmiştir. “Sanat sanat içindir” ya da “sanat toplum içindir” gibi tartışmalar; sanatın tarihi boyunca var olan tartışmalardan yalnızca ikisidir. Bugün; sanatın sadece bir yetenek yahut ilham işi olduğu düşüncesinden hayli uzağız. Biliyoruz ki; sanat eserinin biçimlenmesinde, sanatçının yeteneği kadar, toplumun değer yargıları ve çağın gereklilikleri de etkilidir. Schiller’in¹ “sanatçı zamanının çocuğudur” (Schiller, 1999: 36) ifadesi de bunu yansıtır. Bu çalışmada amacımız; toplumsal değerlerin, sanatsal oluşumlar üzerindeki etkisini, İlkçağ Uygarlıkları’ndan olan Eski Yunan’ın özellikle resim ve heykel sanatı²; bağlamında vurgulamaktır. Öncelikle bu sanatın doğduğu ve şekil aldığı doğal çevreyi veya coğrafyayı tanımak gerekir. Zira Eski Yunan sanatının “güzel”e olan ilgisinin temelinde bu çevrenin şartları yer alır. Eski Yunan toplumunun “insan”a ve “insan olmaya” verdiği önem ise; sadece antropomorf (insan biçimli) tanrılar evreni düşüncesini doğurmakla kalmamış, görsel sanatlara da malzeme sunmuştur. Homeros gibi bir halk ozanı ise; “İlyada” ve “Odysseia” destanlarıyla yalnız tanrılara özgü bu görünümü zenginleştirmekle kalmamış ama aynı zamanda bu topluma ait bir değer olan “kahramanlık” ülküsünü de pekiştirmiştir. Eski Yunan sanatına sahip olduğu karakteri veren başka bir toplumsal görünüm de; çağ insanların “Yunanlı’lık” bilincine sahip olmalarıdır. Böylesi bir bilincin varlığı sonucudur ki; özellikle tasvir sanatlarında, başka ırktan olanlar ya tuhaf yaratıklar ya da devler olarak resmedilmişlerdir.

1. Eski Yunan Sanatının Yeşerdiği Doğal Çevre ve “Estetik Bilinç”

Bireyin ve toplumun dünyaya bakış açısını belirleyen ve yaşam biçimini şekillendiren ilk nitelik; şüphesiz, doğal çevredir. Doğal çevrenin, toplumun kültürel faaliyetleri özellikle de sanatı üzerindeki etkisi ise kaçınılmazdır.

Eski Yunan toplumunun doğal çevresine ya da içinde yaşadığı coğrafyaya bakacak olursak; “bu alan Kıta Yunanistan’ı, Ege denizindeki adaları, Anadolu’nun batı ve güneybatı kıyılarını kapsar. Deniz bu bölgenin çeşitli bölümlerini birleştirmekte büyük rol oynamaktadır. Yalnızca birleştirici rol oynamakla kalmaz. Bu bölgede oturan insanların geçimini sağlamakta da etkilidir. Yunanistan

¹ Friedrich Von Schiller (1759-1805) Ünlü Alman Şair.

² İ.Ö. 10. yüzyılda başlayıp İ.Ö. 1. yüzyılda -Hellenistik Çağ’ın bitmesiyle- son bulan dönemdeki sanat.

son derece engebeli bir ülkedir. Ülkenin iç kısmı kuzeyden güneye inen yüksek dağlarla kaplıdır. Bunların aralarında geçilmesi güç geçitler sayesinde birbirine bağlanan ince uzun vadiler yer almaktadır. Bazı büyük vadiler ve düzlükler kuzeyde Makedonya ve Teselya’da, orta Yunanistan’da Boiotya ve Attika’da, Peloponnes’te ise Argolis, Lakonya ve Mesenya’da olduğu gibi oldukça büyük devletlerin meydana gelmesini mümkün kılmıştır. Yunanistan’ın coğrafi bakımından bu parçalanmış durumu, ülkenin siyasi bakımdan irili ufaklı devletlere bölünmesinde³ başlıca etken olmuştur. Bu ülkenin doğuya yani Ege denizine açılan vadileri ve düzlükleri Anadolu’dan gelen etkilere uğramış⁴ ve bu yüzden de yüksek kültürlerin beşiği olmuştur. Anadolu’nun batı kıyıları ise iyi korunmuş koy ve limanlara sahip bulunmaktadır. Bu ülkenin sıradağları birbirine paralel olarak batı kıyılarından içerilere doğru uzanmakta ve aralarında Kaikos (Bakırçay), Hermos (Gediz), Kaistros (Küçük Menderes) ve Maiandros (Büyük Menderes) gibi büyük ırmaklar tarafından sulanan ve kıyılara kadar uzanan geniş ve verimli vadiler kapsamaktadır. Ege denizindeki adalardan en büyüğü Girit’tir. Ada arada köprü görevini gören birtakım adalar sayesinde bir taraftan Peloponnes’e, diğer taraftan Anadolu’nun batı ve güneybatı ve Afrika’nın kuzey kıyılarına bağlı bulunuyordu. Bütün bu ülkelere bunların kültür etkileri altında kalabilecek kadar da yakındı. Diğer Ege adalarına baktığımızda ise; büyük bir kısmı iyi korunmuş limanlara sahipti. Adalardan bazıları doğudan batıya giden ya da kuzeyden güneye inen deniz yollarının düğüm noktalarında bulunmalarından ötürü önem kazanmıştı” (Mansel, 1988: 1-3).

Bölgenin iklimi ise; tipik bir Akdeniz iklimidir. Yazlar genellikle sıcak ve yağmursuzdur. Kışlar da yumuşak geçer. Yağmur bu mevsimde bol hatta sağanak halinde yağmaktadır. Ama kış mevsiminde de güneş hiç eksik olmaz. “Ege ikliminin bu yumuşaklığı bütün bu ülkelerde yaşayan insanlar üzerinde etkide bulunmuştur” (Mansel, 1988: 4).

Günlük hayatta umumi ve ailevi, toplumsal ve dinsel, kültürel ve ticari nitelikli çoğu iş açık havada gerçekleştirilirdi. Bunun sonuçları ise; en çok mimaride

³Bu görünüm; Büyük İskender zamanında sona ermiş ve Yunanistan siyasi yönden bir bütün haline gelmiştir. Bu zamana kadar; Yunanistan’da küçük şehir devletleri birbirinden bağımsız olarak varlığını sürdürmüştür.

⁴Filolojik ve arkeolojik bulgular; İ.Ö. 3. bin gibi erken bir çağda Anadolu’dan Yunanistan’a göç eden kavimlerin varlığına işaret etmektedir. Bu insanlar maden kültürünü de getirmişlerdi.

ve kent planlamasında görülyordu.⁵ Ancak figüratif sanatların⁶ şekillenmesinde de Yunan kültürünün doğup geliştiği bu çevre etkili olmuştur.

Öncelikle belirtilmesi gereken husus; tanrı ve tanrıça heykellerinin yalnızca tapınak içlerine hapsolmadığı ama aynı zamanda açık alanlarda da yer aldıklarıdır. Bunun yanında halk için yararlılık göstermiş kişilerin -kahramanlar, devlet adamları- heykel ve büstleri de umuma açık yerlerde sergileniyordu.

Halkın sanat eserleriyle bu denli yakın bir ilişki içinde olması, henüz erken bir dönemde estetik duygularının gelişmesine olanak sağlamıştır.

“Güzellik” ve “biçimlilik”; Eski Yunan sanatının her döneminde sanatçıların eserlerinde dışlaşan unsurlardı. Ancak bu görünüm; özellikle Klasik Çağ’ın⁷ sanatında doruk noktasına ulaşmıştır. Sanatçıların güzellik tutkusu bir idealizme dönüşmüş, adeta bir amaç haline gelmiştir. Phidias gibi bir heykeltıraş; Atina’daki Parthenon tapınağı için yaptığı muazzam Athena⁸ heykelini (Şekil1); altın ve fil dişi malzemeyi kotararak biçimlendirmişti. Polykleitos ise; çağının idealizmi haline gelmiş güzellik düşüncesini, sonraları “Doryphoros” olarak anılacak heykeli üzerinde sayısal ve oransal düzenlemeler yaparak somut kılmıştı (Şekil 2).⁹

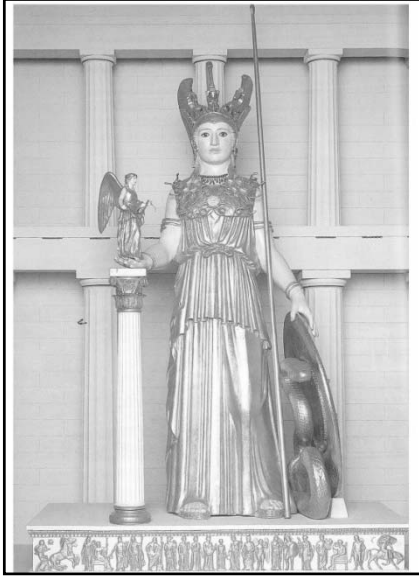
⁵ Erken Yunan kentleri genellikle akropolis (tahkimli bir tepe) ya da doğal bir liman üzerinde kurulurdu. İ.Ö. 6. yüzyıldan itibaren birçok kent, savunma duvarlarıyla çevrilmişti. Bu duvarların içindeki sokaklar; dar, kıvrımlı, çoğunlukla asfaltsız olup yan yana sıralanmış küçük evler içeriyordu. Agora (pazar alanı) ise; kentin ticari, toplumsal, dinsel ve siyasi merkezi konumundaki büyük bir açık alandı. Elverişli bir tepe üzerinde de bir tiyatro yer alırdı. Stadyum (atletizm, koşma, atlama, disk ve mızrak atmadan oluşan oyunların gerçekleştirildiği alan) ve mezarlıklar ise genellikle kent duvarlarının dışında bulunuyordu. Zaman içinde geniş caddelerin yapımına olanak veren ve Miletos’lu (Milet) Hippodamos’a atfedilen dikdörtgen ızgara planlı kentler kuruldu. Hellenistik Çağ’da ise; uzun sütun sıralarının yer aldığı caddeler inşa edildi ve Hippodamik plan her yerde uygulanır hale geldi.

⁶ Heykel sanatından günümüze ulaşan örnekler arasında; orjinal olanların yanında Hellenistik ve Roma Çağı’ndan kopyalar da yer alır. Zamanın hışmına uğramış büyük boyutlu duvar resimlerinden ise fazla örnek kalmamıştır. Ancak vazolar üzerindeki betimlemeler, duvarlardaki tasvirlerin estetik niteliği hakkında bilgi vermektedir.

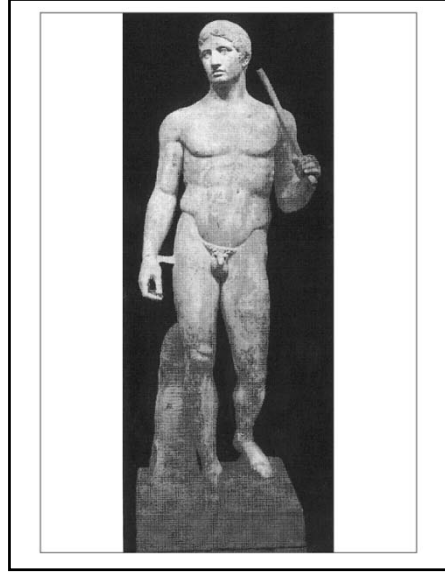
⁷ İ.Ö. 5. yüzyıl. Eski Yunan’ın aydınlanma çağı da diyebiliriz. Bu dönemde Protagoras ve Gorgias gibi sofistlerle Sokrates’in biçimlendirdiği düşünce hareketi; insanı konu alır. Sanatın ana konusu da insandır. Sokrates gibi bir düşünür için; ideal insan, erdemli olandır. Sanatçı için ise; o, kusursuz bir güzelliğe sahiptir.

⁸ Baştanrı Zeus’un kızı. Savaş tanrıçası. Atina kentinin de koruyucusu idi.

⁹ Antik kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre; sanatçı bu heykele “Kanon” (Düzen veya Oran) adını vermiş ve heykelde kullandığı sayısal düzenlemeleri anlattığı aynı adlı bir de kitap yazmıştı.

Şekil 1
“Athena Parthenos” Modeli

Şekil 2
“Doryphoros” Heykelinin Roma Çağı Kopyası

2. Eski Yunan Sanatını Biçimlendiren Toplumsal Değerler (Hümanizm, Kahramanlık Ülküsü ve Yunanlı’lık Bilinci)

Klasik Çağ sanatının ideal güzellikle donattığı “insan”; Eski Yunan düşüncesinde ayrı bir yere sahiptir. Eski Yunan kültürünün hümanist (insancı) değerler üzerinde yükseldiği söylenir. “İnsan olmaya” verilen önem; Yunan dininde tanrıların insan biçimli (antropomorf) tasavvur edilmesinin temel nedenidir.

İlkçağ insanı; üzerinde yaşadığı dünyayı ve tabiattaki olayları açıklamak ihtiyacı duyduğunda, tüm bunları olağanüstü güçler olarak nitelendirmiştir. Yağmur, fırtına, deprem gibi doğa olayları yanında doğum, ölüm, savaş gibi kavramları da kişiselleştirmiştir.

Eski Yunan düşüncesinde bu güçlerin insan şekline büründüğünü görüyoruz. Baştanrı Zeus ve ailesinin Olympos dağının zirvelerinde yaşadığına inanılıyordu. “Tanrıların temelli yurdu derler oraya, dokunmaz Olympos’a rüzgâr falan, ne kar düşer ne yağmur yağar. Bulutsuz gökyüzü yayılır, masmavi, ak ışınlar dolandır çepeçevre. Orada geçirir tanrılar mutlu günlerini.” (Homeros, 2005: 55).

Tanrıların insanlardan ayrıldığı tek nokta; sahip oldukları sonsuz mutlulukları ve ölümsüzlükleriydi. Onlar da tıpkı insanlar gibi yer-içer,¹⁰ sever, kavga ederdi. Kıskançlık¹¹ ve düşmanlık gibi kavramlar tanrılar dünyasından hiç de uzak değildi.

Eski Yunan'ın insanî niteliklere bürünmüş tanrılarını tanımak için en önemli kaynağımız; Homeros'tur.¹² Onun destanları, tanrılarının birbirleriyle ve insanlarla olan ilişkileri anlatan hikâyelerle süslüdür.

Bir görüşe göre; Eski Yunan dininde tanrılarının insan şekline bürünmüş olması, özgürlüğüne kavuşan insan düşüncesiyle ilişkilidir. Nietzsche¹³ ise; Yunan tanrılarının var oluş nedenini, "Silenos"¹⁴ efsanesiyle açıklar. Söylenceye göre; Midas,¹⁵ Silenos'un kehanetinden faydalanmak için onu kovalar ve yakalar. İnsanlar için en iyinin ne olduğunu sorduğunda, hiç doğmamak olduğu yanıtını alır. İkinci en iyi ise; doğmuş isen hemen ölmektir. Nietzsche'ye göre; "Eski Yunan toplumu, bu karamsar dünya görüşünü gizlemek için tanrılar dünyasını yaratmıştır" (Nietzsche, 2005: 63). Ölümlü bir varlık olduğunun bilincindeki insan, tanrılarının sahip olduğu sonsuz mutluluktan pay alma arzusundadır.

Çok sayıda söylenceye ve tragedyaya da konu olan tanrılarının öykülerinde dikkat çeken nokta; insanlarla olan birebir ilişkileridir. Tanrılarının ölümlülerle olan aşk ilişkileri ve onlardan doğan çocukları hakkında birçok öykü vardır. Ancak asıl

¹⁰ Ölümsüz olan tanrılar yalnızca nektar ve ambrosia ile beslenirdi.

¹¹ Efsaneye göre; tarihte Troya savaşı olarak bilinen savaş da tanrıçalar arasındaki kıskançlık yüzünden çıkmış. Deniz tanrılarının Nereus'un kızı Thetis ile bir ölümlü olan Peleus'un Olympos'taki düğün törenine davet edilmeyen kavga tanrıçası Eris çok öfkelenmiş. Düğün sofrasına; üzerinde "en güzeline" yazan bir altın elma atmış. Baştanrı Zeus elmayı hangi tanrıçanın alması gerektiğine karar verememiş yahut vermek istememiş. Baştanrıça ve karısı olan Hera'yı, savaş tanrıçası olan kızı Athena'yı ve aşk tanrıçası Afrodit'i, tanrı Hermes eşliğinde İda dağında çobanlık yapan Troya prensi Paris'e göndermiş. En güzel tanrıçayı o seçecekmış. Hera; ona, Asya'nın krallığını vaat etmiş. Athena; akıl ve başarıyı, Afrodit ise Aka prenslerinden Menelaos'un güzeller güzeli karısı Helena'nın aşkını vaat etmiş. Altın elmayı aşk tanrıçasına veren ve Helena'yı kazanan Paris daha sonra Yunanistan'a giderek onu kaçırmış ve Troya'ya getirmiş. Akalar'ın kral Agamemnon önderliğinde Helena'yı kurtarmak için Troya'ya saldırması ve kenti yakıp yıkmasının asıl nedeni de; işte tanrıçalar arasındaki bu mücadeleydi.

¹² İ. Ö. 8. yüzyılda Antik Çağ Anadolu'sunun Smyrna (İzmir) kentinde doğan halk ozanı. "İlyada" ve "Odysseia" destanlarının yaratıcısı.

¹³ Wilhelm Friedrich Nietzsche (1844-1900). Ünlü Alman filozof.

¹⁴ Antik Çağ Anadolu'sunun efsanelerinde adı geçen ormanlar ve sular tanrısı. Söylenceye göre; insanlar, kehanetinden faydalanmak için peşinden koşarmış.

¹⁵ Anadolu'nun antik Frig ülkesinin kralı.

önemli olan; “ölümsüzlerin, yalnız insanlığın bütününün kaderinde söz sahibi olmakla kalmayıp her bireyin ve kentin geleceğinde de söz hakları olduğudur” (Guthrie, 1992: 28). Bu inanış bir yandan tanrılarla insanları birbirine daha da yaklaştırmıştır. Öte yandan asıl önemli olan; “antropomorf tanrılar inancının, evreni akılcı bir yaklaşımla açıklamaya çalışan felsefe hareketlerinin¹⁶ ardından da halk arasında uzun süre yaşamış olmasıdır” (Guthrie, 1992: 28).

Tanrıların hikâyeleri; Eski Yunan edebiyatında anlatıldığı şekliyle tasvir sanatlarına da yansımıştır. “Tanrıların evi” olarak bilinen tapınakların “cella”larında¹⁷ tanrıların kült heykelleri yer alıyordu. Yine tapınakların cephe süslemelerinde tanrıları tasvir eden rölyefler (kabartmalar) vardı (Şekil 3).

Şekil 3

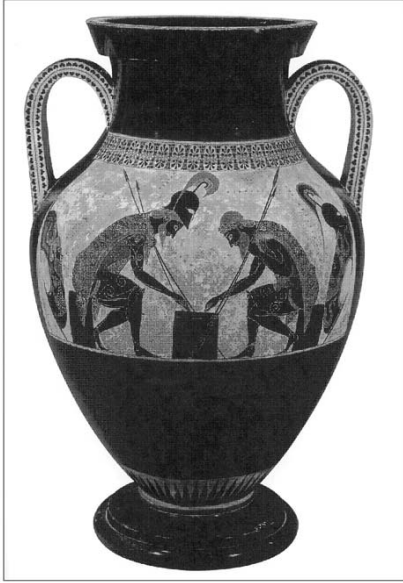
Atina Athena Nike Tapınağından Tanrıça Nike Rölyefi, İ.Ö. 5. yüzyıl

Vazolar üzerindeki resimlerde de sayısız mitolojik tasvir yer alır. “Siyah figürlü” ve “kırmızı figürlü”¹⁸ kaplar üzerinde tanrıların söylencelerdeki hikâyelerinin resmedildiğini görürüz (Şekil 4) ve (Şekil 5).

¹⁶ İ.Ö. 7. yüzyılda Batı Anadolu’nun İyonya bölgesinde doğan ve “doğa felsefesi” olarak da bilinen düşünce hareketi. Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes gibi düşünürlerin iddiasına göre; evrendeki oluşumlar antropomorf tanrıların işi değildi. Thales’e göre; her şey “su”dan gelir. Anaksimandros’a göre her şeyin kaynağı “boşluk” iken; Anaksimenes’e göre; “hava”dır.

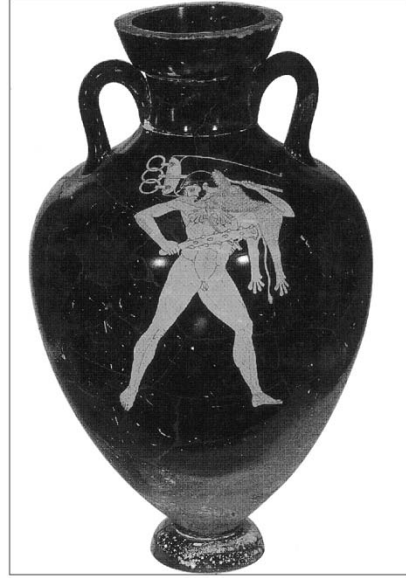
¹⁷ Yahut “naos”. Tapınaklarda kült heykelinin durduğu kısım.

¹⁸ “Siyah figürlü” kaplarda; insan figürleri, vazoların kırmızı dış yüzeyi üzerine, fırında pişirildikten sonra parlak siyah bir renk alan boya ile silüet olarak işlenir ve iç ayrıntıları kazılmış çizgilerle

Şekil 4

Siyah Figürlü Vazo. İ.Ö 540-530.
Ajax ve Akhilleus zar oyunu oynuyorlar.

Şekil 5

Kırmızı Figürlü Vazo. İ.Ö 490.
Herakles.

Homeros'un şiirleri; Eski Yunan'ın çok tanrılı evren inancını pekiştirmekle kalmayıp, toplumun temel değerleri arasında sayılan "kahramanlık ülküsünü" de zenginleştirmiştir. Onun destanları, aslında birer kahramanlık destanıdır. "İlyada"nın konusu; Troya¹⁹ savaşı ve bu savaşta mücadele eden askerlerin kahramanlık öyküleridir.²⁰ "Odysseia" ise; Aka'lı kahraman Odysseus'un savaştan sonra yurduna dönerken denizlerde geçirdiği maceraları ve cesaretle göğüslediği zorlukları anlatır.

belirtildi. "Kırmızı figürlü" seramikler ise; iç ayrıntıları fırça ile yapılmış kırmızı renkteki insan figürlerinin siyah bir zemin üzerinde tasvir edildiği seramiklerdir.

¹⁹ Günümüzde Hisarlık olarak bilinen yer.

²⁰ Homeros'un kahramanları; ister Akhilleus gibi ölümlü bir babayla ölümsüz bir anneden doğmuş olsun, isterse Paris gibi ölümü bir ana-babanın çocuğu olsun, aynı cesarete sahiptir.

Troya'lı kahraman Hektor'u şair İlyada'da şöyle anlatıyor: "Troyalıları yığın yığın saldırdılar. Başlarında Hektor vardı, kudurmuş gibi en önde. Eriyen karla sağnak sağnak yağmurla kabaran ırmak, bir kayanın tepesinde duran yuvarlak taşı nasıl devirirse, onu kökünden sökü� koparırsa nasıl, ırmak yukarılardan çağlaya çağlaya akar, gürültüsünden ormanlar öter güm güm, taş da durmadan yuvarlanır, koşar, ama gelince ovaya, kesilir hızı, durur. Ben de böyle yapacağım diyor-du işte Hektor..".

Kahramanlığa dair hikâyeler; Homeros'un destanları yanında, birçok mitolojik öyküye konu olmuştur. Ancak bu öykülerin pekiştirdiği "kahramanlık ideali"; Eski Yunan toplumunun günlük yaşamında da büyük öneme sahipti.

Homeros'un öykülerine konu olan kahramanların atılğanlıkları, "ölmek var dönmek yok" olarak nitelendirilebilecek cesaretleri, askerlerin kendileri yanında aileleri ve yakınlarına da onur getiriyordu.²¹ Bununla birlikte "Yunanistan'da toplum ilkesinin egemen olduğu sonraki dönemlerde" (Finley, 2003: 145) bu gurur herkes tarafından paylaşıyordu. Bu görünümün en önemli sonucu; cesaretin, yalnız savaşta yer alan askerlerden²² değil ama spor müsabakalarında²³ mücadele eden atletlerden de²⁴ talep edilmesi idi.

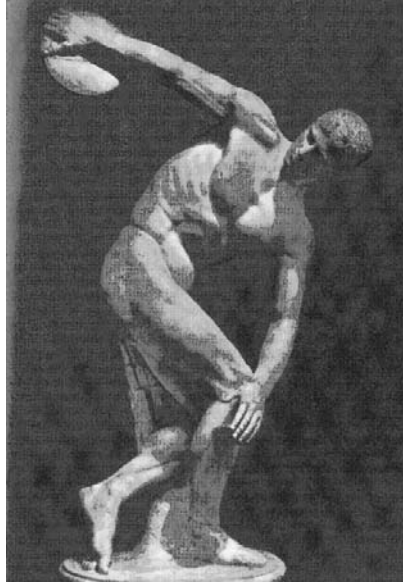
Bu toplumsal görünüm özellikle heykel sanatına yansımıştır. Kahraman askerlerin ve başarılı atletlerin yontuları, kamuya açık alanlarda sergileniyordu (Şekil 6). Ancak ilginç olan nokta; kimi zaman da bu kahramanların başarılarını yaptıkları adak heykelleri ile kutlamalarıydı.

²¹ Homeros'un kahramanları; Aka Uygarlığı zamanında yaşamışlardı. Kıta Yunanistan'da İ.Ö. 2000-1200 yılları arasında hüküm süren Aka'lar feodal bir toplum yapısına sahipti. Küçük şehir devletleri, kralların idaresi altındaydı.

²² Platon'un "Yasalar"ında dile getirdiği gibi; "Eğer biri peşinde düşmanlar varken, silahları olduğu halde arkasına dönüp kendini savunacak yerde, çirkin ve onursuz bir yaşamı bir kahramanın güzel ve mutlu ölümüne tercih ederek silahlarını atıp kaçarsa, silahlarını bu şekilde atıp kaçan için bir ceza olmalı..".

²³ Spor faaliyetlerinin ve yarışmalarının Eski Yunan kültüründe özel bir yeri vardır. Dünya tarihinde Olimpiyat oyunları da ilk kez İ. Ö. 776'da Olympia'da düzenlenmiştir. Spor; ayrıca eğitim sisteminin de bir parçasıydı.

²⁴ Aristoteles, "Retorik"te der ki: "Güzellik, güç, boy pos, atletik güç gibi bedence üstünlükler mutluluğu oluşturan parçalardandır.. Genç bir insanda güzellik; koşma ve kuvvet yarışmaları gibi çabalara uygun bir bedene sahip olmak demektir.. Yaşamının en güzel dönemindeki bir insan için güzellik; hoş fakat aynı zamanda heybetli bir dış görünüşle birlikte savaşıma elverişlilikler..".

Şekil 6

Heykeltıraş Myron'un "Diskobolos" Yontusunun Roma Çağı Kopyası.

Eski Yunan sanatının oluşumunda etkili olan bir toplumsal değerden daha söz etmek gerekir ki; bu da kimlik ya da Yunanlı'lık bilincidir. "Yunanlı'lar, coğrafî yayılımlarının genişliğine ve siyasi parçalılıklarına rağmen tek bir kültüre ait olduklarının bilincine varmışlardı" (Finley, 2003: 130). "Kendilerine, ırk birliğini açığa vuran "Hellen" adını vermeden önce, başka ırktan olanları ve başka dil konuşanları "barbaros" olarak göstermişler, bu suretle kendileriyle yabancılar arasında bir sınır çizmişlerdi" (Mansel, 1988: 37). Bu "Yunanlı'lık bilinci"ni; Herodot, ortak bir ata, dil, din ve kültüre sahip olmakla ilişkilendirir.²⁵

Eski Yunan halkının sahip olduğu aidiyet duygusu; sanata da yansımıştır. Özellikle tasvir sanatlarında; başka ırka mensup olanlar, mitolojik öykülere de konu olan tuhaf varlıklar olarak resmedilmişlerdir.

Yunanlılık ya da yurttaşlık idealinin sanattaki en güzel örneği ise; Pers savaşlarında kazanılan zaferin ardından, Klasik Çağ Atina'sında yükselen Parthenon²⁶ tapı-

²⁵ "Tarih" isimli kitabında yazdığına göre; Pers savaşları sırasında (İ.Ö. 5.yüzyıl) Atinalı'ların Persler'le anlaşma yapacağından korkan Sparta'nın gönderdiği elçilere, Atina'nın yanıtı şu olur: "Kanımızla, dilimizle, aynı tanrılara tapmakta oluşumuzla, kurbanlarımızla, zevk ve töre ortaklığımızla bağlı olduğumuz Yunanistan'a ihanet etmek, Atinalı'lar için iyi olmaz."

²⁶ Atina kentinin koruyucusu olan tanrıça Athena'nın tapınağı.

nağıdır. Olympos tanrıları yanında kent yaşamından -dini kutlamalar- sahnelerin yer aldığı tasvirlerle kentaur²⁷ ve amazonlarla²⁸ mücadeleler de eklenmişti. Bu yapıyla tapınak; Yunanlık'ın bir simgesiydi.

Vargı

Sanat, içinden çıktığı toplumun değerleri ışığında irdelendiğinde anlam kazanır. Sanata özgü bu toplumsal görünüm; Eski Yunan Uygarlığı'nda da karşımıza çıkar.

Bu uygarlığın yeşerdiği coğrafya; sahip olduğu doğal güzellikler ve iklim şartlarıyla, estetik bilincin, Yunan toplumunda çok erken bir dönemde oluşmasına neden olmuştur. Mitolojik öyküler yanında görsel sanatlara da konu olan Yunan tanrılarının sahip olduğu insanî nitelikler ise Yunan kültürünün insan olmaya verdiği değer somut bir yansımasıdır. Homeros'un destanlarına konu olan kahramanların yaşamı ise "kahramanlık ülküsü" olarak Yunan toplumunun değer verdiği niteliklerden biri olmuş ve gündelik yaşamın bir parçası haline gelmişti. Savaşlarda mücadele eden askerlerden beklenen yiğitlik ve atılganlık, spor müsabakalarında mücadele eden sporculardan da talep edilirdi. Kahramanlığın günlük yaşamda sahip olduğu değer, ünlü komutanların yanında başarılı atletlerin de yontularının yapılmasına olanak tanımıştır. Bugün dünya müzelerinde sergilenen ve Yunan sanatının seçkin örnekleri arasında yer alan sporcu heykelleri, işte bu anlayışın bir sonucudur. Eski Yunan sanatına yansıyan toplumsal değerlerden olan "Yunanlılık bilinci"nin en güzel örneklerini ise devlerle ya da garip yaratıklarla mücadele eden Yunanlıların betimlendiği sahnelerde görüyoruz. Bu tuhaf varlıklar; birer mitolojik karakter olmanın ötesinde, Eski Yunanlının "barbaros" olarak bildiği yabancıları -sanatın hikâyeci üslubuyla- temsil etmekteydi.

²⁷ Mitolojide; bedeninin üst kısmı erkek, alt kısmı at şeklinde olan varlıklar.

²⁸ Mitolojide; savaşçı kadınlar toplumu.

KAYNAKÇA

Aristoteles, *Retorik*, çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000.

Finley, M. I, *Odysseus'un Dünyası*, çev. Gül E. Durna, Ankara, Ayraç Yayınevi, 2003.

Guthrie, W. K. C., *A History Of Greek Philosophy, The Earlier Presocratics and the Pythagoreans*, Vol. I. Northamptonshire, Oxford University Press, 1992.

Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1991.

Homeros, *Odysseia*, çev. Azra Erhat ve A. Kadir, İstanbul, Can Yayınları, 2005.

Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat ve A. Kadir, İstanbul, Can Yayınları, 2007.

Mansel, Arif Müfid, *Ege Ve Yunan Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Nietzsche, Wilhelm Friedrich, *Yunan Tragedyası Üzerine İki Konferans*, çev. Mahmure Kahraman, İstanbul, Say Yayınları, 2005.

Platon, *Yasalar*, C. II, çev. Candan Şentuna ve Saffet Babür, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 1998.

Schiller, F. Von, *Estetik Üzerine*, çev. Melahat Özgü, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 1999.

19. YÜZYIL OSMANLI PADİŞAHLARININ MÜZİK POLİTİKALARINDAN KESİTLER

Evren Kutlay BAYDAR*

ÖZET

Türk müziği, yüzyıllar boyunca, batı müziği sisteminden farklı olarak tek sesli ve kendi makam ve usulleri çerçevesinde gelişme göstermiştir. Osmanlı saraylarında müzik, gerek eğitimi gerek icrası açısından çoğunlukla büyük önem taşımış, sultanlar müzik kültürüyle iç içe büyümüşlerdir. Osmanlı'da müzik sadece sarayda değil, askeri alanda da yoğun olarak kullanılmış, dolayısıyla müziğin gelişimi saray müziğinin yanısıra bu boyutta da ağırlıklı olarak etkilenmiştir.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda müzikte (ve diğer alanlarda) batılılaşma eğilimi görülmektedir. Çok sesli batı müziğinin III. Selim zamanından başlayarak ve esas olarak II. Mahmud'la birlikte Osmanlı sarayına girmesiyle Osmanlı müziğinde büyük bir yeniden yapılanma başlar. II. Mahmud'un reformlarının Türk müziğinde bir dönüm noktası oluşturmasıyla ortaya çıkan hareket Türkiye'deki çok sesliliğin ilk adımlarıdır.

Bu araştırmada, batı müziğinin Osmanlı İmparatorluğu'na girişi ve gelişimi süreci, II. Mahmud'dan itibaren 19. yüzyıl boyunca hükümdar olan her padişahın müzik politikaları bağlamında kronolojik sırasıyla ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: 19. Yüzyıl Osmanlı Müziği, 19. Yüzyılda Osmanlı'da Müzik Politikaları, 19. Yüzyıl Osmanlı Askeri ve Saray Müziği, Osmanlı'da Batı Müziği, Osmanlı'da Avrupa Müziği.

ABSTRACT

For centuries, Turkish music has been developed in monophonic texture with its own harmonic and rhythmic rules, different than the western music system. Music took an important position in the Ottoman Court, both in education and performance practices. The Sultans were raised with a music culture. In the Ottoman Empire, music was a part of life not only in the Court but also in the Military (as in the case of janissary music); therefore a reorganization in music was encountered both in the Court and the Military.

* Dr., Koç Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi
YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. IV, No.1, (Nisan 2011)

During 19th century, Ottoman Empire encountered a “Westernization process” in music (as well as in other areas). With the enterance of polyphonic western music into the Ottoman Court, beginning with Selim III, but mainly during the period of Mahmud II, a great reconstruction in the Ottoman music begins. The reformations of Mahmud II, which were the first movements of polyphony in Turkey, were a break point in the Turkish music history.

In this research, the enterance and development of Western music in the Ottoman Empire is discussed based on the music politics of each Sultan in rule, chronologically.

Keywords: *19th Century Ottoman Music, Music Politics in the 19th Century Ottoman Empire, 19th Century Ottoman Court and Military Music, Western Music in the Ottoman Empire, European Music in the Ottoman Empire.*

1. Giriş

Müziğin tüm alanlarında geleneksel tek sesli müzik anlayışını yüzyıllar boyu sürdürmüş olan Türk toplumu, ilk adımları III. Selim devrinde atılmış olan ve 1826 yılında padişah II. Mahmud’un (1808-1839) reformlarıyla fiilen başlayan bir batılılaşma süreciyle birlikte müzik anlayışında bir yenileşmeyle karşı karşıya kalmıştır. Tarihte Vak’a-i Hayriye (Hayırlı Vak’a) olarak bilinen, yeniçeri ocağının kapatılmasıyla başlayan bu yenilik hareketi sadece müzikte değil tüm askeri ve sosyal toplum hayatında uygulanacak reformları öngörüyordu. Osmanlı’da baskın olarak askeri müzik, müzik icra ve üretiminde rol aldığından, o yıllarda temelleri atılmış ve bugün ülkemizde halen eğitimi, üretimi ve icrası sürdürülen çok sesli müziğe geçiş, öncelikle askeri müzikteki değişimler vasıtasıyla olmuştur.

Müzikte bu şekilde başlayan batılılaşma hareketi II. Mahmud’un vefatı sonrası hükümdar olan oğlu Sultan Abdülmecid’in (1839-1861) hükümdarlığı devrinde de sürmüş, yeni müzik eğitim kurumları, konser salonları açılmış, Liszt gibi meşhur besteciler Osmanlı sarayında konserler vermişlerdir. 1861’de genel olarak Doğu’ya ve eski geleneklere bağlı olan Sultan Abdülaziz’in tahta çıkışıyla, batı müziğinin Osmanlı’daki gelişimi duraksama, hatta biraz gerileme yaşamış olsa da, 1876’da üç aylık bir hükümdarlık süren V. Murad’ın ve onun hemen ardından yine 1876’da batı müziğine büyük ilgi ve sevgi duyan II. Abdülhamid’in tahta çıkışıyla, Osmanlı’da Avrupa müziği tekrar canlanmıştır.

Cumhuriyet döneminde, Atatürk’ün desteğiyle Türkiye’de çok sesli müzik icra ve üretimi bir devlet politikası oluncaya kadar geçen süreçte, Osmanlı İmparatorluğu’nu yöneten padişahların konuya yaklaşımları önemlidir, çünkü çok sesli müzik onların bakış açıları doğrultusunda gelişme (ya da duraksama) gösterecek,

Cumhuriyet döneminde izlenen müzik politikasının temelleri o dönemde atılacaktır.

2. II. Mahmud Dönemi

Her ne kadar III. Selim ilk batılılaşma hareketini başlatmak istediye de bu düşüncesi sebebiyle öldürüldüğünden amacını gerçekleştirememiştir. Aynı bakış açısındaki II. Mahmud, dönemine damgasını vuran Vak'a-i Hayriye olayıyla yeniçeri ocağını kaldırmış ve Mehterhaneleri kapattırmıştır. II. Mahmud tüm askeri hayatta, saray ve toplum hayatında bir batılılaşma hareketi başlatmıştır. Bu bağlamda, yeniçerilerin muzıkası olan mehter takımı yerine batılı düzen ve kıyafetteki yeni askere yeni muzıka gereğine inanarak Muzıka-i Hümâyûn'u kurmuştur (Özasker, 1997, s. 6). Dolayısıyla müzikteki yenileşmede ilk adım Osmanlı Askeri müziğinde olacaktır. Her ne kadar, Muzıka-i Hümâyûn, aslen bir askeri müzik (bando) eğitimi için bu batılılaşma sürecinde ortaya çıkarıldıysa da daha sonra içeriği genişletilerek ilk Saray konservatuvarı olacak, bünyesinde Saray bandosu, opera-operet grubu, Türk müziği grubu, koro gibi alt müzik toplulukları bulundu-racaktır.

Muzıka-i Hümâyûn'ün ilk öğretmenleri olan süvari borazancısı Vaybelim Ahmet Ağa ve trampetçi Ahmet usta, 1794'te III. Selim'in Nizam-ı Cedid (Yeni Düzen) adlı askeri teşkilatının boru takımında Fransız subaylar nezaretinde yapılan çalışmalarla kısıtlı da olsa çok sesli müzikle tanışmışlardır. Fakat bir süre sonra görev yerleri değiştiğinden, bando öğretmenliğine İstanbul'da yaşayan Fransız asıllı Mösyö Manguel getirilmiş, daha sonra o da yetersiz bulunarak 1828'de işine son verilmiştir (Ata, 1876).

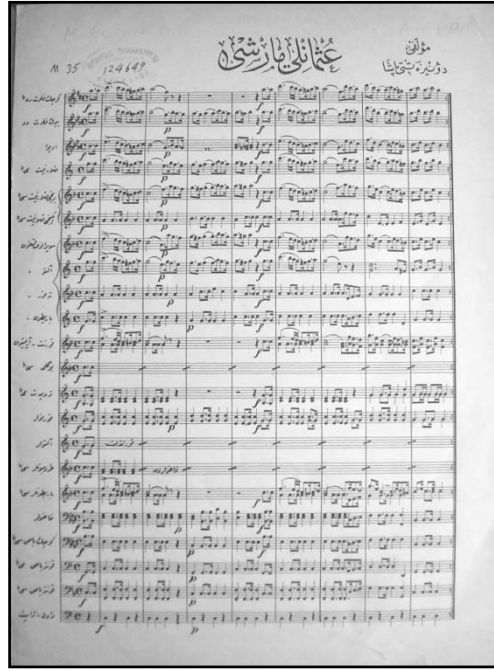
Bunun üzerine II. Mahmud'un emriyle Hüsrev Paşa İstanbul'daki Sardunya büyükelçisiyle görüşerek kendilerinden Muzıka-ı Hümâyûn'ü yetiştirecek uygun bir müzisyen rica etmiş, Sardunya hükümeti de bu iş için, bir dönem Napol-yon'un ordusunda görev almış, İtalyan'ın müzik kültürünü ve saygınlığını temsil edebilecek nitelikte görülen İtalyan askeri bando şefi Giuseppe Donizetti'yi teklif etmiştir. Kardeşi, o dönemin meşhur bestecisi, operalarıyla ünlü Gaetano Donizetti olan askeri bando müzisyeni Giuseppe Donizetti, 17 Eylül 1828 yılında İstanbul'a geldiği gün padişahın huzuruna çıkmış, kendisine "Osmanlı Saltanat Muzıklarının Baş Ustakârı" unvanı verilmiştir (Gazimihal, 1955, s. 99).

Donizetti'nin eğitimine Enderun'dan seçilmiş köklü ailelerin çocukları verilmiş, bunlar ilerleyen zamanlarda yüksek rütbeli görevlere getirilmişlerdir

(Gazimihal, 1955, s. 104). İlk bandoda yirmi bir kişi vardır. Donizetti eğitim sürecinin başlangıcında bazı zorluklarla karşılaşmıştır. O dönem Türk müzisyenler Hamparsum adı verilen bir notasyon sistemi kullanıyorlardı. Bu sistem III. Selim zamanında, kendisinin teşvikiyle Ermeni müzisyen Hamparsum Limonciyan (1768-1839) tarafından geliştirilmiştir. Gregoryan kilise müziğinin melodik olarak belirlenmesinde kullanılan yöntemle dayalı olan bu sistemi önce Donizetti öğrenmiş, daha sonra batı müziği notasyon sistemiyle Hamparsum sistemini karşılaştırmalı gösteren bir çizelge hazırlayarak bu yöntemle Türk öğrencilerine batı müziği nota sistemini kısa sürede öğretmiştir (Aksoy, 1999, s. 212). Donizetti derslerinde çoğunlukla İtalya'dan ısmarladığı materyalleri kullanmıştır. Ayrıca Muzika-i Hümayûn için Milano'daki Pelitti imalathanesinden çalgı aleti siparişi vermiştir (Aksoy, 1999, s. 213).

II. Mahmud, Muzika-i Hümayûn'a teşvikini her fırsatta göstermiş, hatta 28 Şubat 1829'da Silivri'den İstanbul'a vapurla dönmek üzereyken, kendisine eşlik etmiş olan bandonun karayoluyla döneceğini öğrenince onları gemiye davet etmiş ve 2 saat boyunca performanslarını dinlemiştir (Sevengil, 1970, s. 6). Aynı şekilde, 28 Aralık 1829'da avlanmak için gittiği Çekmece'den dönerken "Vapur baş taraftan Zât-ı Şâhâne (padişah) için mürettep (düzenlenmiş) olan muzıka ahenk ederek" Sarayburnu'ndan padişahı almış, vapurda padişah yemeğini yerken muzıka sanatçılarından klarnet soloları dinlemiştir (Sevengil, 1970, s. 7).

Donizetti, 1829 yılında Muzika-i Hümayûn tarafından icra edilmek üzere, II. Mahmud'a ithafen "Mahmudiye" marşını bestelemiştir. "Ritim, ölçü ve tempo bakımından bir grup insanın ya da daha fazla sayıda kişinin yürüyüşüne uygun düşen ve bu amaçla bestelenmiş olan işlevsel müzik parçası" olarak tanımlanan marş, genellikle askeri müzik toplulukları için 4/4'lük ya da 2/4'lük, ender olarak da 6/8'lik ölçülerde yazılmıştır (Bilgin, 2009, s. 2). Batı müziğinde, özellikle Haydn, Beethoven, Schubert ve Schumann'ın eserlerinde yer alır. Mahmudiye marşı, ülkemizde bestelenen ilk ulusal marş kabul edilir. Bu marş, on bir yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğunun 'milli' marşı olarak çalınmıştır. O yıllarda Osmanlı İmparatorluğunda tahta çıkan her padişah için ayrı bir marş bestelenmiş, o padişah'ın dönemi boyunca Osmanlı Devleti'nin "milli marşı" sayılmıştır.

Şekil 1: Mahmudiye Marşı
(İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi)

Marşın genel yapısı, Donizetti tarafından, notasyonda, öğrencilerinin kolay öğrenmesi için bu şekilde bestelediğinin altını çizmek üzere “semplicita” olarak ifade edilmiştir. “Semplicita” terimi marştaki melodik ve armonik yapının basit olduğunu belirtmek için kullanılmıştır. Fakat marşı incelediğimizde bazı zorlukların olabileceğini gözlemleyebiliriz. 4/4lük ölçüde, Fa majör tonundaki marşın melodik yapısı bitişik ses aralıkları ve tekrarlayan temasıyla, armonisi ise konsonant seslerin, diyatonik akorların ve tonik dominant ilişkisinin hâkim olduğu yapısı ve ABA üç kesitli formuyla “basit” olarak tasvir edilebilir. Ancak marşın anakruzlara başlayıp, ritmik yapısının noktalı sekizlik ve onaltılıklar üzerine kurulu olduğu düşünülürse, bir bandonun beraber çalabilmesi açısından komplike olabilir.

Fransız *Le Menestrel* Dergisi’ne İstanbul’daki bir okurundan yollanan mektup, askeri müzik ile klasik müziğin aynı düzlemde gelişiminin belgesidir: “Donizetti’nin bestelediği söylenen Sultanın Marşı’nı devamlı surette çalıyorlar. Sultan piyanoyu çok seviyor ve haremindeki kadınlar için Viyana’dan pek çok piyano getirtti...” (Küçük, 2003).

II. Mahmud, gerek çalgı aletleri gerekse müzikalitesiyle Avrupa standartlarında bir bando oluşumuna öncülük etmiş, bu bağlamda kaliteli müzisyenlerin yetişmesine önem vermiştir. Ayrıca kendisi için bestelenmiş olan Mahmudiye askeri marşı bir şekilde İsveç'e kadar ulaşmış, İsveç hükümeti tarafından resmi marş kabul edilmiş ve İsveç askeri bandosu marşı bugüne kadar çalmıştır (Aracı, 2006, s. 71).

II. Mahmud batı enstrümental müziğinin yanı sıra opera ve tiyatronun da gelişimini desteklemiştir. Sarayında oluşturduğu kütüphaneye 1836 yılında 500 tiyatro oyunu metni getirtmiştir (And, 1989, s. 25). İstanbul'da 1830'lu yılların sonlarından itibaren opera temsilleri yapılmaktadır. Bu temsillerin yapıldığı ilk sahne Naum kardeşlerin Pera'daki binalarındadır. Tiyatro-yu Hümâyûn statüsünü kazanmış olan Naum tiyatrosunun 1847'de yanması düzenlenen periyodik opera sezonlarını devrin padişahı Abdülmecid'in desteğiyle aksatmamıştır. Abdülmecid'in onlara verdiği İstiklâl Caddesindeki arsaya daha görkemli bir bina yaptırmışlardır (Aracı, 2006, s. 121).

II. Mahmud, batı müziğini saraya sokarken Türk musikisini de korumuş, başta Dede Efendi olmak üzere Türk müziği bestecilerine sahip çıkmıştır. Ancak bir yandan da Türk musikisi bestelerine, hatta II. Mahmud'un kendi bestelerine, batı müziği aranjmanları yapması konusunda Donizetti'ye verdiği destek Türk musikisi bestecilerinin arka planda kalmasına neden olmuştur. II. Mahmud'un bir diğer batı müziğini destekleme politikası da, dünya çapında ün yapmış besteci ve icracıların dünya turnelerine Osmanlı sarayında verecekleri konserleri de ekletmektir. Bu amaçla Rus büyükelçisi aracılığıyla İstanbul'a davet edilen ilk virtüöz besteci-arpçı Alvars olmuştur. Mahmud, aynı zamanda saray halkına, hanımlara ve gençlere batı müziğini sevdirmek için Çırağan'daki sarayında konserler düzenlemiştir.

(...) Yine böyle bir konserin haberi 6 Haziran 1839 tarihli İngiliz müzik dergisi The Musical World'e konu olmuştur. Eğitimini Paris'te alan genç bir Osmanlı öğrenci, Beşiktaş sarayındaki piyanonun başına oturmuş ve Beethoven'dan varyasyonlu bir Sonat çalmaya başlamıştır. Beethoven öleli dokuz sene geçmiştir, ama anlaşılan II. Mahmud sadece yüzeysel bir Avrupa müziği taklitçiliği değil, repertuarın en önemli eserlerini ve Avrupa'nın kıymetli bestecilerini çevresine tanıtmak istemektedir. Konser bitiminde büyük bir alkış kopar. Esasında bu II. Mahmud'un katıldığı son konserlerden biri olacaktır. Çünkü reformcu padişah dergi haberinden sadece 25 gün sonra, 1 Temmuz 1839'da kız kardeşi Esmâ Sultan'ın Çamlıca'daki köşkünde hayata gözlerini yumar. Ancak İstanbul sarayında Batı müziğinin temelleri atılmıştır.

(Aracı, 2006, s. 87)

3. I. Abdülmecid Dönemi

II. Mahmud'un vefatıyla 3 Temmuz 1839'da 17 yaşındayken tahta çıkan Abdülmecid, babası gibi yenilikçi bir padişah olarak, o dönem Londra elçisi olan, 1845'de sadrazamlığa getirilen ve ilk batılı anlamdaki üniversiteyi kuran Mustafa Reşit Paşa'nın hazırladığı Tanzimat-ı Hayriye fermanını 4 Kasım 1839'da kabul ve ilan etmiştir (Özasker, 1997, s. 13).

Abdülmecid Batı kültürüyle yetişmiş, batı müziği dinleyerek büyümüş bir padişaktır. Sevengil'in ifadesine göre,

Abdülmecid daha beş yaşında iken sarayda Donizetti hocayı görmüş, biraz büyüyüp aklı ermeye başladığı sıralarda da İtalyalı müzikçinin çalışmalarına ilgi göstermişti. Hükümdar olduktan sonra yenilik hareketleri arasında tiyatro ve operaya karşı büyük bir alâka duydu. (Sevengil, 1970, s. 55)

Donizetti, Abdülmecid padişah olduğunda da Muzıka-i Hümayûn'un başında bulunmakta, eğitim için batıdan hocaların getirilmesini sağlamaktadır. Bu hocaların çoğu uzun süreler başta İstanbul olmak üzere Bursa, Trabzon ve Adana'da dersler vermişlerdir (Çavdaroglu, 2009, s. 1).

Sultan Abdülmecid devrinde Muzıka-i Hümayûn doksan kişiye ulaşmıştır. Bir çeşit konservatuar işlevi gören Abdülmecid'in sarayındaki Muzıka meşk hanesinde Prusyalı (bugünkü Avusturya) öğretmen Karl von Şife, klarnet virtüözü Françisko, teneke sazlar hocası Eki Pavis, Arabî hocası Süleyman ve yazı hocası Kadri Efendi görev yapmışlardır (Gazimihal, 1955, s. 54).

Donizetti Paşa, 1839 yılı sonunda Abdülmecid için "Mecidiye Marşı"nı bestelemiştir. Mecidiye marşı yirmi iki yıl 'milli' marş olarak kalmış, devlet törenlerinde ve uluslar arası törenlerde çalınmıştır.

Bu marş, Mahmudiye marşının tersine, minör tonda (fa minör) fakat aynı şekilde ABA (üç kesitli) formundadır. Temel olarak mükemmel kadans dereceleri üzerine kurulu (I-IV-VI-V-I), fa minör başlayan marşın melodileri, cümleler arası kromatik geçişlerle bağlanmış, B kesitinde Fa majöre geçip, tekrar fa minör tonunda ilk kısmın tekrarıyla son bulmaktadır. 4/4'lük ölçüde yazılmış, anakruzla başlayan Mecidiye marşında, Donizetti, Mahmudiye marşındaki gibi yoğun olarak noktalı ritimleri kullanmaktadır. Ayrıca kullanılan artmış ikili aralıklar marşa Türk müziği havası katmaktadır. İcra ve armoni açısından karşılaştırıldığında

Mahmudiye'den daha ileri seviyededir. Buradan Muzika-i Hümayûn'ün bilgi ve kapasite açısından her geçen gün ilerleme kaydettiğini tahmin edilebilir.

Aynı dönemde erkeklerden kurulu orkestranın giremediği haremde de müzik gelişmeleri takip edilmekte olduğundan kadınlar bakır sazlardan oluşan kendi fanfarını¹ kurmuştur.

Donizetti, sarayda bandodan başka bir de salon orkestrası teşkil etti [...] Abdülmecid sarayındaki mûsikî çalışmalarından biri de erkek sanatkârların teşkil ettikleri fanfar'dan başka genç kızlardan mürekkep bir fanfar, bir de bale vücûda getirilmesidir. Garbın yüksek sanat musikisi bu yollardan gelecekti (Sevengil, 1970, s. 55-58).

80 kişilik bu kadınlar orkestrası Tambur Majör denilen bir kadın şef tarafından yönetilmiştir. Orkestra, ön sırasında klarnet, flüt ve birinci boru takımı olmak üzere, ikinci ve üçüncü sıralarında ikinci boru takımı, trompet, davul ve zil gibi çalgılardan oluşmaktadır (Aksoy, 1999, s. 788). Kadınlar farfarının Abdülmecid'in huzurunda düzenli konser vermelerinden Sultanın da bu oluşumu desteklediğini anlıyoruz.

Londra'daki *The Musical Gazette* dergisine İstanbul'dan yollanmış olan bir mektup da saraydaki kadınların Batı müziğinin Osmanlı İmparatorluğunda hızla yayılmasının etkisinde kaldığı görüşünü desteklemektedir:

Burada Avrupa müziğine karşı olan ilgi son zamanlarda büyük artış kazandı. Sultan'ın haremde sadece hanımlardan oluşan mükemmel bir orkestra bulunmaktadır. Bu hanımlardan bir tanesi özellikle kemanda çok başarılı bir icracıdır; hatta stili aşırı derecede Terasa Milanollo'yu andırmaktadır. Piyano bulunmayan haremelerin sayısı artık pek az olup, Türk hanımları mükemmel icracılardır. Sultan [Abdülmecid] Tophane'de bir tiyatro binası inşa ettirmek arzusunda olduğunu ifade etmiştir. (*The Musical Gazette*, 30 Ağustos 1856, s. 379).

Abdülmecid'in haremde kadınlar orkestra çalışmalarının yanı sıra piyano dersleri almışlar, başta Dürr-i Nigâr hanım olmak üzere Donizetti tarafından yetiştirilmiş kalfalar da piyano dersleri vermişler, besteler yapmışlardır. Abdülmecid'in gelini Arife Kadriye Sultan'ın da piyano için besteleri bulunmaktadır. O dönemde çocukluğu ve gençliği Çırağan sarayında geçen, kendisi de Batı müziği dersleri almış ve besteler yapmış olan Leyla Saz hanımefendi de yazdığı anı kita-

¹ Fanfar: Bakır üflemeli çalgılardan oluşan topluluk.

bında kadınlar orkestrasından ve Batı müziği derslerinden bahsetmektedir: Kadınların eğitimi Çırağan ve Dolmabahçe saraylarının alt katında erkek öğretmenler tarafından sürdürülmektedir. Batı müziği eğitimi haftada iki gün yapılmaktadır. Kalfa kadınlar, başlarında uçları omuzlarına sarkıtılmış örtüler ve günlük giysileriyle derse girmekte, kalfaların yanı sıra, harem ağaları ve dans eden kızlara hizmet eden cariyeler de orada hazır bulunmaktadır. Saraydaki küçük kızların da ses yapmamak koşuluyla dersleri dinlemelerine izin verilmektedir; böylelikle onların da Batı müziğine kulak dolgunluğunun oluşması sağlanmaktadır.

Tekrar erkeklerin çalışmalarına dönecek olursak, Muzıka-i Hümâyûn'da bando yanında senfonik orkestra, opera ve bale çalışmaları da başlatılmıştır. Donizetti, Bergamo kasabasındaki dostu Dolci'ye Ocak 1846'da yazdığı mektupta, çeşitli İtalyan operetlerinin partiyonlarını Sultan'ın operet görme isteği doğrultusunda Türk öğrencilerine öğretebilmek için Dolci'den istemiştir (Sevengil, 1970, s. 17):

Pek Aziz Dostum;

Evvelce okullarda oynanmış olan şu küçük operetlerin partiyonları olup olmadığını öğrenmek istiyorum.

La prova dell' accademia (Konserin son provası)

Il piccola compositore di musica (Küçük besteci)

Il piccoli virtiosi ambulanti (Gezici küçük çalgılar)

Il Ciovedi grasso (Büyük perhizden önceki son Perşembe)

Un buon cuore scuso malti difetti (İyi bir kalp her zaman birçok yanlışları bağışlar)

Türk öğrencilerimin şimdi İtalyanca şarkılar söylediklerini oğlum size söylemiş olacaktır.

Sultan birkaç operet görmek istiyor...

Danimarkalı yazar Hans Christian Andersen İstanbul'u ziyaret ettiğinde gözlemlediklerini yazdığı kitapta Cuma selamlığı sırasında bandoların belirli aralıklarla Rossini'nin en tanınmış eseri Wilhelm Tell'den parçalar çaldığından bahsetmiştir. Hâliyle, Halife ünvanını da taşıyan Abdülmecid, cuma namazına Rosssini'nin nükteli operatik müziğinin vurgu temposu eşliğinde gitmekte ve hiç rahatsızlık duymamaktaydı (Hamsun, 2006, s. 135).

Osmanlı Saraylarına yurtdışından konser, opera ve operet temsilleri için sanatçılar davet edilmektedir. Bunlar arasında başta en prestijli isim olan Liszt'in

yanı sıra, Leopold de Meyer, Eugene Vivier, Henri Wieuxtemps ve August d'Adelburg gibi önemli virtüözler vardır. Avusturyalı piyanist De Meyer'in 1842 yazında Beylerbeyi Sarayında Sultan Abdülmecid'in huzurunda verdiği konser *Revue et Gazete Musicali de Paris*, *Universal Gazete of Augsburg* ve *The Musical World* gibi pek çok yabancı basın yayınına haber olmuştur. İstanbul ziyaretinin ardından De Meyer Türk yerel ezgilerini emprovize ederek *Machmudier: Air guerrier des Turcs* (Türk Savaş Marşı), *Air national des Turcs* (Türk milli marşı), *Fantaisie Orientale* (Doğu fantezisi) ve *Danse du Serail* (Saray Dansı) isimli eserler bestelemiştir (Lott, 2009, s. 1).

Liszt, İstanbul'a 1847 yazında konser vermek üzere gelmiş, eski Çırağan Sarayında, Ahmed Fethi Paşa'nın yalısında ve bugünkü Beyoğlu olan Pera'da Rus elçiliğinde özel ve halka açık konserler vermiştir (Finkel, 1993, s. 1). Liszt aynı zamanda Mecidiye marşına "Büyük Parafraz"ı bestelemiştir.

Padişah Abdülmecid devrinde İstanbul'a çoğunlukla İtalya'dan operalar gelmiş, daha Avrupa'nın Paris ve Londra gibi merkezlerinde seslendirilmeden İstanbul'da sahneye konmuştur. Örneğin ünlü besteci Verdi, "Ernani" operasını 1844 yılında yazmış; eser 1 Şubat 1846 tarihinde İstanbul'da sahnelenmiştir. Rossini'nin ve Gaetano Donizetti'nin operaları da sergilenen İtalyan operaları arasındadır. Yine Verdi'nin "Otello", Rossini'nin "Sevil Berberi", "Hırsız Saksağan", "Musa Mısır'da" ve "Semiramide" adlı operaları İstanbul'da birçok kereler oynanmıştır.

İstanbul'da gerçekleşen kapsamlı konserlerden 1848'de sarayda konser veren Belçikalı kemancı Henri Wieuxtemps anı kitabında bahsetmektedir (Sevengil, 1970, s. 17). Wieuxtemps eşi Josephine'le birlikte İstanbul'a gelmiş, Josephine Rifat Paşa'nın haremde bir konsere katılırken, Wieuxtemps da Abdülmecid'in isteği üzerine Muzıka-i Hümayûn'u denetlemiştir (Gazimihal, 1939, s. 130).

1849 yılında Paris'teki Osmanlı büyükelçiliğinde orkestra şefi olan Johann Strauss, Sultan Abdülmecid'e kendisi için yaptığı bir besteyi göndermiş; yine ünlü bir besteci olan İtalyan G. Rossini'de padişaha Dr. Kosti aracılığıyla ilettiği Mahmudiye ve Hamidiye marşları için nişan ve hediyelerle ödüllendirilmiştir (Kahramankaptan, 1998, s. 20). Muzıka-i Hümayûn, bando parçaları ve askeri marşların yanı sıra popüler İtalyan operalarından enstrümantal bölümler de çalmıştır. Kırım Harbi sırasında İstanbul'da bulunan Adalpus Slade, anılarında, "Tarabya'da dolaşırken, Rum kayıkçıların şarkılarını, askeri bir bandonun yankısı

bastırdı. Hocaları Donizetti'nin koltuklarını kabartacak bir maharetle Rossini çalışıyorlardı” diyerek bandonun Tarabya sarayının rıhtımında mükemmel bir icra ile Rossini çaldığından bahsetmiştir (Polat, 2009, s. 1).

Yukarıda, *Musical Gazette*'de bahsi geçen tiyatro binası gerçekten de inşa edilmiştir; Dolmabahçe Sarayı tiyatrosu olarak bilinen yapı 1858 senesinde Abdülmecid'in resmi açılışıyla faaliyetlerine başlamıştır. Bu tarihteki ilk saray tiyatrosudur. Birçok ünlü opera'nın sahnelendiği tiyatronun açılışından altı sene sonra çıkan bir yangında içi tamamen zarar görmüş, yirminci yüzyılın ilk yarısındaki imar çalışmaları sırasında da ortadan kaldırılmıştır.

1861'de İstanbul'a gelen keman virtüözü ve besteci D'Adelburg da Muzıka-i Hümâyûn'u teftiş etmiştir. Verdiği konserde ise diğer davet edilen virtüözler gibi padişaha “Aux Bords du Bosphore” (Boğaziçi Kıyılarında) isimli beş bölümden oluşan büyük orkestrasyonlu bir senfoni-fantezi sunmuştur. Bu eser, üç bölümlü *Meditations et Reveries* (Meditasyon ve Rüya), mani şeklindeki bir geleneksel ezginin çok seslendirilmiş hali olan *Chanson turque* (Türk şarkısı), Abdülmecid'in tören marşı *Grande Marche du Medjidie* (Büyük Mecidiye Marşı) ve ayın Boğazdan görünüşünü anlatan *Lever de la lune et Chant nocturne sur le Bosphore* (Ayın doğuşu ve Boğaziçi'nde gece şarkısı) isimli lirik final bölümlerinden oluşur. Eserin bir kopyası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde mevcuttur (781/80).

Kırk yaşından itibaren 28 yıl Osmanlı hizmetinde kalan Donizetti'nin 12 Şubat 1856'daki vefatından sonra yerine; Pera'daki “Naum Tiyatrosu”nda orkestra şefliği yapan Callisto Guatelli getirilmiştir. İstanbul'da Naum Tiyatrosu'nda temsiller vermeye gelen bir İtalyan opera topluluğunun orkestra şefiyken, Padişah Abdülmecid'in ilgisini çekerek, 1856'da Muzıka-i Hümâyûn'un komutanlığına atanmış; 1858'de, yine Muzıka-i Hümâyûn'da görevli Aranda Paşa ile uyuşmazlığa düşünce, kısa bir süre komutanlıktan ayrılıp saray bandosunun şefliğine atanmıştır. 1868'de ise yeniden Muzıka-i Hümâyûn'un başına getirilmiştir (Gazimihal, 1955, s. 146). Guatelli, kısa bir dönem Abdülmecid'le, sonrasında da Abdülaziz, V. Murad ve II. Abdülhamid gibi Osmanlı'nın son padişahlarının bir kısmıyla çalışmıştır. (Daha sonra Aranda Paşa kurumu yönetmiş; 1908'deki Meşrutiyet'ten sonra İlk Türk şef Saffet Atabinen olmuş; onu Zâti Arca ve Osman Zeki Üngör izlemiştir.)

Guatelli de Donizetti gibi marşlar bestelemiştir. Başta “Şark Uvertürü”, “Osmaniye Marşı”, “Bayram Marşı”, “Yıldız Marşı” ve “Şefkat Marşı” isimli

eserlerinde olmak üzere daha çok yerel melodiler ve makamsal motifler kullanarak halkın da rahat anlayabileceği türde eserler yazmış, Türk bestecilerinin eserlerini armonize etmiştir. Onun da amacı, Donizetti gibi, batı müziğini Osmanlı sarayına ve halkına tanıtmak ve sevdirmektir.

Abdülmecid devrinde, kendisinin yoğun ilgisi, maddi ve manevi desteğiyle, batı müziği, Osmanlı topraklarında en büyük gelişimini göstermiş, yapılan temsillerle Avrupa'nın önemli kültür merkezleriyle başabaş konuma gelmiştir.

4. Abdülaziz Dönemi

1861'de Sultan Abdülaziz'in tahta çıkması üzerine Guatelli, padişaha ithafen Sultanî marşı olarak da bilinen Aziziye marşını ve sonrasında solo piyano eseri Osmaniye marşını bestelemiş, padişahın ve sarayın saygısını kazanmıştır.

Batı müziğine babası II. Mahmud ve ağabeyi Abdülmecid kadar ilgi duymadığından onun döneminde Batı müziğinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişimi duraklamış hatta bir miktar yavaşlamıştır. Abdülaziz tutucu, yeniliklere karşı ve geleneksel bakış açısına sahip bir padişah olduğundan alaturka müziği daha ön plana çıkarmış, Batı müziğine yapılmış yatırımlara kısıtlamalar getirerek Muzika-i Hümayûn'u geri planda bırakmış, kadınlar orkestrasını, fanfarı ve baleyi kaldırmış, hatta operet ve opera çalışmalarını durdurmuştur. Bunların yerine geleneksel eski saray eğlencelerini ön plana çıkarttırmış, şahsî eğlenceleri için görevlendirdiği hizmetlilere Muzika-i Hümayûn'un kadrosundan maaş bağlatmıştır (Sevengil, 1970, s. 49). Bu durum Muzika-i Hümayûn'un işlerinde azalmaya sebep olmuş, bandonun başındaki Guatelli de azalan görevi sebebiyle saray dışında da müzik çalışmalarına katılmıştır (Sevengil, 1970, s. 63).

Her ne kadar Batı müziği çalışmalarında daha önceki padişahlara göre seyelme oluyorsa da ilgi tamamen yok olmamıştır. Örneğin, Abdülaziz, Avrupa ziyaretleri sırasında Paris, Londra ve Viyana'da opera ve baleler izlemiştir. Bu temsillerden olumlu etkilenmiş, geleneksel sanatlara daha çok ilgi duymasına rağmen, Taksim'de Tiyatro-yi Hümayûn kurulmasını istemiştir. Ayrıca, Liszt'in damadı ünlü besteci Richard Wagner'in yaptığı tiyatroya maddî yardımda bulunmuş, bu yardım Avrupa krallarına örnek olmuştur.

Bu dönemin bir diğer özelliği ise Türk sanatçıların da opera temsillerinde görev almasıdır. Türk sanatçılar tarafından sahnelenen opera ve operetler, Os-

manlı için bir gurur kaynağı olmuş, ülkeyi ziyaret eden yabancı devlet adamlarınca da ilgiyle izlenmiştir. Örneğin, 1868’de ziyaret için İstanbul’a gelen Galler Prensi ve Prensesi ile 1869’da gelen Avusturya imparatoru opera izlemiştir.

5. V. Murad Dönemi

II. Mahmud döneminde Donizzetti’nin bestelediği “Mahmudiye Marşı”; Abdülmecid döneminde, yine Donizetti’nin bestelediği “Mecidiye Marşı” ve Abdülaziz döneminde Callisto Guatelli’nin bestesi “Aziziye Marşı” milli marş olarak kabul edilmiştir. 1876 yılında Abdülaziz tahttan indirilip yerine V. Murad geçince, devletin milli marşında tekrar bir değişiklik yaparak “Aziziye” marşı yerine “Mecidiye Marşı” nı milli marş olarak kabul etmiş, hatta Donizetti Paşanın bu eserini kendi el yazısıyla nota defterine kaydetmiştir.

Marş olmasa da sarayda dönemin Türk musikisi bestecisi olan Rıfat Bey, V. Murad’ın tahta çıkışı hatırasına “Priere” (dua) isimli eseri bestelemiş, Guatelli Paşa’nın armonize ettiği notası Hacı Emin Efendi tarafından İstanbul’da basılmıştır. Notanın bir kopyası bugün İngiliz Milli Kütüphanesi olan *British Library*’de bulunmaktadır (Aracı, 2006, s. 170).

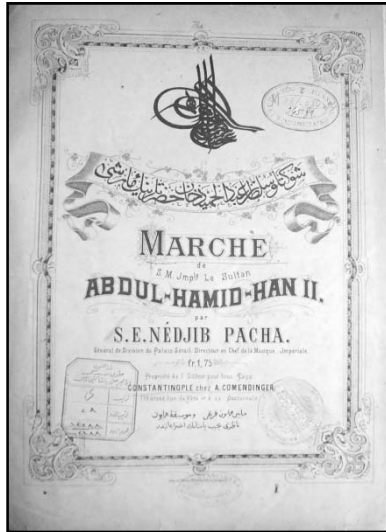
V. Murad çok iyi piyano çalan ve Avrupaî dans türünde besteler yapan bir padişaktır. Osmanlı padişahları arasında en çok eser vermiş olanı odur. Şehzadeyken Guatelli’den solfej ve piyano dersleri almıştır (Gazimihal, 1939, s. 146). Torunu Celile Sultan için bir polka bestelemiş, bunu da kendi el yazısıyla yazdığı notada belirtmiştir. Piyano için bestelediği vals, polka, polka-mazurka, kadril (quadrille) ve skotiş (schottische) gibi Avrupa dans müziği formundaki eserleri ve askeri marşları dört cilt halinde İstanbul Üniversitesi kütüphanesi Nadir Eserler Bölümünde bulunmaktadır. V. Murad’ın kızları Fehime ve Hatice Sultanlar da piyano dersleri almış, başta marş olmak üzere batı müziğinin değişik formlarında eserler bestelemişlerdir.

V. Murad üç ay gibi kısa bir dönem tahtta kalmış olsa da, Osmanlı’da Batı müziğini yaşatmış, padişahlığının öncesinde ve sonrasında kapatıldığı Çırağan Sarayında müziğe adanmış hayatını piyano çalarak ve beste yaparak geçirmiştir.

6. II. Abdülhamid Dönemi

V. Murad'ın ardından 31 Ağustos 1876'da II. Abdülhamid tahta geçmiştir. Abdülhamid de V. Murad gibi Guatelli'den müzik dersleri almış, çocukluğundan itibaren Batı müziğine büyük ilgi duymuştur (Gazimihal, 1939, s. 146). Abdülaziz devrinde alaturka müziğe yönelen sarayın ilgisi, Abdülhamid döneminde tekrar Avrupa müziğine yönelmiştir.

Sultan Abdülhamid'e ithafen birçok müzisyen marş bestelemiş, ancak tüm eserleri dinleyen padişah sarayın orkestra şefi olan Yesârizade Ahmet Necip Bey'in Hamidiye marşını seçmiştir. Tarihimizde bestelenen ilk sözlü marş olan bu marş 1909'da Sultan Reşad başa geçene kadar Osmanlı Devleti'nin 'milli' marşı olarak çalınmış ve söylenmiştir.

Şekil 2: Hamidiye Marşı Kapağı
(İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi)

Kendisi iyi bir piyanist olan Abdülhamid'in ilk hanımı olan Nazikeda Başkadınefendi de iyi bir piyanisttir. Abdülhamid, çocukları Ayşe, Zekiye, Râfia ve Nâime Sultanlar ve Şehzade Burhaneddin Efendiye de piyano dersleri aldırılmış, hatta bilhassa kendisi onların piyanoda pratik yapmalarına yardım etmiştir. Babası Abdülmecid'in şehzadelere Avrupa'dan birer piyano getirttiği gibi kendisi de saraya piyano ve çeşitli müzik aletleri aldırarak çocuklarının enstrüman eğitimine ön ayak olmuştur. Ayşe Sultan'ın piyanonun yanı sıra arp çalmayı öğrenmesini desteklemiş, kızının kendisine konserler vermesini istemiştir.

Abdülhamid'in önem verdiği bir diğer konu da haremdeki kadınlar orkestrasının tekrar gündeme gelmesidir. Abdülaziz döneminde Şadiye kapatılan Harem bandosu Abdülhamid döneminde tekrar canlanmıştır (Şakir, 1953, s. 2761). Kızlarından Şadiye Sultan (1886-1977), küçüklüğünde, bir defasında gizlice bu bando da sahneye nasıl çıkıp babasını şaşırttığından ve güldürdüğünden hâtıratında bahsetmiştir. Leylâ Saz Hanımefendi de harem hatıralarında bu bandodan ve piyano ve keman gibi enstrümanların çalındığından söz etmektedir. Harem bandosu Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından İttihatçılar tarafından dağıtılmıştır.

Abdülhamid, özellikle piyano ve yaylı çalgılar için yazılmış oda müziği eserleri ve İtalyan operaları dinlemekten zevk almış, bu durum, Ayşe Sultan tarafından

Babam, alafranga musikiyi alaturkaya tercih ederdi. Alaturka güzeldir ama daima gam verir. Alafranga değişiktir, neş'e verir. Piyanoda alaturka dinlenmez. Kendine mahsus alaturka sazlarla çalınmalıdır.

şeklinde ifade edilmiştir (Osmanoğlu, 1986, s. 28).

Araştırmacı Ziya Şâkir Bey yazılarında Sultan Abdülhamid'in Yıldız Sarayında yaptırdığı tiyatrodan meşhur Avrupalı bestecilerin opera ve operetlerini oynattığından ve şark sanatkârlarına da yerli operetler besteletip onları da büyük bir zevkle izlediğinden bahsetmektedir.

Abdülhamid'in batı müziğine ilgisi Avrupa'da da yayıldığından birçok Avrupalı besteci Yıldız Sarayına beste göndermiştir. Kendisi hâtıratında bu durumdan, biraz da şikâyet ederek, şu şekilde bahsetmektedir:

Bugün şerefime bestelemiş oldukları üç marşı aldım. Bu, bir gün için epey fazladır. Muhtelif milletlerden olan ve şahsıma eserlerini ithaf eden bestekârların sayısı şimdiye kadar iki bini bulmuştur. Bu insanları nasıl mükâfatlandırmalı? Bu bestekâr beylerin beni biraz rahat bırakmaları için sefirlerimin daha uyanık olmaları icap eder. Bu ithaflara şimdiye kadar dünyada herkesin yaptığı gibi değil de, nişanlar vererek teşekkür etmemizden dolayı bana ithaf edilen beste, şiir ve diğer sanat eserlerinin baskınına uğramış bulunuyorum. Fakat kendilerine nişan veya hediye yerine sadece teşekkür mektubu gönderdiğimiz vakit fevkalade hiddetleniyorlar. Eserini takdim eden sanatkâra Alman imparatorunun veya bir başka hükümdarın hediye vererek iltifat etmesi pek nadir bir hadisedir. İstanbul'a gelip sefirleri vasıtasıyla huzuruma çıkabilmeyi temin eden sanatkârların her birine neden hediye vermeye mecbur olayım? Üstelik ağırbaşlı musikilerini de katiyen sevmi-

yorum. Çaldıkları parçanın çok güç olduğuna şüphe yok; fakat ben zihnimi yoran musikiyi değil, dinlendirici musikiyi tercih ediyorum. Klasik musikiyi sevecek kadar musikişinas değilim. Musikiye büyük istidadı olan oğlum Burhaneddin'dir. Bestelediği parçaları hakikaten pek güzel ve herkesin hoşuna gidiyor; ben de dinlerken büyük zevk duyuyorum. Karadağlıların şair prensi Nikita da Montenegro da oğlumu dinlerken büyük zevk duyduğunu söylemiştir.

Bazı görüşlere göre Abdülhamid'in 'baticılık' anlayışı II. Mahmud ve Abdülmecid'inkinden farklıdır. Onlara göre Abdülhamid, baticılığı, Batıya hoş görünme, onların kültür ve sanatını olduğu gibi değiştirmeden saraya uygulamak olarak görmüştür. Dolayısıyla saray operasını 1) Türk sanatçılardan oluşan topluluk ve 2) Yabancı sanatçılardan oluşan topluluk olarak ikiye ayırmıştır. Türk grup hokkabazlık, kukla, cambazlık, Karagöz, ortaoyunu gibi temsilleri gerçekleştirirken, yabancı grup batıdan çevrilen eğlencelik temsilleri sahnelemiştir (Kaygısız, 2000, s. 169). Opera da çoğunlukla yabancılar tarafından sergilenmiştir. Abdülhamid, Batı müziğinin ve operasının yerli üretimine karşı olmuştur. Böyle olmuş olsa bile görünen şudur ki, bu durum Batı müziğinin Osmanlı topraklarında gelişimini engellemiştir. Hatta yaptığımız çok boyutlu araştırmadan anlıyoruz ki Abdülhamid müziğin gelişimini desteklemiş, her ne kadar Batı müziğini dinlemekten daha çok zevk almış gibi görünse de yerli müziği de ayırt etmemiştir.

Muzika-i Hümâyûn'un çalışmaları da Abdülhamid devrinde tekrar hız kazanmıştır. Guatelli, Abdülhamid zamanının da Muzika-i Hümâyûn'un komutanı olmuş, klarnet sanatçısı Miralay (Albay) Mehmet Ali Bey de kendisinin yardımcısı olarak görev yapmıştır.

Küçük yaşta Muzika-i Hümâyûn'a alınmış ve yetiştirilmiş flütist Saffet Bey 1886'da Paris'e gönderilmiştir. Saffet bey Paris'te solfej ve teori çalışmış, dönüşte tarihimizdeki ilk solfej kitabını yazmıştır. Orkestra çalışmalarından şu şekilde bahsetmektedir (Bedi, 1927):

Sultan Hamid zamanında saray dışındaki sanatçılarla da kuvvetlendirerek sarayda bir orkestra teşkil ettim. İlk şefliğim buradadır. Bizde klasikleri en önce bu orkestra çaldı. Beethoven senfonileri çaldık.

Orkestra Beethoven'ın 7. senfonisinin yanı sıra Haydn'ın "Asker Senfonisi"ni, Massenet'in "Scenes Pittoresques"ini ve Berlioz'un "Fantastik Senfonisi"ni icra etmiştir. Orkestrada viyolonsel sanatçısı Cemil Arif Bey, klarnet sanatçısı Zâti Bey gibi önemli isimler görev yapmış, Zeki (Üngör) Bey de solist olarak Mendelssohn keman konçertosunu seslendirmiştir (Gazimihal, 1955, s. 132).

Saffet Bey gibi Zâti Bey de batı müziğinin Osmanlıda gelişiminde önemli yeri vardır. Zâti Bey, Avusturya'dan Osmanlı'ya II. Abdülhamid için konser vermek üzere gelen bir koronun padişahın beğenisini kazanması üzerine saraydaki Türk müzisyenlerden çok sesli bir koro kurmuş, onlarla konserler vererek başarılı olmuştur. Kendisi çok sesli koronun başarısı şu şekilde ifade etmiştir (Bedi, 1927):

Yüzbaşılığım sırasında Avusturya'dan iki yüz kişilik bir vokal grup gelmişti. Bir gece Huzurda kendilerini dinlettirdiler, takdir edildiler. Ertesi gün müracaat ettim. “Bunun tıpkısını yapacağım” dedim. Güldüler. “Nasıl olur?” Dediler. “Ben yaparım, gelir dinlersiniz, beğenirseniz Padişaha arz edersiniz” dedim. Kışladan hanendelerden (Türk musikisi ses sanatkârları) ve sesleri müsait muzıka efendilerinden altmış kişi ayırdım. Meşhur opera parçalarından on tanesini seçtim. Günde birkaç saat çalışmak şartıyla altı ay uğraştım. Nihayet bir gün konserimi verdim. Beğendiler, arz ettiler, huzurda tekrar ettik. Elçiler de vardı. Alkışlandık. Hatta Fransız elçisi “Sizde bu akşam ciddi bir iş gördüm” dedi. Ertesi gün koroda bulunan efendilerin askeri rütbeleri birer derece yükseltildi. Ben de kolağalığa (kıdemli yüzbaşı) yükseltildim ve o sıralar vefat eden Mehmet Ali Bey'in yerine Muzıka Muallim Muavini oldum. Sultan Hamid'in yirminci senesindeki şenlikte bestelediğim bir şeydi. Ertesi gün Binbaşı oldum, altın liyakat madalyası aldım.

Guatelli'nin Muzıka-i Hümayûn'da yetişmesine katkıda bulunduğu besteciler ve ilk Türk şefler arasında Mehmet Ali, Saffet (Atabinen), Zâti (Arca), Pazı Osman, Faik ve Zeki (Üngör) Beyler vardır. Guatelli 1899'da İstanbul'da ölmüştür (Sözer, 1986, s. 291). Fakat Muzıka-i Hümayûn, son şefi, Yıldız Sarayında Sultan Abdülhamid'in himayesinde kurulan müzik okulunda yetişmiş, İstiklâl Marşımızın bestecisi Osman Zeki Üngör ile 20. yüzyılda da gelişimini sürdürmeye devam edecektir.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'na Batı müziğinin girişi öncelikle ordu ve saray bünyesinde olmuş, eğitimci ve şef olarak atanan İtalyan Giuseppe Donizetti'nin asker oluşu da bu durumu desteklemiştir. Batı müziğinin ordu ve sarayda başlamış olmasıyla 19. yüzyıl boyunca gelişim daha çok bu yönde olmuş, yerli ve yabancı müzisyenler ile başa geçen padişahlar marş formu başta olmak üzere değişik batı müziği formlarında eserler bestelemiş ve icra etmişlerdir. Operada ise en büyük gelişmeler Abdülmecid devrinde yaşanmıştır. Başta geleceğin Türkiye'sinde kurulacak olan Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrasının temellerini atmış olan Muzıka-i Hümayûn bandosu olmak üzere müzik eğitiminin sürdürüldüğü saray okullarıyla Osmanlı imparatorluğu kendisine tamamen yabancı olan bir müzik

kültürüne kapılarını açmış ve bu kültürün kendi topraklarında batı müzik adamlarının yanı sıra kendi yetiştirdiği Türk müzik adamlarıyla da gelişimine  n ayak olmuştur. Bugünün Türkiye’indeki Batı müziğinin kültürünün temelleri 19. yüz-yıl Osmanlısında atılmış, hükümdar olan her bir padişahın tavrı, bu müziğin ülke topraklarında eriştiği konum itibarıyla esas rolü oynamıştır. Dolayısıyla 19. yüz-yılda Osmanlı padişahlarının Batı müziğini ne şekilde ele aldığını ve değerlendir-diğini irdelemek Cumhuriyet Türkiyesi’nde atılan adımların temel kaynağının izini sürebilmek açısından önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Aracı, Emre (2006). *Donizetti Paşa: Osmanlı Sarayının İtalyan Maestrosu*. Yapı Kredi Yayıncılık. İstanbul.

Aksoy, Bülent (2003). *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki*. İstanbul. 1994. Genişletilmiş ikinci baskı.

Aksoy, Bülent (1999). “Osmanlı Musikisi Geleneğinde Kadın”. *Osmanlı Ansiklopedisi*. Yeni Türkiye yayımları, Cilt: 10, Ankara.

And, Metin (1989). *Türkiye’de İtalyan Sahnesi - İtalyan sahnesinde Türkiye*. İstanbul.

Ata, Tayyar zade Ahmet (1876). *Enderun Tarihi*. Cilt III. İstanbul. R. A. Sevengil. *Saray Tiyatrosu*.

Bedi, Halil (1927). Flütist Saffet Bey. *Hayat Dergisi*. Sayı: 7. Ankara. 13 Ocak 1927.

Bedi, Halil (1927). Klarnetist Zâti Bey. *Hayat Dergisi*. Sayı: 12. Ankara. 17 Şubat 1927.

Bilgin, Bora. Bando Müziğinde Folklor Etkisi. (çevrimiçi) <http://www.mavinota.com/index.php?link=yazi&no=1925>

Bilgin, Selçuk. Pişano Eşlikli Marşlar. Evrensel Müzişevi.

Çavdaroglu, Salih Zeki. Tanzimat Döneminde Müzik. (çevrimiçi) <http://www.musikidergisi.net>.

Finkel, Andrew (1993). “The Story of the Mocan Yali”. *Cornucopia*. Sayı 3. Çevrimiçi: <http://www.cornucopia.net/highlights3full.html>

Gazimihal, Mahmut Ragıp (1955). *Türk Askeri Muzıkaları Tarihi*. İstanbul.

Gazimihal, Mahmut Ragıp (1939). *Türkiye Avrupa Musiki Münasebetleri*. İstanbul.

Hamsun, K. (2006). Andersen, Hans Christian. *İstanbul'da İki İskandinav Seyyah* (Çev: B. Gürsaler Syvertsen). İstanbul.

Kahramankaptan Şefik (1998). *İsmet İnönü ve Hârîka Çocuklar*. Ümit Yayıncılık. Ankara.

Kaygısız, Mehmet (2000). *Türklerde Müzik*. Kaynak yayınları. İstanbul.

Küçük, Kemal. "Bandolarda Senfoni Heyecanı". Milliyet Gazetesi. (çevrimiçi) <http://www.milliyet.com.tr/content/muzik/20030916/turkiye/hab01.html>

Lott, R. Allen, (çevrimiçi) <http://www.rallenlott.info>

Osmanoğlu, Ayşe (1986). *Babam Sultan Abdülhamid*. Selçuk yayınları. Ankara.

Osmanoğlu, Şadiye (1963). "Sultan II. Abdülhamid devrinde Harem hayatı". *Hayat Dergisi*. Sayı: 1-10.

Özasker, Ancan (1997). *Muzıka-ı Hümayün'den Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrasına*. Boyut Yayın Grubu. İstanbul.

Polat, Mehmet Sadi. "Bir Osmanlı Bandosu Hikâyesi". Vatan Gazetesi. (çevrimiçi) <http://www.oncevatan.com.tr/Detay.asp?yazar=53&yz=11477>

Saz, Leyla (2000). *Anılar: 19. yüzyılda Saray Haremi*. Cumhuriyet Kitapları. İstanbul.

Sevengil, Refik Ahmet (1970). *Saray Tiyatrosu*. Cilt: IV. Milli eğitim Basımevi, İstanbul.

Şakir, Ziya (1953). "Saray Harem Musikisi ve Harem Bandosu". *Resimli Tarih Mecmuası*. Sayı: 48.

AMERİKAN SENDİKAL HAREKETİ: TARİHSEL GELİŞMELER IŞIĞINDA BİR DEĞERLENDİRME

Onur SUNAL*

ÖZET

20.y.y.'ın son çeyreğinde, küreselleşme, sermaye piyasalarının liberalleşmesi, refah devleti uygulamalarının azaltılması ve esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaşmasıyla, dünyanın hemen her yerinde sendikalı işçi sayılarında büyük bir düşme yaşanmıştır. ABD de bütün bu siyasal ve iktisadi akımların önderi olan ülke olarak bu gelişmelerden, diğer toplumlara etkilediği kadar kendi de etkilenmiştir. Bu çalışmanın amacı, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki sendikal hareketi tarihsel bir bakış açısıyla incelemektir. Ayrıca zaman içerisinde sendikal olma oranları ile ilgili gelişmeleri irdelemek ve 1996 yılında Sweeney'in AFL-CIO başkanı olmasından sonra ortaya çıkan gelişmeleri değerlendirmek de çalışmanın bir diğer amacıdır. Sonuç olarak ABD'nin bireysel özgürlüklere verdiği geleneksel öneme ve 1980 sonrası süreçte yaşanan gelişmelere paralel olarak beklendiği gibi ABD'de genel olarak sendikal olma oranında 1948-2009 arasında % 31'den % 12'ye büyük bir düşüş yaşanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Amerikan Sendikal Hareketi, AFL-CIO, Küreselleşme, Sweeney, Sendikalı Oranı, Liberalizm

ABSTRACT

In the last quarter of the 20th century a great number of decline in the labour union membership has been experienced all over the world as a result of elastic labor relationships, liberalisation of capital markets, globalisation and abandonment of welfare state practices. As the leader of all these political and economic waves, USA both effected and got effected by these changes. The purpose of this study is to examine the American labor movement from a historical perspective. Also, to investigate the change in the number of union members and to evaluate the consequences of the election Sweeney as the AFL-CIO president are the aims of this study as well. As a result, consistent with the importance attributed to the individual freedoms and parallel to the developments after 1980, the ratio of union members to the general employment declined from % 31 to % 12 during 1948-2009 period

Keywords: American Labor Movement, AFL-CIO, Globalisation, Sweeney, Union Membership Ratio, Liberalism.

* Dr., Başkent Üniversitesi, Bankacılık Bölümü
YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. IV, No.1, (Nisan 2011)

Giriş

Küreselleşme, son yıllarda hem bilimsel hem de toplumsal alanda üzerinde en çok konuşulan kavramlardan biri haline gelmiştir. II. Dünya Savaşı'nın ardından batılı ülkeler liberal ekonomik düzenin işleyiş kurallarının egemen olduğu bir dünya yaratmaya çalışırken karşılarında yer alan sosyalist blok ile her alanda büyük bir rekabet içerisine girmişlerdir. 1945-1974 yılları arasında bilimsel alanda elde edilen başarılar teknolojik açıdan üretim koşullarını değiştirmiş, verimliliği, istihdamı arttırmış ve hızlı iktisadi büyüme için gerekli altyapıyı oluşturmuştur. Bu arada istihdam ile birlikte artan reel ücretler ise toplumsal refah koşullarının giderek emekçi sınıflar için görece olarak düzelmesini sağlamıştır. İletişim, ulaşım ve elektronik teknolojilerinde yaşanan gelişmeler üretim teknolojilerini, emek süreçlerini, yapılanmaları ve istihdam koşullarını değiştirdiği gibi coğrafi anlamda uzaklıkları da dünyanın daha önce hiç yaşamadığı ölçüde küçültmüştür. Bugün bilişim sektöründe yaşanan gelişmeler ve bahsedilen değişimler ile birlikte 'esnekleşme' kavramı doğmuştur. Bu gelişme, üretim ve emek süreçlerini değiştirmiştir. Bunlarla birlikte, 1970'li yıllarda petrol krizlerine bağlı olarak yaşanan kar oranlarındaki düşme, yüksek enflasyon ve kronik işsizliklerin yaşandığı stagflasyon ortamı, 1980'li yılların başlarında başta ABD ve İngiltere olmak üzere 'Neo-Liberal' politikaları savunan partilerin ve liderlerin iktidara taşınmasının koşullarını hazırlamıştır. Sosyal devlet ve refah politikaları, yaşanan iktisadi sıkıntıların ve üretkenlikteki düşüşün sebebi olarak gösterilmiştir. Üretim maliyetlerindeki artış, arz edilen mal miktarını ve fiyatları etkilerken, maliyetleri azaltmak için ücretleri azaltmaktan başka yol olmadığı düşüncesi egemen olmaya başlamıştır. Ücretlerin önemli bir maliyet unsuru olarak görülmesinin yanında, refah çitası yüksek olan ülkelerde, sosyal sigorta prim yükleri ve sosyal güvenlik ve çalışma haklarının savunucusu olan sendikalar da iktisadi büyümenin önünde birer engel olarak görülmeye başlanmıştır.

Bu koşullar altında, zengin ülkelerde yer alan işçiler için de bazı riskler belirmeye başlamıştır. 1980'li yılların başından itibaren çok uluslu şirketler, üretimlerini, önemli ölçüde emeğin örgütsüz olduğu, ücretlerin görece oldukça düşük olduğu, sosyal ve sendikal hakların gelişmediği, yedek işgücü ordusunun veya diğer bir deyişle işsizliğin yüksek olduğu, kendilerine ilgili hükümetler tarafından vergi imtiyazları tanınan ülkelere kaydırmışlardır. Bu süreçte paralel olarak, refah seviyesi yüksek olan zengin ülkelerde de sendikalar için bir büyük risk belirmeye başlamıştır. Üretimin, maliyetlerin ucuz olduğu ülkelere kayması, çalışan sınıflar için işsizlik sorununu bu zengin ülkelerde de gündeme getirmiştir.

Bu çalışmada, bütün bu anlatılan gelişme ve değişmeler ışığında, öncelikle dünyanın en zengin ülkesi olan Amerika Birleşik Devletleri'ndeki sendikal hareket tarihsel bir bakış açısıyla incelenecek, zaman içerisinde sendikal olma oranları ile ilgili değişimler irdelenecek, 1996 yılında Sweeney'in AFL-CIO başkanı olmasından sonra ortaya çıkan gelişmeler değerlendirilecektir.

Amerikan Sendikal Hareketinin Gelişimi

Amerikan sendikal hareketi 1820'li yıllarda başlamıştır. Bu gelişim süreci içerisinde 1869 yılında 'Knights of Labor'un (Emeğin Şövalyeleri) önemli bir yeri vardır, çünkü kadın emekçilerin örgütlenmesi konusunda yoğun olarak çalışmıştır. Kadın-erkek, siyah-beyaz, vasıflı-vasıfsız, herkese açık olmasıyla o yılların koşullarında oldukça özgür bir yapıya sahip olmasıyla dikkat çekmiştir. Şu an hala Amerika'da en büyük sendika federasyonu olan *AFL American Federation of Labor* (Amerikan Emek Federasyonu) ise, 1886 yılında, *Samuel Gompers* tarafından kurulmuştur. Sendika federasyonu olarak aktivitelerini devam ettiren AFL, radikal olmaktan uzak, daha muhafazakâr bir yapıya sahip olmuştur (Meyerson, 1998). 1912 yılında kurulan *IWW Industrial Workers of The World* (Dünya Endüstri İşçileri), daha radikal bir örgüttür ve AFL ile kuruluşundan itibaren fikrinsel açıdan farklılıklara sahip olmuştur. ABD'de, Bolşevik İhtilali ve sosyalizm yoğun bir tehdit olarak algılandığı için, bir süre sonra IWW kapanmıştır. 1935 yılında ise *CIO Committee of Industrial Organisation* (Endüstriyel Organizasyon Komitesi) kurulmuştur. CIO, endüstriyel alanda işçilerin örgütlenmesi konusunda önemli bir rol oynamış ve başarılı olmuştur. Daha sonra 1955 yılında AFL ve CIO birleşmiş ve AFL-CIO'yu oluşturmuşlardır (Dubofsky, 2004; Zieger, 1995).

Amerikan sendikacılığı ve işçi hareketi konusuna değinilirken, bu ülkenin dünya kapitalizminin en büyük gücü olduğu, serbest piyasa uygulamalarının ve özellikle de mülkiyet edinme özgürlüğünün ve üretken faktörler olarak kabul edilen sermaye ve emeğin, insanlar tarafından hürce arz edilebilme hakkının ne ölçüde önemli olduğu unutulmamalıdır. İkinci dünya savaşından sonra yaşanan soğuk savaş sürecinde, Amerika'nın en temel hedefi, liberal ekonomik düzenin işleyiş kuralları içerisinde ortakları ile birlikte kalkınmak ve üretim faktörlerinin sosyalleştirildiği, serbest ticaret ve mülkiyet hakkının bireylere tanınmadığı sosyalizme karşı cephe almak olmuştur. İşçi hareketi ve söylemi, taşıdığı özellikler nedeniyle eşitlikçi ve sosyalist bir niteliğe sahiptir. Ancak, ABD'de bu ilkelerin, bahsedilen içsel dinamikler nedeniyle AFL-CIO'yu devrimci bir yapıya dönüştürmesi de doğal olarak mümkün olmamıştır. AFL-CIO, 'Corporatist' bir yapı içerisinde, sektörel bazda örgütlenmeler yoluyla toplu pazarlık, toplu görüşmeler, grevler ve

yasal haklar çerçevesinde üyelerinin yaşam düzeylerini korumaya çalışmıştır ve 1970’li yılların ortalarına kadar önemli ölçüde bu hedefi gerçekleştirmiştir (Meyerson, 1998). 1970 ve 1980’li yıllarda ‘Corporatism’e diğer bir ifadeyle organize olmuş sermaye ve emek arasında arabuluculuk görevinin sendikalara ait olduğu kurumsal yapıya önem verilmiştir (Elgar ve Edwards, 1999). Amerika’da devlet, Avrupa’dan farklı olarak iktisadi alana doğrudan müdahale etmemiştir. Bu özellikle, özgürlükçülük fikrinin toplumda sahip olduğu yer ile yakından ilişkilidir. Bu görüş çerçevesinde, bir bakıma örgütlü bir hareket olan sendikacılık, bir taraftan üyelerinin haklarını korumakta ancak diğer taraftan da bireysel özgürlükleri sınırlandırmaktadır. ABD’de daha liberal bir anlayış benimsenmiş ve sosyal devlet anlayışı yerine bireysel sorumluluklar ön plana çıkarılmıştır. Bu anlamda devlet, sermaye-emek çelişkisi içerisinde uzlaşmayı sağlayan bir rol üstlenmemiş ve yasal düzenlemeler yoluna gitmekten kaçınmıştır. Refah devleti uygulamalarının anayasal olup olmadığı konusu bile Franck’e (2010) göre tartışmalıdır. Ücretlerin esnekliği, işgücü piyasalarında dengenin kolay sağlanması ve tam istihdamın yakalanması açısından liberal iktisat öğretisinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu bakımdan sendikaların varlığı ücretlerin katılığını gündeme getirmektedir. Ne var ki, Blanchflower ve Oswald’e (1994) göre, corporatizm işgücü piyasalarında mutlaka bir ücret katılığının varlığı anlamına da gelmemektedir.

Bireysel özgürlüklerin son derece önemli olduğu ABD’de devlet, sermaye ile emek arasında uzlaştırmacı bir rol üstlenmeye çalışmamış, daha çok bireysel özgürlüklerin teminat altına alınması konusunda hassasiyet göstermiştir. ABD Anayasası’nın bilindiği gibi ilk ve en önemli maddesi, kendini ifade etme özgürlüğünün güvence altına alınması ile ilgilidir. ABD’de 1935 yılında çıkarılan ‘Wagner Act’ olarak da bilinen yasa, endüstri ilişkilerini düzenlerken, daha çok bireylerin sözleşme yapabilme özgürlüğünden yola çıkarak, işçi hakları ile ilgili düzenlemelerde bulunmuştur (Pope, 2002). Amerikan sendikal hareketinin en büyük ve önemli temsilcisi olan AFL ve CIO, bu süreç içerisinde 1955 yılında birleşmiştir. Ne var ki, 1955 ve 1980 yılları arasında ABD’de sendikalı olma oranı % 30’lardan % 20’lere düşmüştür.

1980 yılında Amerika ‘Yeni Sağ’ adı verilen muhafazakâr siyasal görüşün etkisi altına girmiş ve Ronald Reagan başkan olmuştur. Bu tarihten sonra sendikal hareketler giderek kısıtlanmış ve 1981 yılında PATCO önderliğinde grev yapan ‘hava trafik kontrolörleri’ işten çıkarılmıştır. Bu grev ve sonuçları çok önemlidir. Çünkü, kamuoyunun desteği de sağlanarak grev yapanların, diğer çalışan Amerikalı halktan daha fazla imtiyaz sahibi olmayı hedeflediği yönünde bir kanı oluşması sağlanmış ve sendikanın girişimi sert önlemler alınarak başarısız kılınmıştır

(Shostak, 2009). Bu tarihten sonra ulaştırma, haberleşme, sağlık ve eğitim gibi kilit alanlarda faaliyet gösteren birçok sendika, ücretlerin düşüklüğü ve çalışma koşullarından yakınsa da greve gitmeye cesaret edememiştir (Nordlund, 1998). Küreselleşen bir dünyada, işçi hareketi ve sendikalar, rekabet etmek konusunda bir engel olarak görülmüşlerdir. Süreç içerisinde özelleştirmeler arttırılmış, ‘de-centralisation’, ‘de-unionisation’ ve ‘de-regulation’ gibi merkezi dağıtma, sendikalılığı azaltma ve kuralsızlaştırma kavramları ön plana çıkartılmış, uygulanmış ve tüm dünyada olduğu gibi sendikalar üye sayılarını azaltmamak konusunda önemli sıkıntılar yaşamışlardır (Yıldırım ve Uçkan, 2010). Bu politikaların sonucunda ABD’de 1973-1995 yılları arasında reel ücretlerde % 15’lik büyük bir düşüş yaşanmıştır.

Bütün bu anlatılan gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda, bir sendika konfederasyonu olarak AFL-CIO, sınıf bilincine sahip bir işçi hareketi ya da sosyal bir hareket olmaktan uzak olduğu düşüncesiyle çoğu zaman eleştirilmiştir. Sadece yasal sınırlar içerisinde -ki bu oldukça kısıtlıdır- üyelerinin haklarını korumaya çalışmış ancak 1980’den sonra artan baskılar ve ulus ötesi şirketlerin etkin konumlarına karşı bu özelliği de giderek kaybolmaya yüz tutmuştur. Bu nedenle son derece muhafazakâr olmakla eleştirilmiş, sonunda bir değişim ihtiyacı ortaya çıkmış ve 1995 yılında yenileşme niteliği taşıyan bir hareketle John Sweeney başkan olarak seçilmiştir (Kusnet, 1998). Ayrıca, AFL-CIO uluslararası işçi sendikaları konfederasyonu olan *ICFTU* International Confederation of Free Trade Unions (Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu) ile de hiçbir zaman çok sıkı bağlar kurmamıştır ve 1969 yılında üyelikten çekilmiştir. Uluslararası etkinliğini arttırmak üzere *AIFLD American Institute for Free Labor Development* (Amerikan Özgür Emek Kalkınması Enstitüsü) 1968 yılında kurulmuş ve AFL-CIO bu örgüt vasıtasıyla çok geniş hükümet kaynaklarına ve şirket kaynaklarına erişme imkânı bulmuştur (Erdoğan, 2006). Bu arada unutulmaması gerekir ki AFL-CIO ve Amerikan sendikal hareketi, kendi dinamikleri içinde, ABD’nin dünya üzerindeki siyasi, iktisadi ve sosyal yeri de göz önünde bulundurularak incelenmelidir. ABD’nin 1948 ve 2009 yılları arasındaki sendikal verileri, Amerikan sendikal hareketinin gelişimi ve değişimi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. AFL-CIO ve Amerikan sendikal hareketi, muhafazakâr olmakla eleştirilmiş ve 1995 yılında yapılan seçimlerde yenilikçi Sweeney’in başkan olarak seçilmesi, beklentileri yükseltmiştir. AFL-CIO’nun ve Amerikan sendikal hareketinin sınıf bilincinden (class conscious) yoksun olması daha çok çalışma bilincine (job conscious) sahip olması, muhafazakârlığının bir sonucu olarak değerlendirilmiştir (Ozanne, 1980). Bu bakımdan 1995 yılında yönetimde yaşanan değişim, yeniden toplumda bir bilinçlenme yaratılacağı beklentilerini yükseltmiştir. Bu nedenle

çalışmada, Amerikan sendikal hareketi verileri, 1948-1995 ve 1995-2009 yılları olmak üzere iki grup altında incelenecektir.

Amerikan Sendikal Hareketi Verileri (1948-1995)

Tablo 1’den anlaşılabacağı gibi, 1948-1975 yılları arasında sendikalı işçi sayısı 14 milyondan 22 milyona kadar yükselmiş ancak 1975-1995 yılları arasında bu sayı 16 milyona kadar gerilemiştir. Aynı zamanda toplam istihdam içinde sendikalı işçi oranı da 1945-1975 yılları arasında % 31’den % 28’e gerilemiş, 1975-1995 döneminde ise bu oran % 14’e düşmüştür. 1975’e kadar sendikalı sayısı artmış ancak genel oran değişmemiştir. İstihdam artmış bununla birlikte, sendikalı sayısı da artmıştır. Ancak, 1975-1995 yılları arasında bir yandan istihdam artarken sendikalı işçi sayısı azalmış, bu nedenle sendikalı olma oranında büyük bir düşme yaşanmıştır. Bu gelişmeler de göstermektedir ki, 1980’li yıllarla birlikte başlayan esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaşması ve neo-liberal politikaların uygulama alanının genişlemesi, sendikalı olma oranını önemli ölçüde etkilemiş ve aşağıya çekmiştir. Sermaye piyasalarının liberalleşmesi ile de özdeşleştiren bu yeni dönem, kumarhane kapitalizmi olarak da adlandırılmaktadır (Işıklı, 2002).

Tablo 1: Amerikan sendikal üyeliği oranları

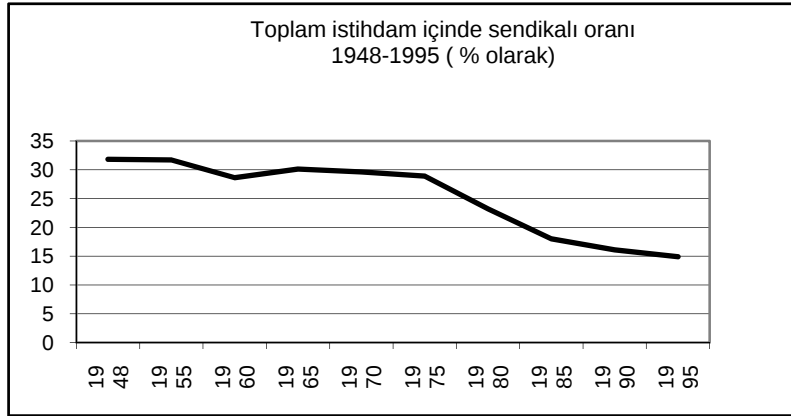
Amerikan sendikal üyeliği oranları 1948-2009				
Yıllar	Toplam istihdam içinde sendikalı oranı	Özel sektörde sendikalı oranı	Kamu sektöründe sendikalı oranı	Toplam sayı(milyon)
1948	31,8	34,7	12,1	14,271,000
1955	31,7	35,1	11,4	16,126,000
1960	28,6	31,9	10,8	15,516,000
1965	30,1	30,8	26,1	18,268,000
1970	29,6	29,1	32,3	20,990,000
1975	28,9	26,3	39,1	22,207,000
1980	23,2	20,6	35,1	20,968,000
1985	18	14,6	35,6	16,996,000
1990	16,1	12,1	36,5	16,740,000
1995	14,9	10,4	37,8	16,346,000

Kaynak: U. S. Department of Labor Bureau of Labor Statistics

Şekil 1’e bakıldığı zaman ABD’de 1948 ve 1995 yılları arasında sendikalıların toplam istihdama olan oranı görülmektedir. 1975 yılına kadar bu oran yaklaşık % 30’lar seviyesinde yatay bir seyir izlemiştir. Ancak 1975’ten 1980’e gelindiğinde bu oran % 23’lere düşmüştür. Daha sonra ise düzenli olarak düşmeye de-

vam etmiş ve 1995 yılında % 14,9'a kadar gerilemiştir. Elbette 1980'li yıllara yaklaştıkça görülen bu ilk düşme ve sonra bu düşmenin süregelen hale gelmesi bir tesadüf değildir. 1970'li yıllarda yaşanan petrol krizleri ve yarattığı işsizlik ve enflasyon ortamı, daha sonra 1980 yılında Reagan'ın başkan seçilmesi ve enflasyonu düşürmek için kullanılan daraltıcı arz yanlı iktisat politikaları, bu politikaların sendikalar ve işçiler üzerinde doğrudan kurduğu baskı ve bunlara ek olarak üretim sistemlerinde ve organizasyonunda yaşanan ve 'esnekleşme' olarak tanımlanan büyük değişimler, sendikalı oranında yaşanan düşmenin en önemli etkenleri olarak kabul edilebilir.

Şekil 1. Toplam istihdam içinde sendikalı oranı 1948-1995

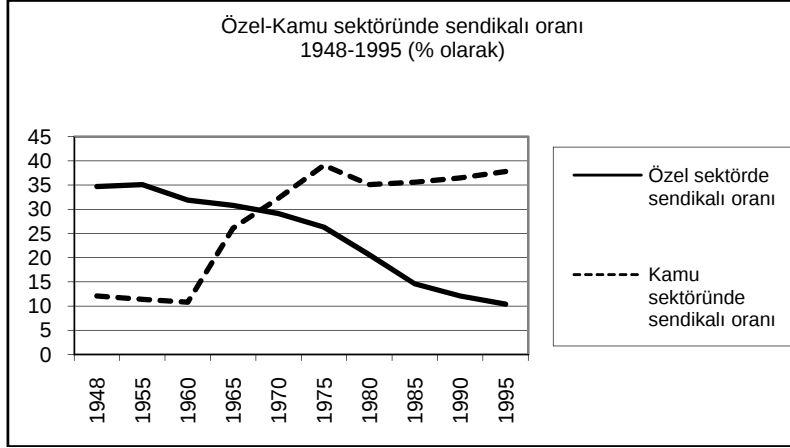

Kaynak: U. S. Department of Labor Bureau of Labor Statistics

Şekil 2'ye baktığımız zaman kamu sektöründe sendikalı olma oranı 1940'lı yıllarda oldukça düşükken bu oran giderek yükselmiş ve bugün % 37 seviyesinde donmuştur. Özel sektörde ise tam tersine bu oran % 40'tan 1995 yılı sonu itibariyle % 10'a düşmüştür. Özel sektörde çalışanlar, sendikalı olma konusunda işverenler tarafından yürütülen politikalarla ürkütülmüş ve özellikle esnek çalışma biçimlerinin ortaya çıkardığı yarım zamanlı işlerde çalışanların sayısının yükselmesi ve endüstri işçilerinin yerine hizmet işçilerinin sayıca artması ve bunları örgütlemekte yaşanan büyük sıkıntılar, özel sektörde sendikalı olma oranını oldukça azaltmıştır. Bu sırada Amerikan devletinin izlediği politikalar korumacılık yerine bireyciliği ön plana almıştır ve 'Welfare' (Refah Devleti) yerine kişileri hangi koşullarda olursa olsun bir işte çalışmaya teşvik eden 'Workfare' sistemlerini benimsemiştir (Peck, 2001). Bu bir bakıma refah devleti uygulamalarını (işsizlik sigortası, evrensel sağlık hizmetleri, yaşlı yardımları, çocuk aylığı vb.) bütçe üzerinde bir maliyet unsuru olarak görüyor olmanın bir yansımasıdır. Artan bütçe

açıkları, artan vergi oranları anlamına geldiği için refah devleti uygulamaları, üreten kesimler için iktisadi açıdan üretime harcanacak kaynakların atıllaştırılması olarak yorumlanmaktadır.

Şekil 2. Özel-Kamu sektöründe sendikali oranı 1948-1995

Kaynak: U. S. Department of Labor Bureau of Labor Statistics

Yeni Bir Dönem ve Yeni Veriler (1996-2009) : Sweeney'nin Seçilmesi

1980 yılından sonra yaşananlar ve Reagan'la birlikte başlayan 'tavizlerin müzakeresi' döneminde işçilerin üretkenlik oranındaki artışa endekslenmiş olan ücret artışları, bu dönemden sonra sona ermiş ve sendikasızlaştırma süreci başlamıştır. Bunun en somut göstergesi, PATCO'nun 1981 grevinde karşılaştığı sert devlet ve kamuoyu tepkisidir (Fantasia, 2009). Hemen hemen bütün sendikalar ve federasyonlar üye kaybetmiş ve AFL-CIO yönetimi de giderek artan eleştirilerin hedefi olmuştur. 1995 yılına gelindiğinde AFL-CIO içinde en etkin role sahip olan AFSCME (American Federation of State, County and Municipal Employees), CWA (Communications Workers of Amerika) ve Sweeney'nin başkanı olduğu SEIU (Service Employees International Union) seslerini giderek yükseltmişler ve bu sürecin sonunda Sweeney, AFL-CIO'nun başkanı olarak seçilmiştir. Sweeney, SEIU'nun başında kaldığı sürede oldukça başarılı olmuş ve SEIU, üye sayısında artış gösteren çok ender sendikalardan birisi olmayı başarmıştır (Brecher ve Costello, 1998). 'New Voice' adını verdiği bu yeni söyleminde Sweeney, özellikle şunların üstünde durmuştur: Yeniden aktif ve etkili organizasyon, katılımın ve çok çeşitliliğin (Zenciler, Latinler, Asyalılar ve Kadınlar) teşviki, siyasi güç ve uluslararası dayanışma.

'America Needs a Raise' adlı kampanya ile ulusal bazda işçiler birleştirilmeye çalışılmış ve kamuoyunun dikkati çekilmiştir. Amerika'da, bilinçli olarak, işçilerin sınıf olma bilincinin yok edildiği ve bu nedenle de işçi hareketinin bir sosyal ve siyasal yapıya sahip olmadığı eleştirilmiş ve işçilerin daha iyi yaşam seviyelerine kavuşabilmeleri, gelirden daha adil bir pay alabilmeleri ve isteklerini daha güçlü bir sesle dile getirebilmeleri için, sendikalı olmanın şart olduğu işçilere anlatılmaya çalışılmıştır (Sweeney ve Kusnet, 1996). İşçilerin haklarını arayabilmeleri için vergi, sağlık, eğitim ve refah politikaları hakkında bilgilendirilmelerinin ne denli önemli olduğu vurgulanmıştır. Sendikaların değişim içine girmesi ve bunu en az çok uluslu şirketler kadar hızlı yapmaları zorunlu hale gelmiştir. *'Sınıf Bilinci'*ne sahip bir işçi hareketinin, sosyal adaletin gerçekleşmesi ve eşitsizliklerin ortadan kaldırılması konusunda çok daha başarılı olacağı düşünülmüştür. Süreç içerisinde (1948-1995) AFL-CIO'nun başarısız olması konusunda dışsal ve içsel olmak üzere iki faktörün önemi üzerinde durulmuştur (Stephen ve Lerner, 1998). *Dışsal faktörler*, diğer ülkeleri ve sendikal hareketlerini etkileyenlerden farklı değildir. Sermaye piyasalarının liberalleşmesi, küreselleşme, çok uluslu şirketlerin artan gücü, teknolojik gelişme ve esnekleşme, yarı-zamanlı işlerde artma, eşitlikçi olmayan iş yasaları, sendikalı olma konusunda katı tutuma sahip işverenler bunlardan bazılarıdır. *İçsel faktörler* ise AFL-CIO'nun kendi iç yapısından kaynaklanan sorunlardır. Başkanların oldukça muhafazakâr olmaları, federasyon içi organizasyonun yeniliklere açık olmaması, kamuoyu yaratmada yetersiz kalınması, işçileri örgütlemek için yeni yolların geliştirmesi için hiçbir girişimde bulunulmamış olması, AFL-CIO'nun içsel örgütlenmesinin de değişmesi gerektiği konusunda taleplere neden olmuştur.

Sweeney'in başkan olduktan sonra yaptığı ilk işlerden biri *'Student-Worker Alliance'* denilen, öğrenci-işçi işbirliğini ima eden yeni bir stratejik örgütlenme ve eğitim programıdır. Burada AFL-CIO tıpkı büyük şirketlerin yaptığı gibi Amerika'daki değerli üniversitelerin kariyer günlerine katılarak kendisi için tam zamanlı ve ücretli olarak çalışacak öğrencileri seçmiş ve istihdam etmiştir. *'Union Summer'* programı denen içsel bir eğitim programı ile yeni işe başlayan 1000 genç eğitilmiştir. Burada hedef, bu gençlerin ülkenin değişik eyaletlerine giderek burada örgütlenme konusunda tam zamanlı olarak faaliyetlerde bulunmasıdır. Bu program gençlerde uyandırdığı ilgi ve tepki açısından değerlendirilecek olursa oldukça başarılı olmuştur (Van Dyke, Dixon ve Carlon, 2007).

İşçilerin yaratılan refahtan daha fazla pay sahibi olabilmeleri ve talep ettikleri haklarını alabilmeleri, siyasi karar alma mekanizmalarını etkileyebilme güçlerine bağlı olabilmektedir. Amerika'da 1992 seçimlerinde Clinton'a, seçim öncesi

söylemlerinden ötürü toplumun her kesiminden büyük bir destek gelmiştir. Ancak başkan olduktan sonra bütçe açıklarını kapatma hedefi doğrultusunda sosyal harcamaları kısma yoluna gitmiş olması, refah devleti uygulamaları konusunda Amerika’da söylem ile gerçekler arasında ne denli büyük bir fark olduğunun önemli kanıtlarından birini teşkil etmektedir. Her ne kadar sendikalı olma oranını yükseltmek, daha çağdaş örgütlenme yöntemleri ile işçiler arasında dayanışmayı arttırmak hedeflenmiş olsa da, Tablo 2’de görüldüğü üzere, 1996 ve 2009 yılları arasında sendikalı olma oranlarındaki gelişmeler, bunun sanıldığı kadar kolay olmadığının en somut örneklerinden birini teşkil etmektedir. Sweeney, AFL-CIO’nun başkanı olarak seçildikten sonra yukarıda anlatıldığı gibi, birçok çağdaş ve yenilikçi kabul edilebilecek uygulamayı yaşama geçirmiştir. Ancak, sendikalı olma oranındaki gelişme beklendiği gibi olmamıştır. Sweeney seçildikten sonra günümüze gelene kadar sendikalı olma oranlarındaki gelişmeler aşağıda gösterilmiştir.

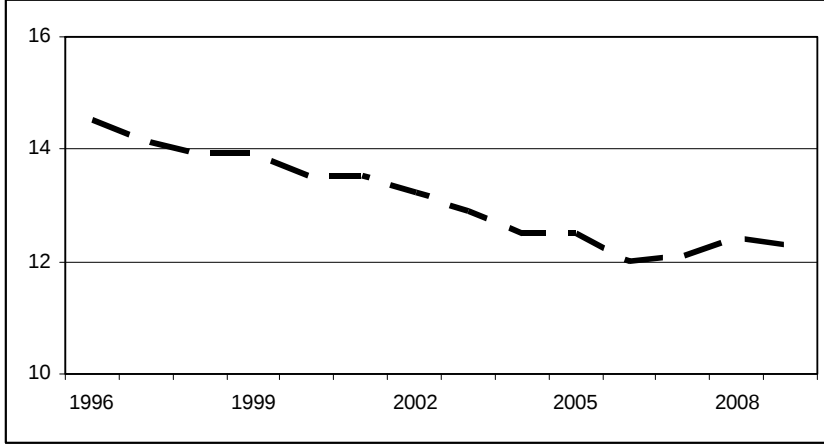
Tablo 2. Amerikan sendika üyeliği oranları (1996-2009)

Amerikan sendikal üyeliği oranları 1996-2009				
Yıllar	Toplam istihdam içinde sendikalı oranı	Özel sektörde sendikalı oranı	Kamu sektöründe sendikalı oranı	Toplam sayı (milyon)
1996	14,5	10,2	37,6	16,269,000
1997	14,1	9,7	37,2	16,110,000
1998	13,9	9,5	37,5	16,211,000
1999	13,8	9,4	37,3	16,477,000
2000	13,5	9	37,5	16,258,000
2001	13,4	8,9	37,4	16,275,000
2002	13,2	8,5	37,5	16,107,000
2003	12,9	8,2	37,2	15,776,000
2004	12,5	7,9	36,4	15,472,000
2005	12,5	7,8	36,5	15,685,000
2006	12,0	7,4	36,2	15,359,000
2007	12,1	7,5	35,9	15,670,000
2008	12,4	7,6	36,8	16,098,000
2009	12,3	7,2	37,4	15,327,000

Kaynak: U. S. Department of Labor Bureau of Labor Statistics

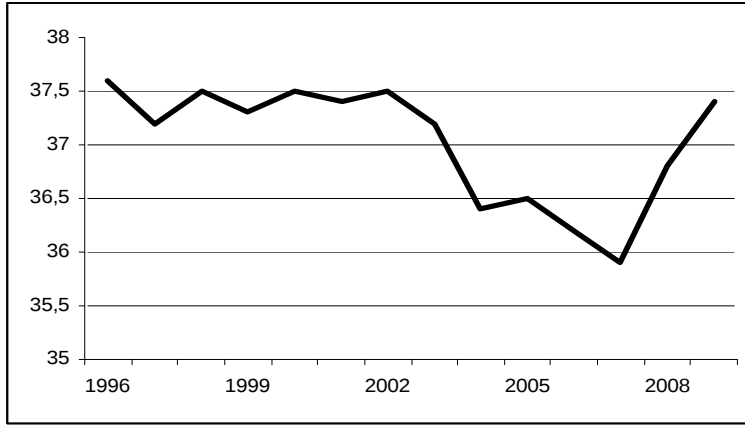
Şekil 3'e baktığımız zaman toplam sendikalı olma oranını arttırmak konusunda Sweeney sonrasında yürütülen bütün çabalara rağmen bu konuda önemli bir iyileşme olduğunu söylemek oldukça güçtür. Çünkü, % 14,5'ten % 12,3'e bir gerileme görülmektedir. Yine aynı şekilde özel sektörde de % 10,5'ten % 8,5'e gerileme olmuştur.

Şekil 3. Sweeney'den sonra (1996-2009) sendikahların toplam işgücüne oranı

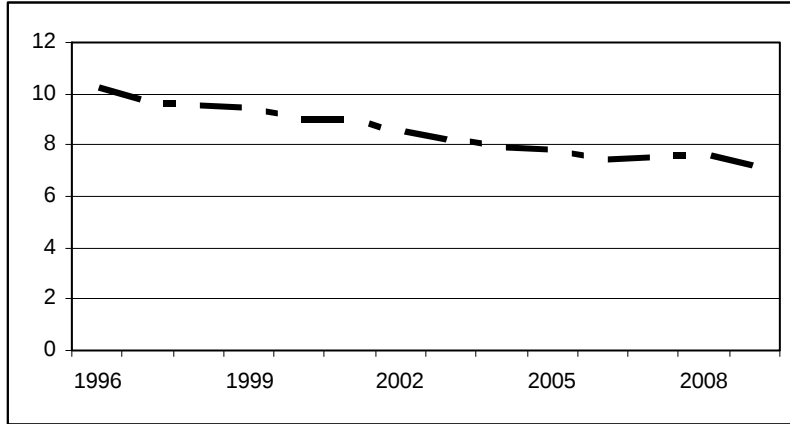
Kaynak: U. S. Department of Labor Bureau of Labor Statistics

Şekil 4'den anlaşıldığı gibi, kamu kesimine bakıldığında, sendikalı olma oranı %37 düzeylerinde kalmıştır. Nicel olarak sendika üyelerinin sayısına bakıldığı zamanda, 16 milyon 269 bin kişiden, 15 milyon 327 bin kişiye düşüş olduğu görülmektedir.

Şekil 4. Sweeney'den sonra kamu sektöründe sendikalı oranı

Kaynak: U. S. Department of Labor Bureau of Labor Statistics

Şekil 5, özel sektörde Sweeney döneminde sendikalı olma oranlarında yaşanan değişmeyi göstermektedir. 1995 yılında % 10,2 olan bu oran, 2009 yılına gelindiğinde % 7,2'ye düşmüştür.

Şekil 5. Sweeney'den sonra özel sektörde sendikalı oranı

Kaynak: U. S. Department of Labor Bureau of Labor Statistics

Tablo 2, Şekil 3, 4 ve 5 incelendiğinde, Sweeney döneminde sendikalı olma oranlarının ve sendika üyesi olanların sayılarının önemli bir düşme veya artış

içinde olmadığı ortaya çıkmaktadır. Dar bir oran aralığında, yıllar içerisinde sendikali olma oranlarında ve sayılarında, küçük artmalar ya da küçük azalmalar görülmüştür. Özünde Sweeney sonrası dönemde (1996-2009), beklendiği gibi bir iyileşme yaşanmamıştır. Ancak, burada üzerinde durulması gereken, 1970-1995 arasında yaşanan toplam sendikali olma oranındaki hızlı düşmenin durdurulmuş olmasıdır (% 29,6'dan % 14,5'e). ABD'de sendikaların yaşadığı süreci, uluslararası gelişmelerden bağımsız olarak kabul etmek mümkün değildir. Bu nedenle, küreselleşme ve ulusal sendikaların geleceği açısından uluslararası dayanışma ABD için de son derece önemlidir. Daha önceki bölümlerde ayrıntılı olarak değinildiği gibi, ABD'de geleneksel olarak bireylerin özgürlükleri ve sözleşme hakları anayasal açıdan son derece önemlidir (Peck, 2001; Pope, 2002). Sendikali olmanın, bireysel sözleşme yapma haklarını sınırladığı ve liberal iktisatın temelini oluşturan tam istihdamın sağlanabilmesi için gerekli olan ücretlerin esnek olma şartını toplu sözleşme yoluyla sektöre uğrattığı düşünülmüştür. Bütün bunlarla birlikte 1970'li yıllarda yaşanan petrol krizlerinin yarattığı maliyetlerdeki artış, neo-liberal ve arz yanlı iktisat politikalarının benimsenmesine yol açmıştır. Bu da, 1975 ve 1995 yılları arasında, sendikali olma oranında yaşanan yarı yarıya düşmeyi, önemli ölçüde açıklamaktadır.

Sonuç

Amerika Birleşik Devletleri, sahip olduğu çok uluslu şirketlerin kendine verdiği güç ve dünya sermaye piyasalarını yönlendirmek konusunda sahip olduğu kaynaklar ile dünya kapitalizminin başat ülkesi olma konumundadır. Aynı zamanda dünyanın en zengin ülkesi olan ABD, dünya ticaretine yön veren ulusların da başında gelmektedir. Bunlarla birlikte ABD, liberal siyasal ve iktisadi görüşlerin en etkili olduğu ülkelerden biridir. Devletin kuruluş felsefesi, özel mülk edinme hakkını, serbest ticareti ve bireysel özgürlükleri her şeyin üzerinde tutmaktadır. Sendikacılık bu bağlamda, bireylerin sözleşme yapma özgürlüğünü kısıtlıyor olduğu düşüncesiyle ve emek piyasalarında ücret katılığına yol açarak denge istihdam ve ücret düzeyini bozuyor olduğu gerekçesiyle, serbest piyasa ekonomisinin işleyişi bakımından bir engel olarak görülmüştür (Blanchflower ve Oswald, 1994; Pope, 2002). Bu koşullar içerisinde Amerikan Sendikal Hareketi, 19.y.y.'ın sonlarına doğru ivme kazanmış ve 1886 yılında AFL kurulmuş ve 1955 yılında CIO ile birleşmiştir.

AFL-CIO, sadece kurumsal olarak örgütlenmiş emek ve sermaye arasında arabulucuk görevi üstleniyor olduğu düşüncesiyle, muhafazakâr ve korporatist bir yapıya sahip olmakla eleştirilmiştir. Ancak, unutulmaması gerekir ki, ABD'nin

işsel koşulları ve dünyadaki konumu sendikal hareketini de doğrudan etkilemiştir. Tüm dünyadaki gelişmelere paralel olarak ABD’de sendikal olma oranları, 1948-1980 arasında anlamlı bir düşüş süreci yaşamıştır (Ozanne, 1980; Dubofsky ve Dulles, 2004). 1980’li yıllarda ‘Yeni Sağ’ görüşün iktidara gelmesinden sonra ise, özel sektörde sendikal olma oranı, 10 yıllık bir kısa süreç içerisinde, 1990 yılına gelindiğinde % 12’ye düşmüştür. 1995 yılında sendikal örgütlenme konusunda yenilikçi görüşler ortaya koyan Sweeney, AFL-CIO’nun başkanı olarak seçildikten sonra da özel sektörde sendikal olma oranında bir düşüş yaşanmış ancak, kamu kesiminde sendikal olma oranındaki artış sayesinde genelde sendikal olma oranı % 12 düzeyinde sabit tutulabilmiştir. ‘Union Summer’ adı verilen üniversite öğrencilerini istihdam etme politikası ve kapı kapı dolaşarak örgütlenmeye çalışma stratejisi ‘Door to Door Campaign’, sendikalara karşı duyarlılık oluşturmak konusunda oldukça başarılı olmuştur. Ancak, sendikalı sayısında önemli bir artış gözlenmemiştir.

ABD’de yer alan sendikal hareketin önceliği, kurumsal açıdan sermaye ile emek arasında anlaşma açısından ortak bir zemin bulmaya çalışmak ve özellikle çok uluslu şirketlerin üretimlerini ülke dışına aktarmalarının yarattığı işsizlik sorununa karşı tepki vermek olmuştur. Bu bağlamda muhafazakâr bir yapıya sahip olmakla eleştirilen ABD sendikal hareketinin önceliği, Sweeney döneminde de bir sınıf bilinci yaratmak olmamıştır. ABD’de var olan toplumsal kurgu içerisinde sınıf olma bilincinin temsil ettiği toplu haklar değil, her zaman için bireysel haklar ve özgürlükler öncelikli olmuştur. Bu nedenle ABD’de, eşitlik ve sınıf bilinciyle hareket eden bir sendikal örgütlenmeden bahsetmek mümkün değildir. Aynı zamanda ABD sendikal hareketinin, uluslararası bir dayanışma içerisinde diğer ülkelerin sendikaları ile ortak hareket etmesi de yine bahsedilen iç ve dış dinamikler nedeniyle beklenemez. Öyle ki, AFL-CIO 1969 yılında ICFTU üyeliğinden de çekilmiştir. Amerikan sendikal hareketi ve işçi sınıfı, ABD’nin sahip olduğu uluslararası iktisadi ve siyasal güçten doğal olarak nemalanmış ve bunun da bilincinde olmuştur. Diğer ülkelerin emekçi sınıflarına göre, yaşam düzeyleri çok daha yüksek olan Amerikalı çalışan sınıflar için öncelikli risk, düşük işçilik maliyetleri nedeniyle üretimin ülke dışına kaydırılmasının sonucunda ortaya çıkabilecek işsizlik sorunudur. Esnek çalışma biçimlerinin giderek yaygınlaşması ve bireysel sözleşme haklarının gelişimi, ABD sendikal hareketinin önümüzdeki dönemde örgütlenme konusunda karşılaşılabilecek engeller arasında yer almaya devam edecektir.

Giderek artan esnek çalışma ilişkilerinin egemen kılındığı küreselleşme karşısında, sadece örgütlenmenin zayıf ve güçsüz olduğu, ücretlerin düşük olduğu

üçüncü dünya ülkelerindeki çalışanlar değil, varsıl ülkelerde yaşayan, imkânları ve yaşam düzeyleri çok daha yüksek olan emekçiler de savunmasız kalmaktadır. Bu nedenle, artık farklı coğrafyalarda yaşayan çalışan sınıflar arasında, uluslararası yasal zemin çerçevesinde, daha çok yakınlaşmak ve birlikte karar verme-alma süreçlerini bütün ortakların çıkarlarını gözeterek yönetmek gereksinimi doğmuştur.

KAYNAKÇA

Blanchflower, D. G; Oswald, A. J., (1994), “Estimating a wage curve for Britain: 1973-90”, *Economic Journal, Royal Economic Society*, 104 (426), 1025-43.

Brecher, J.; Costello, T. (1996), “A New Labor Movement in The Shell of Old”, *Labor Research Review*, 1 (24), 6-25.

Dubofsky, M. Dulles, F. R. (2004), *Labor in America: A History*, Wheeling: Harlan, Davidson.

Elger, T. ve Edwards, P. (1999), “National States and The Regulation of Labour in the Global Economy: An Introduction”, Edwards, P. ve Elger, T. (eds.), *The Global Economy, National States and the Regulation of Labour* içinde, Mansell Publishing, London, 1-41.

Erdoğan, S. (2006), *Küreselleşme Sürecinde Uluslararası Sendikacılık*, İmge, Ankara.

Fantasia, R. (2009), “The PATCO Strike: More Than Meets The Eye”, *Labour Studies Journal*, 34 (2), 159-163.

Figueroa, J. (1998), “International Labor Solidarity in An Era of Global Competition”, Mantsios, G. (ed.), *A New Labour Movement for The New Century* içinde, Monthly Review Press, New York, 304-320.

Franck, M. J. (2010). “The Lawless Welfare State”, *National Review*, 62 (9), 36-38.

ILO (1997), “1. Trade Union Associations: Current Issues, 2. Trade unions in the throes of change”, *World Labour Report, Industrial Relations Democracy and Social Stability, 1997-1998*, Cenevre, 5-55.

İşıklı, A. (2002), *Kumarhane Kapitalizmi*, Otopsi Yayınları, İstanbul.

Lerner, S. (1998), “Taking the Offensive, Turning the Tide”, Mantsios, G. (ed.), *A New Labour Movement for The New Century* içinde, Monthly Review Press, New York, 69-82.

Meyerson, H. (1998), “A Second Chance”, Mort, J. A. (ed.), *Not Your Father's Union Movement* içinde, Verso, New York, 1-27.

Mort, J. A. (1998). “Finding A Voice: The AFL-CIO Communicates”, Mort, J. A. (eds), *Not Your Father's Union Movement* içinde, Verso, New York, 43-55.

Needleman, R. (1998), “Women Workers: Strategies for Inclusion and Rebuilding Unionism”, Mantsios, G. (ed.), *A New Labour Movement for the New Century* içinde, Monthly Review Press, New York, 151-171.

Nordlund, W. J., (1998), *Silent Skies The Air Traffic Controllers' Strike*, Praegar Publishers, Westport.

Ozanne, R. (1980), “Trends in American Labor History”, *Labor History*, 21 (4), 513-522.

Pope, J.G. (2002), “The Thirteenth Amendment Versus The Commerce Clause: Labor and The Shaping of The American Constitutional Law”, *Columbia Law Review*, 102 (1), 1-122.

Shailor, B. ve Kourpias, G. (1998), “Developing and Enforcing International Labor Standards”, Mantsios, G. (ed.), *A New Labour Movement for The New Century* içinde, Monthly Review Press, New York, 273-277.

Shostak, A.B. (2009), “PATCO's 1981 Strike”, *Labour Studies Journal*, 34 (2), 149-158.

Van Dyke, N; Dixon, M; Carlon, H. (2007), “Manufacturing Dissent: Labor Revitalisation, Union Summer and Student Protest”, *Social Forces*, 86 (1), 193-214.

Yıldırım, E. Uçkan. B. (2010), “İşverenlerin Sendikasızsızlaştırma Modelleri ve Türkiye Örneği”, *Çalışma ve Toplum*, 2010/2, 163-184.

Zieger, R.H., (1995), *The CIO 1935-1955*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, London.

YEREL YÖNETİM PERSONEL SİSTEMLERİNDE REFORM ÇALIŞMALARI: ALMAN VE TÜRK DENEYİMLERİNDEN YANSIYAN EĞİLİMLER VE TÜRKİYE İÇİN ÇIKARILABİLECEK BAZI DERSLER*

Uğur SADIOĞLU**
Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN***

ÖZET

Ulusal kamu yönetimleri, son 30 yıldır, küresel toplumsal, ekonomik ve siyasal dönüşümlerin etkisi altında önemli bir reform süreci yaşamaktadır. Bu reform sürecinde, bir yandan özelleştirme ile kamu yönetiminin etkin olmadığı alanlardan çekilmesi savunulurken, diğer yandan yerel kalkınmada yerel yönetimlerin sahip olduğu potansiyele vurgu yapılmıştır. Diğer pek çok ülke gibi Türkiye de, yerel yönetim reform sürecini yaşamakta ve bu süreçte benzer sorunlarla karşılaşmaktadır. Kısacası, görevleri, yetkileri ve sorumlulukları artırılmış yerel yönetimlerden daha az mali kaynak ve insangücü ile daha etkin ve etkili hizmetler beklenmektedir. Personel yönetiminin yönetsel reform sürecinde en karmaşık ve en çok direnç yaratan konulardan biri olduğu düşünüldüğünden, bu çalışmada, yakın dönemde Alman ve Türk yerel yönetim personel sistemlerinde yaşanan gelişmeler, yerelleşme ve performans iyileştirme süreçlerine odaklanılarak incelenmiştir. Böylece, bir yandan Almanya gibi geleneksel olarak güçlü bir yerel yönetim kültürüne sahip olan gelişmiş bir ülkede, diğer yanda ise Türkiye gibi aşırı merkezîyetçilikten uzaklaşmaya çalışan gelişmekte olan bir ülkede yaşanan yerel yönetim personel reformları incelenerek, bu deneyimlerden yansıyan ortak ve/veya farklı eğilimler belirlenmeye ve Türkiye için faydalı olabilecek bazı dersler çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Yerel Yönetimler, Yerel Yönetimlerde Reform, Yerel Yönetim Personel Sistemi, Almanya, Türkiye.

* Bu makale, Yazarların 19-20 Ekim 2009 tarihlerinde TODAİE tarafından Ankara’da düzenlenen 4. Ulusal Yerel Yönetimler Sempozyumu’nda sundukları bildirinin tümüyle gözden geçirilip geliştirilmesi suretiyle hazırlanmıştır.

** Arş.Gör., Hacettepe Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü (ugursadi@hacettepe.edu.tr)

*** Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü (omur@hacettepe.edu.tr)

ABSTRACT

National public administrations have experienced a serious reform process under global social, economic and political transformations for last 30 years. In this reform process, it has been argued that public administration should be rolled back through privatisation from areas in which it is inefficient meanwhile local governments' potential in local development has been emphasised. Like many other countries, Turkey has experienced the local government reform process and faced similar problems in this process. In brief, much efficient and effective services with less money and manpower have been expected from local governments whose duties, authorities and responsibilities have increased. Since personnel management is one of the most complicated and resistance-generating issues in administrative reform process, in this study, recent developments in German and Turkish local government personnel systems have been examined by focusing on decentralisation and performance improvement processes. Thus, it has been tried to determine common and/or different tendencies reflected from such experiences and to derive some lessons which are useful for Turkey through examining local government personnel reforms, on one hand in Germany which is a developed country that has traditionally a strong local government culture, on the other hand in Turkey which is a developing country that has been attempting to move away from heavy centralisation.

Keywords: *Local Governments, Reforms in Local Governments, Local Government Personnel System, Germany, Turkey.*

Giriş

1980 sonrası yaşanan ekonomik ve siyasal dönüşüm, uluslararası, ulus-üstü ve bölgesel gelişmeler ile teknolojik ilerlemeler, küreselleşme sürecinin etkisiyle, ulus devletleri mevcut ulusal etkenlerden zaman zaman daha belirleyici olan dış etkenlerin etkisi altına sokmuştur. Toplumsal, ekonomik ve siyasal alandaki değişimlere paralel olarak, hem toplumdan yükselen yönetsel değişim ve yenilik talepleri hem de küreselleşme sürecinin getirdiği özelleştirme ve yerelleşme dalgaları ulusal kamu yönetimlerini ister istemez etkisi altına almıştır (Busse, 2001: 119-120). Ulus devletler, gelişmişinden gelişmekte olanına kadar, yaşanan dinamik küreselleşme sürecinde ulusal kamu yönetimlerini Anglo-Saxon kökenli olan ve daha çok işletmecilik temelli ekonomik ve yönetsel değerlere dayanan “Yeni Kamu İşletmeciliği”nin (YKİ) (*New Public Management-NPM*) (Hood, 1991; 5; Christensen ve Lægrend, 2007: 8-10; Wollmann, 2002: 63) etkisi altında biçimlendirmektedirler. Ulusal ve yerel kamusal karar alma süreçlerinde çok aktörlülüğe vurgu yapan “Yönetişim” (*Governance*) (Kooiman, 1993; Pierre, 2000) yaklaşımı da bu süreci desteklemektedir. Kısacası, kamu yönetimleri her düzeyde (merkezi, bölgesel, yerel) çok faktörlü ve çok aktörlü dönüşüm taleplerinin altındadır.

Alman ve Türk kamu yönetimleri de dahil olmak üzere, tüm ulusal kamu yönetimlerinden talep edilen, harcamalarını kısarak bütçe açıklarını gidermeleri, başarısız oldukları kabul edilen alanlarda hizmet sunmaktan vazgeçmeleri, hatta daha az maliyetle ve daha yüksek kalitedeki hizmeti özel sektörde bulmaları halinde oradan satın almaları, personel fazlasını azaltmaları, bürokratik yapılarını desantralizasyonla yataylaştırmaları, müşteri odaklı olmaları, kalite anlayışını örgütlerine uyarlamaları, performans yönetimini yerleştirmeleri gibi ekonomiklik, etkinlik ve etkililik odaklı YKİ araçlarını uygulamalarıdır (Ömürgönülşen, 2003: 22-24; Akın, 2004: 248-249; Akın, 2009: 449-450; Benz ve Meincke, 2006: 64-65). Küreselleşmenin getirdiği piyasalaşma, özelleştirme ve işletmecilik ayakları yerelleşme ile tamamlanarak hantal merkezi yönetimlerin neden oldukları kaynak israfı da giderilmek istenmektedir. Bu çerçevede, söz konusu işletmecilik uygulamaları yerel yönetimlere hâkim kılınarak; ve yetkiler, sorumluluklar, kaynaklar ve personel, merkezi yönetimlerden yerel yönetimlere aktararak, küreselleşme sürecinde gündemde olan “ekonomik etkinlik” ve dolayısıyla “sürdürülebilir kalkınma” gerçekleştirilmiş olacaktır.

Küreselleşme sürecinde özelleştirme, işletmeleşme ve yerelleşme ve ayakları üzerine oturan ve Anglo-Saxon yönetsel kültüründen çıkan bu yaklaşım, farklı düzeylerde olsa da (Pollitt ve Bouckaert, 2005: 96-99), Kıta Avrupası yönetim kültürüne sahip ülkeler de dahil olmak üzere gelişmiş ve gelişmekte olan bütün ülkeleri etkisi altına almış ve YKİ paradigması altındaki reform araçlarını uygulamaya sokmuştur (Baldersheim, 2002: 207; Kuhlmann vd., 2008: 851; Lüttmann, 2007: 1). Bu çalışmanın inceleme alanı olan Almanya ve Türkiye, temelde farklı siyasal-yönetsel sistemlere sahip olsalar da, küreselleşme sürecinde baskın olan benzer etkenler altında benzer reform araçlarını uygulamakta ve benzer hedeflere ulaşmaya çalışmaktadırlar. Yaşanan süreçteki benzerliğin yanısıra, Türkiye için Almanya’yı incelemenin farklı önemli nedenleri de vardır. İlk olarak, II. Dünya Savaşı’ndan büyük bir yıkımla çıkan Almanya, önce yeni bir siyasal-yönetsel sistemle, önemli bir yeniden inşa ve kalkınma süreci geçirmiş; “birleşme” süreciyle de hem büyük bir yönetsel yeniden yapılanma hem de geri kalmış Doğu Almanya’nın yeniden inşası deneyimi yaşamıştır. Bu kalkınma deneyimleri, özellikle, gelişmekte olan ülkeler için daima güzel bir örnek oluşturmaktadır. İkinci olarak, II. Dünya Savaşı sonrasında federal ve demokratik bir siyasal-yönetsel sisteme dönüşmüşse de, Almanya, Kıta Avrupası yönetim geleneğinin kurucularından biri olarak Türkiye ile benzer tarihsel yönetsel özelliklere (örn. bürokratik yönetim geleneğine) sahiptir. Üçüncü olarak, Almanya tarihsel birikiminin getirmiş olduğu “çok işlevli güçlü yerel yönetimler” kültürüne sahiptir. Temelde Türkiye ile en

önemli farkı oluşturan bu husus, son yıllarda yerelleşme tartışmalarının yoğun olarak yaşandığı Türkiye için, olumlu ve olumsuz tüm yönleriyle incelenmeyi hak etmektedir.

Almanya'nın ve ardından Türkiye'nin yaşadığı yönetsel reform sürecinin tüm yönlerine değinmek elbetteki bu çalışmanın sınırlı kapsamı nedeniyle mümkün değildir. Bu nedenle, söz konusu reform sürecinde, kamu personel sisteminin ve özellikle de yerel yönetimler personel sisteminin nasıl bir değişim geçirdiği, uygulamaya yansıyan yeni personel politikaları ve araçlarının neler olduğu, uygulamada hangi sorun alanları ile karşılaşıldığı, bunlarla nasıl ve ne ölçüde başarıyla mücadele edildiği ve tüm bunlardan Türkiye için ne gibi dersler çıkarılabileceği temel ilgi odağı olmuştur. Personel sistemi, yaşanan reform sürecinde hemen hemen tüm ülkelerin sorun yaşadığı temel alanlardan birisi olduğu ve her iki ülke de aynı reform dalgasının etkisi altında kaldığı için, güçlü bir yerel yönetim yapısı ve kültürüne sahip bir ülkenin (Almanya'nın) incelenmesi, güçlü bir merkezi yönetim yapısına ve kültürüne sahip Türkiye'deki yerel reform sürecinin anlaşılıp, değerlendirilebilmesi açısından önem taşımaktadır. Böylece, Türkiye'nin kalkınma amacıyla giriştiği yönetsel yeniden yapılanmada, yerel yönetim personel sistemi konusunda Almanya ile ne ölçüde benzeştiği veya farklılaştığı ve Almanya örneğinden ne gibi ipuçları elde edilebileceği tartışılmıştır.

1. Almanya'da Yerel Yönetim Personel Sisteminde Reform Çalışmaları

Alman yerel yönetim personel sisteminde son yıllarda gerçekleştirilen reform çalışmaları, genel kamu personel sistemi kapsamında, yerel yönetim personel sisteminin yapısal, eğitsel ve sayısal durumundaki değişim açılarından ele alınıp, incelenebilir.

1.1. Alman Kamu Personel Sistemi ve Yerel Yönetimler: Yapı, Eğitim, Sayısal Durum ve Değişimi

Almanya'nın siyasal-yönetsel federalizmi¹ genel olarak üçlü bir yapıya oturmaktadır: Federal Yönetim (*Bundesverwaltung*), Eyalet Yönetimleri

¹ Almanya'da Federal Yönetim'e ilaveten, 16 *Länder*, 23 *Regierungsbezirke/Bezirksregierungen*, 343 *Kreise* (Kırsal Alan İlçe Belediyesi), 117 *Kreisfreie Städte* (Kentsel Alan Belediyesi), 1.000 *Verwaltungsgemeinschaften* usw (Yerel Yönetimlerarası Birlikler), 13.400 *Gemeinde* (Şehir, Kasaba, Köy Belediyesi) bulunmaktadır (Wollmann ve Bouckaert, 2006:15). Alansal idareler açısından sayılar bu şekildedir. 1970'lerde ve 1990'larda yapılan alansal düzenlemelerden sonra 2000'li yıllarda bu

(*Ländesverwaltung*) ve Yerel Yönetimler (*Kreise-Gemeinden*). Federal Yönetimin istisnai durumlar dışında diğer iki düzeyde örgütü ve personeli yoktur (Wollmann, 2002: 65). Siyasal-yönetimsel federalizmin ön gördüğü iş bölümünce, Federal Yönetime daha çok yasama, düzenleme ve politika belirleme konuları düşmektedir. Bu sebeple, ileriki bölümlerde açıklanacağı üzere, Alman kamu personeli sisteminde Federal Yönetimin sayısal bir ağırlığı yoktur. Eyalet yönetimleri ise yürütmeden ve temel kamu hizmetlerinin sunulmasından sorumlu olduğu için kamu personelinin büyük bir bölümü bu yönetim birimlerinde toplanmıştır. Yerel yönetimler de, tarihsel olarak beraberlerinde getirdikleri “kendi kendini yönetme kültürü”, “çok işlevli geleneksel yapı”, “vatandaşa en yakın yönetim birimi olma” ve “reform sürecinde eyaletlerden devredilen birçok görev” sayesinde, kamu personeli konusunda eyalet yönetimlerinden sonra bir diğer önemli istihdam birimidir. Ancak, kamu personeli konusunda gerçekleşen reform sürecinde en önemli yetki, özellikle de memurların statüsü ile ilgili yetki, Federal Yönetim’e aittir. Kamu personeli ve mali kaynakların dağıtımı konularındaki yasama yetkisinin büyük ölçüde Federal Yönetim’de olması, uzun süre kamu personeli konusundaki iyileştirme çalışmalarının diğer çalışmalara göre yavaş ilerlemesine sebep olmuştur.² Yönetim birimleri arasında aslında bu şekilde sıkı bir bağ kurulmuştur. Yani, Federal Yönetim’in yapacağı her yasal düzenleme diğer yönetim birimlerini bağladığı gibi, diğer yönetim birimlerin yapacağı yönetsel çalışmalar da Federal Yönetimi etkilemektedir. Yönetim birimleri arasında aslında bu şekilde sıkı bir bağ kurulmuştur. Özellikle küreselleşme ve AB süreçleri, bu sıkı bağın yönetsel birimler arasında mali kaynaklar ve personel konularında denge sağlanarak, ne yönde gerileceğine etkide bulunmaktadır (Nelson, 2008: 52-53).

Almanya’daki federal yönetim biçiminin uygulamaya yansımaları (*Vollzugsföderalismus*) kamu personel sisteminin eyaletlere göre çeşitlenmesinde görülmektedir. Eyaletler, federal yönetimin genel çerçevesini belirlediği hukuki sınırlar içinde, bölgesel farklılıklar içeren kamu personeli düzenlemeleri yapabilmektedir. Ancak, nihai olarak, federal yasama organı ortak bir hukuki zemin sağlamaktadır (Christensen ve Gregory, 2008: 198).

konuda kapsamlı bir reform düzenlemesi olmamıştır. Sadece *Regierungsbezirke* alansal yönetimi konusu tartışılmakta ve bu birimlerin ilgası savunulmaktadır.

² Almanya’da kamu personel yönetimi sistemi ile ilgili hukuki düzenleme konusundaki yetki paylaşımı diğer pek çok federal ülkedeki (örn. ABD, Avustralya ve Kanada) uygulamalardan ayrılmaktadır (Peters, 2008: 69). Bu ülkelerde, kamu personel sistemi ile ilgili yasal düzenlemeler, sadece federal kamu personeline uygulanmakta olup, eyaletler ve belli ölçülerde yerel yönetimler kendi hukuki düzenlemelerine sahiptirler (Christensen ve Gregory, 2008: 197-198).

Federal yönetimin genel hukuki düzenlemelerini belirlediği kamu personel sistemi, büyük ölçüde desantralize bir görünüm sergilemektedir. Kamu hizmetine girişte, boş kadrolara ilişkin ilanlar ilgili yönetsel birimler tarafından verilir. Başvuran adayların nitelikleri, kamu personeli ile ilgili genel düzenlemeler bağlamında, ilgili birimlerce değerlendirilir. Yani, işveren yönetim birimi adayların gerekli olan eğitim niteliklerine sahip olup olmadıklarına kuruma özgü mülakatlara dayanarak karar verir (Christensen ve Gregory, 2008: 200).

Almanya'nın yönetim yapısı içerisinde YKİ'nin yarattığı reform dalgası ile kamu sektörünün uzun dönemli ve sürekli gelişiminde paradigmatic bir kayma olmuştur. Yaşanan ekonomik dönüşüm, finansal sıkıntılar ve toplumsal karmaşıklık içerisinde kamu personel sistemini modernleştirme ve "Entegre Personel Yönetimi"ne dayanan sistemi değiştirme girişimi çok önemli görülmüştür (Herbig, 2001: 473). Kamu personel sistemi konusunda uzlaşıya dayalı olarak kabul edilmiş genel bir plan olmamakla birlikte, bazı temel noktaları modernizasyon kapsamında değerlendirmek mümkündür. Kamu personel politikasının değişmesinde ve çeşitlenmesinde Batılı ülkeler çapında görülen genel olgu çerçevesinde (Christensen ve Gregory, 2008: 209), Almanya'daki devleti küçültme stratejilerini içeren "*lean state*" açılımı (Busse, 2001: 121), bölgesel ve yerel yönetimlere daha fazla sorumluluk devredilmesini savunan "desantralizasyon" süreci ve "insan kaynakları yönetimi" çalışmaları ele alınabilir. Sayılan parçaların birbirleriyle nedensellik ilişkisi vardır: Küçültme stratejileri daha iyi, daha esnek, desantralize personel yönetimi gerektirir; çünkü, personel sayısı azalmış bir kamu yönetiminde etkinliği sağlamak için "gizli insan kaynakları" potansiyeli harekete geçirilecektir (Kuhlmann ve Röber, 2006: 89). Bu bağlamda, Alman kamu personel sisteminin karakteristik yapısal özelliklerinde ve sayısal görünümünde (yönetim birimleri ve personel kategorileri açısından) ortaya çıkan değişikliklerin ele alınması gerekmektedir.

1.1.1. Alman Kamu Personel Sisteminin Yapısı ve Değişimi

Kamu hizmeti hukukunun ilkeleri Almanya gibi anayasal bir devlette temeldir (Badura, 2001: 53). Bu çerçeveden hareketle, Alman kamu hizmeti, göreceli olarak, kamu personeli için tüm yönetim düzeylerinde aynıdır. "Kamu personeli" genel bir terim olarak "memurları" (*beamte*), "sözleşmeli personeli" (*angestellte*) ve "kamu işçilerini" (*arbeiter*) kapsar. Bu çerçevede, kamu personeli, doğrudan bir kamu hukuku tüzel kişisi tarafından çalıştırılanları (yukarıdaki kategoriler ilave olarak kendi özel yasaları olan hakimler ve askerler de dahil olmak üzere) kapsar (Lecheler, 2001: 427). Alman kamu personel sisteminin bu

temel özelliği Prusya geleneğinden gelmektedir ve İmparatorluk Dönemi'nde (*Weimar Reichsverfassung*) Anayasa'ya girmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında, “memurlar devlet adına hareket etme hakkına sahiptir” (md. 33/4) hükmü ve profesyonel kamu hizmeti ilkeleri Alman Anayasası'nın ilgili maddelerinde korunmuştur: “Yaşam boyu iş güvencesi, sürdürülebilirlik ilkesine göre uygun maaş (*alimentationsprinzip*), sadakat-bağlılık, siyasal tarafsızlık ve ölçülülük, kamu hizmetine adanma, grev hakkından muaf olma ve özel disiplin düzenlemelerine tabi olma” (md. 33/5) (Badura, 2001: 53; Lecheler, 2001: 429).

Anayasa'da sayılan kamu hizmetinin geleneksel ilkeleri sadece memurlara uygulanır; sözleşmeli personelin ve kamu işçilerin hukuki statüsünü düzenlemez. Memurların hukuki statüsü kamu hukukuna dayanır. Onlarla ilgili kesin şekilde tanımlanmış görevler ve yaptırımlar, özel ödeme, sağlık ve emeklilik sistemi, hizmete giriş öncesi özel eğitim koşulları ve kurmay-tipi kariyer sistemi vardır. Bunun yanında, sözleşmeli personel ve kamu işçileri özel hukuka ve kamu sektörü çalışma ilişkilerine tabidir (Badura, 2001: 54). Bu ikili yapı Almanya'nın tarihsel geleneğidir. Bu gelenekte, memur kadroları “hukuk ve kamu düzeni” işlevleri için yaratılmıştır ve onların sürdürülebilmesi için korunmalıdır (Anayasa 33/4 md.). Her ne kadar bu ikili hukuki yapı 20. Yüzyıl'da ağırlık kazanıp geçerli olmuşsa da, uygulamada iki ayrı düzenleme arasındaki farklılık belirsizdir (Kuhlmann ve Röber, 2006: 90). Bu noktada, Kuhlmann ve Röber, kamu yönetiminin modernizasyonu sürecindeki önemli bir soruyu sormaktadırlar: “Kamu personelinin sözleşmeli statüdeki durumu memur statüsündeki duruma göre kamu sektörü modernizasyonu sürecinde daha mı esnektir?” (2006: 92). Kuhlmann ve Röber'e göre, sözleşmeli personel uygulamada hemen hemen memurların sahip olduğu tüm hakları, ayrıcalıkları ve güvenceleri paylaşmaktadırlar. Buna ek olarak, toplu görüşme hakkına sahip olan sözleşmeli personele ve onların sendikalarına göre, memurların tabi olduğu rejim daha esnektir. Bu yapı altında, kamu sektöründe sözleşmeli statüde daha fazla personel istihdam edilmesinin “işletmecilik” reformunu destekleyeceği varsayımı pek de geçerli olmasa gerekir (2006: 92).

Alman Anayasası'na göre, Federal Yönetim kamu personelinin hukuki statüsünü belirleme, “memur”ların maaş ve emeklilikleri hakkında karar alma hakkına sahiptir. Ancak, kamu sektöründeki maaşlar veya ücretler kamu işverenleri (Federal Yönetim, eyaletler ve yerel yönetimler) ile çalışan örgütleri arasındaki informal müzakereler sonucunda merkezi düzeyde belirlenir (Christensen ve Gregory, 2008: 214-215).

Kamu personel sisteminin iç yapısını “kariyer temelli yaklaşım” belirler. Katı kariyer temelli yapı ile performans ilkesi arasındaki gerginliğe Alman Anayasa Mahkemesi de işaret etmekle birlikte, bu soruna bir çözüm bulunamamıştır. Alman kamu personel sisteminin en belirgin özelliği kariyer sınıfları rejiminin katı yapısıdır. Kariyer sınıfları arasında dikey geçiş yapmak çok zordur. Kamu personeli için dört standart düzey vardır: “Tepe Yönetmel Sınıf” (*höherer Dienst*), “Yönetici-İcrai Sınıf” (*gehobener Dienst*), “Büro Sınıfı” (*mittlerer Dienst*), “Düz Memurluk” (*einfacher Dienst*). Her kariyer sınıfı beş dereceden oluşur ve her derece ücret artışı ölçeğine denk gelir (A Grubu Maaş Düzenlemesi Ölçeği). A ölçeğinde maaş artışları kıdeme göre olur. B ölçeği ise, yönetim sınıfındakilerden lider pozisyonunda olanlara uygulanır. Bu ölçekte kıdeme (çalışanın yaşına-hizmet süresine) göre maaş artışı yoktur. Liyakata dayalı kariyer sisteminin temel ilkelerinde memuriyete giriş, sıkı bir biçimde formal ve kesin niteliklere bağlanmıştır. Benzer kurallar sözleşmeli personel için de geçerlidir (Lecheler, 2001: 429 ve 433).

Alman kamu hizmetinde kariyer sınıflarına göre, doğrudan kamu hizmeti sunan personelin dağılımına bakılacak olunursa, en önemli alanı Tepe Yönetmel Sınıfın (% 17.6) ve Yönetici-İcrai Sınıfın (% 37.6) kapsadığı görülmektedir. Büro Sınıfı ve Düz Memurlukta ise ciddi bir azalma vardır: 1960 yılında bu oran % 65.7 iken 2007 yılında % 44’8’e gerilemiştir (Statistisches Bundesamt 2008’den akt. Bogumil ve Jann, 2009: 116). Güncel veriler, Almanya’da kamu personelinin daha fazla profesyonellik, daha ileri eğitim ve gelişim istendiğini göstermektedir.

Memurların büyük bölümü (% 78) kamu hizmetinde kariyer sistemini izler (*Laufbahn*). Memurların sadece küçük bir bölümü (% 22) dışarıdan yüksek pozisyonlara atanır. Dışarıdan gelenlerin de sadece % 10’u özel sektördendir (Bogumil ve Jann, 2009: 119; Kuhlmann ve Röber, 2006: 94-95).

1.1.2. Almanya’da Kamu Personelinin Eğitimi ve Nitelikleri

Alman kamu personel sisteminin önemli bir yönü, eğitim ile kadrolara atanacaklar arasında sıkı bir bağ kurmasıdır. Tepe yönetim kadrolarına atanabilmek için üniversite mezuniyeti ve onunla birlikte 2 yıl hazırlık hizmeti (*Referendariat*) gerekmektedir. Hazırlık hizmeti, kamu personeline kamu sektörü veya özel sektör kurumlarında yönetim konularında deneyim kazandırmayı amaçlar. Yönetici-İcrai sınıf için, kamu yönetimi eğitimi veren kolejlerden (*Abitur*) mezun olmak ve bitirme sınavını vermek gerekmektedir. Büro sınıfı için, teorik ve uygulama olmak üzere iki ayağı olan mesleki eğitimin (*Verwaltungsschule* veya

Kommunales Studieninstitut) alınarak hizmete girilmesi söz konusudur. Genel hizmet memurlarının ise modern lise olarak tanımlanabilecek orta öğretimden (*Hauptschule*) mezun olmaları yeterlidir (ayrıntı için bkz. Hauschild, 2001: 492-495; Herbig, 2001: 478).

Alman kamu personel sisteminde hukuki çerçeve ve kariyer sistemi aynı olsa da, eğitim konusu desantralizedir. Almanya’da federal memurlar hariç memurların yetiştirilmesinden eyaletler sorumludur. Alman kamu hizmetinde görev alacak merkezi elit için özel bir okul yoktur. Potsdam ve Konstanz Üniversiteleri ile Alman Yönetim Bilimleri Okulu (Speyer) yönetim bilimleri eğitimi sunmaktadırlar. Ancak, İngiltere’deki Oxford ve Cambridge, Fransa’daki ENA gibi yönetsel elit yetiştirme merkezi değildirler. Federal düzeyde Federal Kamu Yönetimi Akademisi (*Bundesakademie für öffentliche Verwaltung*) etkilidir. Ayrıca, kamuya personel alımında merkezi bir kurum yoktur, Federal düzeydeki her bakanlık ile her eyalet ve her yerel yönetim kendi personelini alma hakkına sahiptir (Kuhlmann ve Röber, 2006: 93-94).

Yönetsel kültürün “hukuki” yapısından dolayı, kamu yönetimindeki personel yapısı çok güçlü bir şekilde hukuk mezunlarının etkisi altındadır (*Juristenmonopol*). Özellikle, federal bakanlıklarda yüksek düzeyde çalışanların çoğunluğu hukuk fakültesi mezunudur. İçişleri Bakanlığı’ndaki yöneticilerin % 70’i, Ekonomi Bakanlığı’ndaki yöneticilerin ise % 40’ı hukuk fakültesi mezunudur (Hauschild, 2001: 492). Hukuk nosyonu çerçevesinde eğitim alan yönetsel elitin yönetim anlayışı “genel ve soyut kuralları özel durumlara uygulamak” biçimindedir. Ancak, son yıllarda ekonomistlere öncelik verilmeye başlanmıştır (Christensen ve Gregory, 2008: 207). Eyaletlerde ise polis ve öğretmenlerin memurların büyük bölümünü oluşturduğu görülür. Yerel yönetimlerde ise, teknik eğitilmiş personel çoğunluğu oluşturur ve bunlar yönetici pozisyonlarda da yer alır. Bunun nedeni yerel yönetimlerin görev alanı ile ilgilidir. Doğu Almanya’da ise hukuk eğitilmiş, yönetim tecrübesi olan personel eksikliği vardır. Doğu Almanya’da, birleşme öncesindeki sosyalist düzende devlet mekanizması “kurmay”lar tarafından yönetilmiştir. Ancak, kurmaylar daha çok siyasal-ideolojik olarak tanımlanan nitelikler çerçevesinde profesyoneldiler (König, 2001: 17). Birleşme sonrasında, Doğu Alman kamu yöneticilerinin hukuk ve yönetim konularındaki ekiskliklerini gidermek amacıyla yoğun eğitim programları başlatılmıştır (Kuhlmann ve Röber, 2006: 95).

1.1.3. Almanya’da Kamu Personelinin Sayısal Görünümündeki Değişim: 1990’lardan İtibaren Yerelleşmenin Artışı

Almanya’da kamu personelinin sayısal gelişiminin nasıl bir seyir izlediği incelenirken iki önemli dönemden bahsetmekte büyük fayda vardır. Birincisi, II. Dünya Savaşı sonrasında başlayan ve Almanya’nın yeniden birleşmesi ile sonlanan 1950-1990 yılları arasındaki dönemdir. İkincisi ise, 1990 yılından başlayan ve hem birleşmenin getirdiği yükün verdiği dinamikle hem de küreselleşme sürecinde oluşan diğer etkenlerle günümüze kadar devam eden süreçtir (König, 2001: 24).³

Tablo 1: Kamu Personeli Sayısının Gelişimi (1950-2007)

<i>Yıl</i>	<i>Kamu Personeli</i>	<i>Personel Yoğunluğu (1.000 kişi için)</i>
1950	2.282.000	45,7
1960	3.152.000	56,9
1970	3.876.000	63,9
1980	4.658.000	75,7
1990	4.920.000	77,8
1991	6.738.000	84,2
2000	4.910.000	59,7
2007	4.540.000	57,0

Kaynak: Statistisches Bundesamt 2008 (akt. Bogumil ve Jann, 2009: 114).

Tablo 1’de açıkça görüldüğü üzere, toplam kamu personeli sayısı 1950-1990 yılları arasında yaklaşık olarak ikiye katlanarak, 2.3 milyondan 4.9 milyona çıkmıştır. Nüfusa göre “kamu personeli yoğunluğu” 1950 yılında 1.000 kişiye yaklaşık 46 iken, 1990 yılında 1.000 kişiye yaklaşık 78 olmuştur.⁴ İki Almanya’nın birleşmesi sonrasında, 1.8 milyondan fazla kamu personeli Doğu Almanya kamu

³ II. Dünya Savaşı sonrasında “Refah Devleti” (*the Welfare State*); 1980 sonrasında ise “Devletin Küçültülmesi” (*Downsizing the Government*) politikalarının izlendiği gelişmiş ülkelerde, bazı istisnaların dışında (örn. Yeni Zelanda), merkezi yönetim ve ulus-altı yönetim birimleri arasındaki personel dağılımında benzer dalgalanmalar görülmektedir (bkz. Nelson, 2008: 33-40).

⁴ Bu rakamlara, “Doğrudan Kamu Hizmeti” (*Unmittelbarer öffentlicher Dienst*) –bunun içine alansal yönetimler (*Gebietskörperschaften*: Federal Yönetim, Eyaletler, Yerel Yönetimler), Federal Demiryolları’nın işletmeleri ve Belediye Birlikleri girer -, “Dolaylı Kamu Hizmeti” (*Mittelbarer öffentlicher Dienst*) - bunun içine de Sosyal Güvenlik Kurumları ve İşçi Kurumu girer – personeli dahildir. 1990 yılında Doğrudan Kamu Hizmeti’nin oranı % 94,6 iken, Dolaylı Kamu Hizmeti’nin oranı % 5,4’dür (Bogumil ve Jann, 2009: 116).

kurumlarından Federal Almanya kamu hizmetine katılmıştır. Tablo 2’de görüldüğü gibi, 1991 yılında kamu personeli sayısı 6.7 milyona ulaşmış, 1.000 kişiye düşen kamu personeli sayısı da yaklaşık olarak 84’e çıkmıştır. Birleşme sonrasında, Doğu Almanya’dan aktarılan aşırı personelin azaltılmasına yönelik çabalar ve genelde yaşanan bütçe problemleri nedeniyle kamu personelinin kısılması süreci beraber yaşanmıştır. 1991-2007 yılları arasında izlenen politika sonucu kamu personeli sayısı yaklaşık 6.7 milyondan 4.5 milyona düşürülmüştür. Böylece, kamu personeli sayısı yaklaşık olarak 1/3 oranında azalmıştır. 2007 yılındaki personel yoğunluğu (57) da 1960’daki düzeye inmiştir (Bogumil ve Jann, 2009: 114).

Yönetim birimleri açısından personel dağılımındaki değişime bakıldığında ise karşımıza şöyle bir tablo çıkar: Eyaletler 1950 yılında toplam kamu personelinin yaklaşık % 55’ine sahipken, yerel yönetimler % 40’ına, Federal Yönetim ise sadece % 5’ine sahipti. Bu durumun sebebi, II. Dünya Savaşı sonrasında yeni siyasal ve yönetsel yapıların önce yerel yönetimlerde, sonra eyaletlerde ve en sonunda 5 Mayıs 1949’da Anayasa’nın kabul edilmesiyle Federal düzeyde kurulmasıdır. Ayrıca, Savaşın hemen sonrasında yerel yönetimler ülkenin yeniden inşasında ve toplumsal sorunların çözümünde temel rol oynamıştır. 1990 yılına gelindiğinde, toplam kamu personelinin yaklaşık % 50’si eyaletlerde, % 30’u yerel yönetimlerde ve % 20’si Federal Yönetim’de istihdam edilmekteydi. Eyaletlerin eğitim ve kültür hizmetleri; yerel yönetimlerin ise alt yapı (kent gelişimi ve planlaması, toplu taşımacılık, konut yapımı, çevre korunması) hizmetleri ile çalışma ve emek piyasası politikaları gibi önemli işlevlerine rağmen, en çarpıcı personel artışı Federal Yönetim düzeyde görülmüştür. Bunun temel bir nedeni de, 1955 yılında Alman Silahlı Kuvvetleri’nin (*Bundeswehr*) yeniden kurulmasıdır (Kuhlmann ve Röber, 2006: 97).

1990 sonrası dönemde ise, Federal Yönetimde istihdam edilen personel sayısında belirgin bir düşüşün olduğu görülmektedir. 1990 yılında Federal Yönetim doğrudan kamu hizmeti çerçevesinde kamu personelinin % 29.3’ne sahipken, 2007 yılında bu oran % 13.9’a gerilemiştir (Bogumil ve Jann, 2009: 116). Kuhlmann ve Röber’e göre, Federal Yönetim düzeyindeki bu azalmanın önemli sebepleri, Kohl Hükümeti döneminde Federal Posta İdaresi’nin ve Federal Demiryolları’nın özelleştirilmesi ile Alman Silahlı Kuvvetleri’nin küçültülmesidir (2006: 98-99). Aynı dönemde, eyaletler ve yerel yönetimlerde istihdam edilen kamu personelinin göreceli ağırlığının arttığı görülür (sırasıyla % 41.5’den % 51.8’e; % 29.2’den % 34.3’e). Bu durum, kamu personeli sayısının yönetim birimleri arasında dalgalanmasında “yerelleşme” sürecinin de önemli bir etkisinin olduğunu göstermektedir. Birleşme sonrası, Doğu Almanya yönetim düzeyleri

arasında yerel yönetimler lehine personel devri sağlanmış; aynı şekilde Batı Almanya'da da kamu personelinin daha çok yerele aktarımı süreci yaşanmıştır. Alman federalizminin bir sonucu olarak, Federal Yönetimin eyalet ve yerel düzeylerde örgütlenip, personel istihdam edememesi pek çok hizmetin anayasal olarak eyaletlere ve yerel yönetimlere bırakılmış olması da Almanya'nın yerelleşme dalgası karşısında sıkıntı yaşamamasını önlemiştir.

Kamu personelinin görünümü (dolaylı kamu hizmeti personeli de dahil edildiğinde) Alman yönetsel federalizmindeki işlevlerin dağılımını da yansıtmaktadır (Bkz. Tablo 2). İlkesel olarak yürütme eyaletlerdedir ve yerel yönetimler eyalet düzenlemelerini gerçekleştirmek için önemli birer aktördürler. Böylece, Federal Yönetim büyük ölçüde savunma işlevine sıkıştırılmıştır (Federal Yönetim personelinin % 61.7'si). Federal düzeyde diğer önemli hizmet alanlarında istihdam edilen personelin oranları şunlardır: Siyasal yönetim ve merkezi yönetim % 8.9, güvenlik ve kamu düzeni % 9.7, mali yönetim % 9 (bkz. Bogumil ve Jann, 2009: 96).

Tablo 2: Kamu Personelinin Yönetim Düzeylerine Göre Dağılımı (2007)

	<i>Kamu Personeli</i>	%
Federal Yönetim	522.600	11.5
Eyaletler	1.948.200	42.9
Yerel Yönetimler	1.290.400	28.4
Dolaylı Kamu Hizmeti	779.400	17.2
Toplam	4.540.600	100.0

Kaynak: Statistisches Bundesamt, 2008 (akt. Bogumil ve Jann, 2009: 117).

Eyaletlerin personel yapısının büyük bölümü eğitim ve öğretim görevlilerinden oluşur (% 42.7). Eğitim ve öğretim personeli sayısı 830.500 gibi büyük bir rakamdır ve aşırı genişlemiştir. Bu rakama üniversiteler de (158.500, % 8.1) eklendiği zaman, eyaletlerdeki kamu personelinin yarısından fazlasına ulaşılmış olur. Diğer önemli alan ise güvenlik, kamu düzeni, polis ve yasal korumadır (% 23.6) (Bogumil ve Jann, 2009: 99). Fakat, Doğu Alman eyaletlerinin hala sosyal hizmet ve kamu sağlığı sektörlerinde, Batı Almanya eyaletlerine kıyasla, daha fazla personeli vardır (Kuhlmann ve Röber, 2006: 101). Yerel yönetimlere ise 1960'dan beri eyaletlerden devredilen görevler yüklenmektedirler: Kamu refahı ve sağlık sorumlulukları, kamu konut yapımı ve çevre koruma, vb. Bugün yerel düzeyde kamu personeli istihdamı öncelikli olarak sosyal güvenlik (çocuk ve gençlik) % 22.7; siyasal yönetim ve yönetsel kadro % 18.4; konut yapımı ve yönetimi % 13.6; sağlık, çevre, spor, rekreasyon % 13.6, toplu taşımacılık vb. alan-

lardadır (Bogumil ve Jann, 2009: 105). Burada refah hizmetlerinin önemli bir bölümünün (çocuk yuvaları, yaşlıların bakımı, gençlik evleri) halka yakınlık veya yerellik (*subsidiarite*) ilkesi çerçevesinde kamu kurumu olmayan kuruluşlardan sağlandığı göz önünde tutulmalıdır (Kuhlmann ve Röber, 2006:102).

Kamu personeli kategorileri açısından duruma bakıldığında ise, 2002 yılı itibariyle, memurların, Almanya'daki toplam kamu personelinin % 42.4'ünü oluşturmakta olduğu, bu oranın çok küçük değişikliklerle 15 yıldan fazla bir süreden beri istikrarlı bir şekilde korunduğu söylenebilir. Sözleşmeli personel için bu oran % 44.2'dir. Kamu işçilerinin sayısı ise zaman içinde önemli miktarda azalarak % 13.4'e düşmüştür (bkz. Tablo 3). Bu süreçten sayısal olarak en karlı çıkan grup ise sözleşmeli personel olmuştur (Lecheler, 2001: 428-429).

Memurların, sözleşmeli personelin ve kamu işçilerinin federal sistem içerisindeki yönetim birimlerine göre dağılımı için Tablo 3'e bakıldığında, sözleşmeli personelin ve kamu işçilerinin yerel yönetimlerde daha fazla olduğu görülür. Herbig'e göre (2001: 479-480), "değişen yaklaşımların etkisiyle, yerel yönetimlerin değişken yapısında daha kolay ve ucuz olan emek piyasası daha uzun ve pahalı olan memurluğa göre tercih edilir" tezi dikkate alınmalıdır. Diğer taraftan, memurların çoğunun eyaletlerde toplanmış olmasının nedeni, iç güvenlik (polis), eğitim, vb. gibi önemli ve emek-yoğun kamu hizmetlerinin eyaletlerin sorumluluğuna verilmiş olmasıdır (Herbig, 2001:474).

Tablo 3: Kamu Personelinin Statü Gruplarına göre Yönetim Birimlerine Dağılımı (2002)*

Yasal Statü	Federal Yönetim		Eyaletler		Yerel Yönetimler		Toplam	
	(1.000)	%	(1.000)	%	(1.000)	%	(1.000)	%
Memurlar ve Hakimler	315,2**	64.3	1.244,4	57.7	175,8	12.1	1.735,4	42.4
Sözleşmeli Personel	98,4	20.1	787,5	36.5	925,1	63.9	1811.0	44.2
Kamu İşçileri	76,7	15.6	124,7	5.8	346,3	23.9	547.7	13.4
Toplam	490,3	100.0	2.156,6	100.0	1.447,2	100.0	4.094.1	100.0

*Federal Demiryolları İşletmeleri, Belediye Birlikleri ve Dolaylı Kamu Hizmetleri dahil edilmemiştir.

**Askerler (185.200) dahildir.

Kaynak: Statistisches Bundesamt 2003 (akt. Kuhlmann ve Röber, 2006: 91).

Tablo 3’e bakıldığında ve Almanya’daki YKİ etkisiyle biçimlenmiş olan “Yeni Yönetme Modeli” (YYM) (*Neues Steuerungsmodell/New Steering Model-NSM*) (Banner, 2006: 128-129) reform çabalarının yerel yönetimlerden başlamış olduğu düşünüldüğünde, sözleşmeli personelin reformlara daha açık olduğu söylenebilir. Fakat, yukarıda ifade edildiği üzere, sözleşmeli personel, uygulamada, memurların neredeyse sahip olduğu tüm hakları, ayrıcalıkları ve güvenceleri paylaşmaktadırlar. Bu sebeple, “daha fazla sözleşmeli personel ‘işletmecilik’ reformunu daha kolaylaştırır” demek pek de doğru bir çıkarım değildir (Kuhlmann ve Röber, 2006: 92).

1.2. Alman Kamu Personel Sisteminde Yakın Dönemde Yaşanan Reform ve Yerel Yönetimler

Alman kamu personel sisteminin yakın dönemde geçirdiği sayısal değişim, küreselleşme sürecinde görülen ortak yönelimler (özelleştirme, yerelleşme, bütçe kısıtları) ile sıkı bir şekilde uyuma göstermektedir. Özelleştirme dalgası ile, ağırlıklı olarak Federal düzeyde olmak üzere, tüm yönetim düzeylerinde bir personel azaltımı görülmektedir. Birleşme süreciyle birlikte işleyen yerelleşme politikalarıyla da yerel yönetimlere görev ve personel aktarımı olduğu ortadadır. Kamu personeli politikaları ve yönetimi üzerinde belirleyici olan YKİ’nin ekonomiklik, etkinlik ve etkililik ilkeleri (Christensen ve Gregory, 2008: 192-193) Almanya’da gündemdedir. Bu açıdan Almanya, OECD ülkeleri arasında kamu personel sistemi en fazla desantralize olanlar arasında ikincidir (OECD, 2008: 26). Uzun süredir yaşanan ve hala devam eden bütçe sıkıntısı, finansal baskılar ve ekonomik daralmanın yol açtığı küçülme baskısı da (Herbig, 2001: 487; Pollitt ve Bouckaert, 2005: 257) her düzeyde, özellikle de yerel yönetimlerde açıkça hissedilmektedir. Ortaya çıkan bu durum karşısında, yerel yönetimlerin daha az mali kaynak ve daha az personel ile daha fazla görevi daha etkin ve etkili bir şekilde sunması beklenmektedir. Burada bir diğer önemli sorun kendini göstermektedir: “kamu hizmetinin kalitesi”. Çok yönlü baskı altında kalan yerel yönetimler, bu durumdan çıkışı kendi inisiyatifleri ile başlayıp yürüttükleri reform düzenlemeleri (YYM/NSM) ile sağlamaya çalışmaktadırlar.

YYM’nin içinde personel konusuna büyük önem verilmiştir. Daha esnek bir personel yapısı ve iş koşulları ile desantralize bir sistem içerisinde (Banner, 2006: 127-128; Wollman, 2002: 76), profesyonel iş gücünü performans ölçütleri ile “müşteri odaklı” bir profile kavuşturmak amaçlanmıştır (Klages, 2001: 443; Reichard, 2001: 544-545). Yine personelin motivasyonu konusu, toplam kalite yönetimi ilkeleri çerçevesinde personelin “iç müşteri” olarak görülmesi suretiyle

ele alınmıştır. Yerel yönetimler de, yaşadıkları sıkıntı içerisinde personel konusuna belirli bir önem atfetmişlerdir. Bu önem, YKİ'nin de etkisiyle, personeli ağırlıklı olarak bir “maliyet faktörü” olarak gören düşünce yönündedir. Bununla birlikte personeli bir “üretim faktörü” (Wollmann ve Bouckaert, 2006: 12) olarak gören düşünceler, girişimler ve uygulamalar da başlamıştır. Ancak temel iki sorun alanı sadece yerel yönetimler için değil, Federal Yönetim ve eyalet yönetimleri için de devam etmektedir: “Memurluk statüsünün katı yapısı” ve “insan kaynakları yönetimi felsefesi” (Kuhlmann ve Röber, 2006: 102). Reform sürecinde önemli bir misyon yüklenen yerel yönetimlerin giriştiği reformların tıkandığı personel alanındaki bu temel iki sorun alanına daha ayrıntılı bir şekilde göz atılması önem taşımaktadır.

1.2.1. “Memurluk” Statüsü ve Reform Çabaları

Almanya'nın geleneksel, esnek olmayan kamu personeli sistemini ve özellikle de “memuriyet statüsü” ile ilgili düzenlemeleri modernize etme çalışmaları 1970'li yıllarda başlamıştır (Seibel, 2001: 78; Wollmann ve Bouckaert, 2006: 29). Ancak, hem Anayasa'dan ve ilgili yasal düzenlemelerden kaynaklanan güçlü güvenceler hem de kamu personelinin ve sendikaların direnişi bu süreci durdurmuştur (Seibel, 2001: 81). Pollitt ve Bouckaert'e göre, memurların yasal statüsü her zaman yönetsel reformun siyasal boyutunu oluşturur. Memurların anayasal olarak güvenceye alınmış konumu dokunulmazlığını korumaktadır ve temel bir değişime uzak bulunmaktadır. Çünkü, Alman milletvekillerinin çoğu memur kökenlidir (2005: 258). Hauschild'e göre, Federal Yönetim'de hukuk fakültesi mezunlarının ağırlıkta olması konuya yönetim bilimleri açısından bakış eksikliğine, dolayısıyla da reforma karşı bir engel oluşmasına yol açmaktadır (2001: 493). Aynı zamanda Federal düzeyde yönetici pozisyonlarında işlevsel ve kurumsal yüksek politize yapı reform sürecinde önemli bir değişikliğe uğramamıştır ve engel oluşturmuştur (Schröter, 2004: 75-76). Lecheler de, reform konusundaki istekliliğe rağmen reform önerilerinin yetersizliğini, vizyon açıklığının ve siyasal kararlılığın mevcut olmayışını eleştirmektedir (2001: 435-436). 1990'lı yıllarda kamu personeli reform tartışması yeniden başlamış ve “Kamu Hizmeti Reform Kanunu” 1994 yılında Bundestag'da kabul edilmiştir⁵. Yönetsel reform konusunda engel olarak görülen ve bürokratik yönetim geleneğini simgeleyen *Rechtsstaat* sistemine ve bu sistemin temel işleyişine karşı toplumun hiçbir kesimde radikal bir tepki mevcut de-

⁵ Yönetsel reform konusunda temel engel olarak görülen *Rechtsstaat* anlayışı ve sistemin temel işleyişi konusunda radikal bir tepki hiçbir kesimde yoktur. “Modernleşme” amacı ve kamu personeli sisteminin hukuki düzenlemesinin değiştirilmesi de aşırı bir küçülmeyi içermemektedir. Reform, sendikalar ile yönetim arasında anlaşmanın ürünüdür (Pollitt ve Bouckaert, 2005: 257).

ğildir. “Modernleşme” amacı ve kamu personeli sisteminin hukuki düzenlemesinin değiştirilmesi personel açısından aşırı bir küçülmeyi içermeyip, sendikalar ile yönetim arasındaki anlaşmanın bir ürünüdür (Pollitt ve Bouckaert, 2005: 257). 1996 yılında “Federal Devlet Memurları Kanunu”nda değişiklik yapılmış⁶; “Kamu Yönetimi Kanunu”nu yeniden düzenleyen “Reform Kanunu” çıkarılmıştır (Pollitt ve Bouckaert, 2005: 262-263). Bu Kanun Federal düzeyde geçerlidir, memurluk ile ilgili genel çerçeveyi oluşturmuştur. Eyaletler somut, özel gerekliliklerini bu çerçevenin içine koyabilirler (Kuhlmann ve Röber, 2006:103-104). Reform Kanunu’nun genel olarak amacı, “performans, mobilizasyon ve işletmecilik”dir (Pollitt ve Bouckaert, 2005: 262).

Reform Kanunun yeni düzenlemeleri, delegasyon (*abordnung*) ve transfer-kaydırma (*versetzung*) konularında yönetimlere önemli fırsatlar sunmuştur. Geleneksel sistemde, memurun çalıştığı kurum işlevini yitirmiş olsa dahi, bir memuru kendi isteği doğrultusunda başka bir yere kaydırmak çok zordu. Yeni Kanun memurlar için esnek çalışma yöntemleri getirmiştir. Memurlar ön koşul olmaksızın “yarı zamanlı” çalışma fırsatı elde etmiştir. Bununla birlikte, yeni düzenleme; esnek çalışma saatleri, iş paylaşımı, maaşlı izin, çalışma zamanı hesabı, vb. düzenlemeler getirmiştir (Kuhlmann ve Röber, 2006: 104). Yeni düzenlemeler sonrasında, yarı zamanlı personel sayısı 2007 verileri ile toplamda % 33’e ulaşmıştır (Bogumil ve Jann, 2009: 114).

Reform Kanunu gereği yapılan düzenlemeler ile ücret yapısı modernleştirilmiş ve özel ücret ölçeği genelleştirilmiştir (Pollitt ve Bouckaert, 2005: 263). Kanun, Federal Yönetim ve eyalet yönetimleri için “performansa göre finansal teşvikler” sunma aracını mümkün kılmıştır. Böylece, hedeflere odaklı bir personel sistemi kurulması amaçlanmıştır (Kroppenstedt ve Menz, 2001: 471). Maaş artışları “zaman-kıdem” odaklı olmaktan “performans odaklı” olmaya yönlendirilmiştir. Kanun, performansa dayalı terfilerin tarafsız ve dengeli olmasını da kayda bağlamıştır. Bunlara ek olarak, yönetimlerin yılın belli zamanlarında veya bazı istisnai olumlu sonuçlar için ekstra ödeme (bonus) yapabilmesi mümkün olmuştur. Ancak, bu ödemeler, memurların % 10’u için yapılabilmekte ve ödeme giriş düzeyindeki memur maaşının % 7’sini aşmamaktadır (Kuhlmann ve Röber, 2006: 105). Kamu yönetimini modernize eden tüm bu çalışmalara rağmen, perso-

⁶ Personel konusunda önemli bir karar (*Verringerung und Staffung von Bundesbehörden*) Federal Kabinet tarafından 7 Şubat 1996 tarihinde alınmıştır: Federal Yönetimi modernize etmek amaçlı 7.000 federal kadro 10 yılda iptal edilmiştir. Amaç, Federal memurları azaltmaktır: 1995’de 325.000 olan Federal memur sayısı 2000 yılında 308.000’e indirilmiştir (Wagener ve Blümel, 2001: 94).

nel geliştirme için gereken etkili araçlar olan değerlendirme ve yükseltme konusunda çok az ilerleme kaydedilmiştir (Lecheler, 2001: 432). Klages'e göre (2001: 448), finansal teşvikler konusundaki gelişmeler, personelin kamu hizmeti sunumundaki bireysel performansa yönelik ilgisizliğini önlediği, ödeme ve terfi politikasının kalite ve profesyonel yeteneklere dayandırılmasına katkıda bulunduğu sürece olumlu gelişmelerdir. Ancak, finansal teşvikler var olan potansiyeli ortaya çıkarmada yeterli değildir. Özel sektördeki "finansal olmayan teşvikler" konusundaki gelişmeler (takdirler, sözleşmeyi uzatmak, daha iyi bir konuma transfer, vb.) izlenerek, bunardan yararlanılabilir.

Reform Kanunu, yönetimlere düşük performans gösteren yöneticilerin recesini düşürme imkânı da tanımaktadır. Burada iki seçenek vardır: Yöneticilik pozisyonu için iki yıllık deneme süresi verilmektedir. Eğer yönetici adayı tüm koşulları karşılarsa, o pozisyona sürekli olarak atanabilmektedir. İkinci seçenekte ise, "geçici yönetim pozisyonları" (*führungsfunktion auf zeit*) oluşturulmaktadır. Böylece performansı beğenilmeyen kişileri geri çekme fırsatı oluşmaktadır (Pollitt ve Bouckaert, 2005: 263). Bu değişiklik, daha çok kamudaki liderlik pozisyonları içindir ve Federal düzeyde üst düzey birim yöneticileri bu sınıfta değerlendirilirler (Kroppenstedt ve Menz, 2001: 459; Kuhlmann ve Röber, 2006: 105). Reform Kanunu, uzun zamandır eleştirilen, kamu personeli ve dolayısıyla yönetim reformu önünde engel olarak görülen "memurluk statüsü" konusunda esneklik sağlayıcı bir çok araç getirmiştir. Yapılan düzenlemeler, kamu personeli tümüyle "maliyet faktörü" olarak görme çerçevesinden çıkmış değildir. Bu nedenle, kamu personeli "üretim faktörü" olarak gören gelişmelere bakmakta fayda vardır.

1.2.2. İnsan Kaynakları Yönetimi Hedefi: "Üretkenlik Faktörü Olarak Personel"

Çalışmanın başında da söz edildiği gibi, ulusal kamu yönetimleri küreselleşme sürecinde iç ve dış etkenlerin etkisiyle yönetsel reforma yönelmişler, ekonomilerini güçlendirme, kalkınmalarını sürdürme ve yeniliklere ayak uydurma amaçlarıyla önlemler almışlardır ve almaktadırlar. Almanya'daki yönetsel reform da, küreselleşme sürecine paralel olarak, kamu yönetimi üzerinden tasarruf yaparak ihtiyaçlarını belirlemiştir. Bir taraftan "kıasma-azaltma", diğer taraftan da kaynak yönetimin "esnekleştirilmesi" ilk hedefler olmuştur. Kamu yönetime giderek egemen olan YKİ yaklaşımıyla, kamu personeli konusu ağırlıklı olarak maliyet faktörü olarak görülmüştür. Ancak, Alman kamu yönetiminde yakın dönemde yaşanan gelişmelerde, özellikle yerel yönetimlerde yürütülen modernizasyon çalışmalarında, personelin "üretkenlik" faktörü olarak görülmesi yönünde işaretler

vardır. Zaten gelişmeler de bunu zorunlu kılmıştır. Bir yandan üzerlerindeki mali baskı artan, diğer yandan sorumlulukları arttırılan yerel yönetimler, hizmetlerini beklentilere göre yüksek kalitede sunmak için “personeli motive etme ve personelin gelişimini sağlama” gerekliliğini görmüşlerdir. Ancak unutulmamalıdır ki, bu konuda yapılacak yatırım da ayrı bir maliyet unsurudur ve bu husus uygulamada kendini göstermektedir.

Alman Şehirler Birliği’nin (*Deutscher Städtetag*) araştırmasına göre, personel yönetimi hala bir amaç değildir. Özellikle YYM uygulamalarında da görül­düğü gibi, şehirlerin büyük bölümünde, müşteri odaklılık, mali esneklik, rekabet, ekonomiklik, etkinlik, etkililik vb. konularına ağırlık verilmiştir (Bogumil, 2006: 15). Klages’e göre, YKİ sadece çalışanlar sürece dahil edilirse ve yeni paradigma­nın önerdiği girişimci davranış fırsatlarının avantajları görülürse etkili işler (2001: 44-445). Ancak, YYM’nin önemli bir bileşeni olan “çalışanlarına yatırım yapmak” (Banner, 2006: 127) konusu ihmal edilmiştir (Reichard, 2001: 549). Araştırma bulgularına göre, yerel yönetim çalışanları artan oranda reformlardan yorulmuş durumdadır. En önemlisi de, çalışanların reform çalışmaları ile ilgili motivasyonlarının personel azaltımlarından dolayı ciddi bir biçimde düşmekte olmasıdır. Diğer bir açıklayıcı neden ise, çalışanların reform sürecine katılımının etkisinin yeterli olmadığı ve katılımların sadece sembolik düzeyde kalmasıdır (Kuhlmann vd., 2008: 859). YKİ ve onun özellikle Alman yerel yönetimlerindeki yansıması olan YYM dalgasına belli ölçüde oluşan direnç bu tür eksikliklere dayanmaktadır. Reichard’a göre, “YYM personel yönetimini ihmal etmiştir” (2001: 549). Personeli motive etmek ve kapasitelerini artırmak için gereken ön koşullar dikkatle ele alınmalıdır (Klages, 2001: 445).

Diğer gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında, Almanya’da, farklı yönetim düzeylerinde, insan kaynakları yönetimi konusunda kapsamlı stratejik bir yaklaşım olmadığı gözükmemektedir (Christensen ve Gregory, 2008: 217). Ancak, “yumuşak” insan kaynakları yönetimi reformları vardır. Pollitt ve Bouckaert’in işaret ettiği gibi, Bertelsmann Vakfı’nın düzenlediği “Yarının Şehirleri” adlı insiyatifte Duisburg şehrinin “İnsan Kaynakları Yönetimi” örnek gösterilmektedir (2005: 260). Bu çalışma çerçevesinde, ilk elden bilgi toplayabilmek için Duisburg Şehri’nin İnsan Kaynaklarından Sorumlu Belediye Başkanı Danışmanı Dr. Thomas Lambertz ile 27.03.2009 tarihinde Duisburg Rathaus’da bir mülakat yapılmıştır. Dr. Lambertz, öncelikle kendi belediyelerinde de, personel kısma-azaltma politikasının izlendiğini; ancak öncelikli hedefin “genç” çalışan profiline ulaşmak olduğunu belirtmiştir. Artan bütçe kısıntılarından dolayı, yeni personel istihdam etmenin mümkün olmadığını, hatta eyaletlerin artan baskılarından dolayı personel

azaltmanın zorunlu bir tercih olduğunu belirtmiştir. Duisburg Belediyesi, “genç çalışan profili” hedefine ulaşmak için emekliliği yaklaşan personeli kullanmıştır. Yeni kadrolar oluşturmak mümkün olmadığı için, bu hedef geç gerçekleşmiştir. Oluşan bu nispeten genç çalışan kadrosu sürekli olarak hizmeti-İçi eğitim görmektedir; böylece, personelin gelişmelere ve değişmelere karşı duyarlılığı sağlanmaktadır. Daha sonra, mali yönetim ile birlikte personel yönetimi desantralize edilmiş ve personel yönetimi ilgili hizmet birimlerine aktarılmıştır. Üst yönetim ile koordinasyonu sağlamak için Başkan’a bağlı bir danışmanlık birimi oluşturularak iletişim sürekli kılınmıştır. Henüz sonuçlarını değerlendirmek için erken olan bu yeni uygulamada, her bir hizmet birimi kendi ihtiyaçlarına göre, performansa dayalı, esnek çalışma biçimlerini kullanarak personel uygulamasını belirleyebilmektedir. Performans yönetimi uygulamaları çerçevesinde, çalışanlar için hedefler belirlenmiş ve performans anlaşmaları yapılmıştır. Üst yönetimin de sürece dahil edilmesi için “yöneticileri değerlendirme çalışmaları” ve “liderlik eğitimi” yönünde çalışmalar yapılmıştır. Liderlik konusunda yönelim sorumluluk paylaşabilen “kooperatif liderlik” (Bkz. Kroppenstedt ve Menz, 2001: 460), “katılımcı-işbirliği liderliği” (*Führung im Mitarbeiterverhältnis*) (Fisch, 2001: 529-530) biçimidir. Dr. Lambertz, insan kaynakları yönetiminde amaçlarının “izleme ve direktif verme temelli klasik yapıdan güvene dayalı katılım esaslı bir yapıya geçerek örgütsel esnekliği, üretkenliği ve çalışanların motivasyonunu sağlamak” olduğunu belirtmiştir.

2. Türkiye’de Yerel Yönetim Personel Sisteminde Reform Çalışmaları

Türk yerel yönetimlerinde⁷ geçerli olan personel sisteminde son yıllarda gerçekleştirilen reform çalışmaları; sistemin temel yapısı, personel işlemleri (örn. kadro, personel seçimi ve atama işlemleri) üzerindeki merkezi yönetime ait idari vesayet denetiminin derecesi, yerel yönetim personelinin eğitim durumu ve personelin sayısal gelişimi açılarından ele alınabilir.

⁷ 5747 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Sınırları İçerisinde İlçe Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun’a göre yapılan düzenlemeler sonucunda, 16 büyükşehir belediyesi, 143 büyükşehir ilçe belediyesi, 65 İl belediyesi, 749 ilçe belediyesi ve 1978 belde belediyesi olmak üzere toplam belediye sayısı 3.225’ten 2.951’e düşmüştür (bkz. www.mahalli-idareler.gov.tr/Home/Dokumanlar/5747_gore_bel_son_durumu.doc). Belediyelere ek olarak, 81 il özel idaresi, 19 bağlı idare, 1.585 mahalli idare birliği ve 34.406 köy bulunmaktadır (bkz. www.mahalli-idareler.gov.tr/Home/Dokumanlar/2006_yili_mah_ida_gen_faal_raporu.doc).

2.1. Türk Kamu Personel Sistemi ve Yerel Yönetimler: Yapı, Eğitim, Sayısal Durum ve Değişimi

Türkiye’de kamu personel sistemi, genel olarak, 1965 tarih ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu (DMK) tarafından belirlenen ilke ve usullere göre şekillenmiştir. Bu ilke ve usuller, esas itibarıyla, Türkiye’deki sivil kamu görevlilerinin yaklaşık yarısını oluşturan ve DMK’nın da özel olarak düzenlemeye çalıştığı “devlet memuru” (4/A) statüsü için geçerlidir. Yerel yönetimlerde istihdam edilen 4/A statüsündeki devlet memurları için de geçerli olan bu sistemin temel özellikleri şunlardır: Sistemin esası, memurluğu bir meslek haline getiren kapalı kariyer düşüncesine (rütbe sistemine) dayanır. Memurluğa girişte genel öğrenim esastır. Hizmete girişte son yıllarda merkezi sınav uygulanmakla beraber, belirli unvanlar için ayrıca kurumsal yazılı ve sözlü sınavları yapılabilmektedir. Görevde yükselmelerde kıdem ve öğrenim düzeyi belirleyicidir. Aylıklar ve ücretler sınıf ve derece esasına göre düzenlenmiştir. Memurlara yaptıkları hizmetin karşılığı olarak güvenceli bir statü tanınmış; bunun karşılığında ve idari rejimin doğal bir sonucu olarak toplu pazarlık ve grev haklarından yoksun bırakılmışlardır (bkz. Tutum, 1980: 97-99). Statüleri söz konusu ilke ve usuller çerçevesinde düzenlenen devlet memurlarının yanı sıra, 4857 sayılı İş Kanunu’na tabi “işçi”ler (DMK 4/D statüsü), başta 657 sayılı DMK (md.4/B statüsü) ve KİT’lerdeki personel rejimini düzenleyen 399 sayılı KHK kapsamında olmak üzere türleri giderek artan “sözleşmeli personel” ve yine DMK kapsamındaki “geçici personel” (4/C statüsü) ile özel kanunlarına tabi “diğer kamu görevlileri” de (örn. hâkim ve savcılar, üniversite öğretim elemanları) Türkiye’de istihdam edilen sivil kamu görevlilerinin diğer yarısını oluşturmurlar.

Türkiye’de yerel yönetimler (belediyeler ve il özel idareleri) kanunların kendilerine verdiği görevleri DMK’nun 4. maddesinde ifade edilen “memur”, “sözleşmeli personel”, sürekli işçi” ve “geçici işçi”ler eliyle yürütürler. Özellikle belediye ve özel idare memurların statüsü, merkezi yönetim kuruluşlarındaki memurlarla aynıdır. Başta belediyeler olmak üzere yerel yönetimler, özellikle ekonomik nitelikteki hizmetlerini yürütmek üzere son yıllarda çok sayıda katma bütçeli yönetimler ve ekonomik teşebbüsler kurmuş ve bu esneklikten yararlanmışlardır. Oysa, personel açısından uzun yıllar böyle bir esnekliğe sahip olamamışlardır. 1930 tarih ve 1580 sayılı eski Belediye Kanunu’nda, belediyelere personele ilişkin sınırlı bazı yetkiler tanınmış olsa da, yerel işsizliğin baskısı, siyasal kayırmacılık ve mali yetersizlikler sebebiyle belediyeler bu yetkilerini iyi kullanamamışlar; merkezi yönetimin belediye personeli üzerindeki vesayet denetimi artmıştır. 657 sayılı DMK’nun orijinal halinde, yerel yönetim personeli Kanunun kap-

samı dışında tutulmuşken, 1974 tarih ve 12 sayılı KHK ile bu kapsama dahil edilmişlerdir. Bu düzenleme ile yerel yönetim personel rejimi, merkezi yönetim personel rejimi içine alınmıştır (Şen ve Eken, 2007: 543, 545). 657 sayılı DMK ve 190 sayılı Genel Kadro ve Usulü Hakkındaki Kanun Hükmünde Kararname gereğince, özellikle, belediyelerin memur ve işçi kadro ihdasları ve bu kadrolara personel atama izinleri üzerinde merkezi yönetimin (İçişleri Bakanlığı, Devlet Personel Başkanlığı ve Bakanlar Kurulu’nun kadro türüne ve kadro işleminin niteliğine göre değişen) ağır bir vesayeti (görüş, vize veya onaylarıyla) mevcuttu. Bu denli ağır bir idari vesayet, partizanlık güdüsüyle memur kadrolarının şişirilmesi tehlikesi karşısında nesnel bir denetim ihtiyacından kaynaklanmıştır (Keleş, 2009: 272). Böylece Türkiye’de uzun yıllardan beri, merkezi yönetim ve yerel yönetim personel rejimleri arasında fark bulunmamasını ifade eden “tek personel sistemi”ne yakınlaşan “karma” sistem uygulanagelmıştır. Yerel yönetim personeli, hemen hemen merkezi yönetimle aynı statülerde olmak üzere, yerel yönetim birimlerinde istihdam edilmiş; ancak, bu sistem merkezi yönetimce yönlendirilmiş ve denetlenmiştir (bkz. Ayman-Güler ve Öktem, 1989: 25). Ancak, sistemli ve zorunlu norm kadro çalışmaları yapılmadığı ve işe alınmada merkezi sınavla desteklenmiş nesnel bir sınav düzeni kurulamadığı için yerel yönetimlerde kişisel ve siyasal kayırmacılık yaygın bir uygulama halini almıştır. Bunun sonucunda çoğu niteliksizlerden oluşan bir personel şişkinliği doğmuştur. İş, unvan ve iş değerlemesi analizlerinin yapılmaması ve kamu sektörünün genelinde kronikleşen işçi-memur ayrımı sorunu sebebiyle mevcut personel arasında başta ücret konusunda olmak çekişme ve huzursuzluk yaşanmıştır (Ayman-Güler ve Öktem, 1989: 30-34; Şen ve Eken, 2007: 557-560).

2.1.1. Türkiye’de Yerel Yönetim Personel Sisteminde Değişim: Kadro, Personel Seçimi ve Atama İşlemleri Üzerindeki İdari Vesayetin Azaltılmasına Yönelik Düzenlemeler

5393 sayılı Belediye Kanunu ve 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu ile bu alanda idari vesayeti azaltıcı bazı yeni kurallar getirilmiştir. Yeni mevzuata göre, yerel yönetim norm kadro ilke ve standartları İçişleri Bakanlığı ile Devlet Personel Başkanlığı tarafından müştereken belirlenmektedir. Bu ilkeler çerçevesinde, yerel yönetimler norm kadro çalışmalarını kendileri yaparlar. Belediyeler ve il özel idareleri hakkındaki norm kadro ilke ve standartlarına ilişkin esaslar çerçevesinde, belediyelerin (memur ve sürekli işçi) norm kadroları ilgili belediye meclisi (5393 md. 18); il özel idarelerinin norm (memur ve sürekli işçi) kadroları ilgili il genel meclisi (5302 md. 10) kararıyla belirlenir. Ayrıca, il özel idarelerinde (5302 md. 36) ve belediyelerde (5393 md. 49) memur ve işçilerin yanısıra sözleşmeli

personel kullanımını artırmaya ve kamu kurum ve kuruluşlarındaki memurların yerel yönetim yönetici kadrolarına transfer edilebilmelerine yönelik daha esnek düzenlemeler getirilmiştir.

2005 tarih ve 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu, il özel idarelerinin örgüt ve personel yapısını, artan yerel hizmetlerin daha hızlı ve etkili bir şekilde sunulabilmesi için daha önceki mevzuatın öngördüğü yapıya oranla çok daha kapsamlı ve esnek bir şekilde düzenlemiştir. Özellikle, daha kapsamlı bir örgütün gerektirdiği personel kaynağının sağlanmasına ve norm kadrolamaya yönelik bazı düzenlemeler gidilmiştir. 5302 sayılı Kanunun 36. maddesinde, özel idare personeli sayısının norm kadro kriterlerine göre belirleneceği, bunun ilke ve standartlarının İçişleri Bakanlığı ile Devlet Personel Başkanlığı'na ortaya konulacağı belirtilmektedir. Kanunun amir hükmü uyarınca hazırlanan “İl Özel İdareleri Norm Kadro İlke ve Standartlarına Dair Yönetmelik”, İçişleri Bakanlığı tarafından 2007 yılında yürürlüğe konulmuştur. Kanuna göre, norm kadro çalışması vali tarafından yapılır ya da uzman kişi veya kurumlara yaptırılabilir. Yine aynı maddeye göre, il özel idareleri teknik ve uzmanlık gerektiren belirli alanlarda “sözleşmeli personel” istihdam edebilir. Böylece, sadece belediyelerde değil il özel idarelerinde de geniş bir unvan yelpazesinde sözleşmeli personel istihdamı uygulama alanı bulmuştur. Bu madde, valinin talebi, kendilerinin isteği ve kurumlarının muvafakatı ile kamu kurum ve kuruluşlarındaki memurların il özel idaresi yönetici kadrolarına atanabilmelerine, yani “transfer” edilebilmelerine de imkan vermektedir. Böylece, gerek sözleşmeli personel çalıştırabilme, gerekse transfer edebilme imkânının tanınması, il özel idaresinin genişleyen görev sahası ve artan sorumlulukları dikkate alındığında, personel yönetimi sisteminin “esnekleşme”si yönünde önemli bir adımdır. Burada dikkate edilmesi gereken husus, bu iki tür imkânın kullanılmasında aşırıya kaçılmaması ve sistemin siyasallaştırılmamasıdır (Parlak ve Sobacı, 2005: 103-106.).

2005 tarih ve 5393 Belediye Kanunu'nun 48. maddesi ile de, il özel idarelerindeki düzenlemelere benzer şekilde ve eski mevzuattan farklı olarak “norm kadro” uygulaması getirilmiştir. “Belediye ve Bağlı Kuruluşları ile Mahalli İdare Birlikleri Norm Kadro İlke ve Standartlarına Dair Yönetmelik” de, 2007 yılında uygulamaya konulmuştur. 5393 sayılı Kanunun 49. maddesine göre, Belediyelerin ve bağlı kuruluşlarının norm kadrolarına ilişkin ilke ve standartlar İçişleri Bakanlığı ile Devlet Personel Başkanlığı'na belirlenen ilke ve standartlar çerçevesinde belediye meclisi tarafından belirlenir. Yine aynı madde, belediyenin norm kadroya uygun olmak koşuluyla tam ve kısmi zamanlı “sözleşmeli personel” istihdam etmesine ve “geçici görevlendirme” yapmasına imkân vermektedir. Belediye ve bağlı

kuruluşlarında ihtiyaç duyulan teknik uzmanlığa sahip personel sözleşmeli ile çalıştırılabilir. Kamu kurum ve kuruluşlarında istihdam edilen memurlar, belediye başkanının talebi, kendilerinin ve kurumlarının muvafakatiyle, belediyelerin yönetici kadrolarında geçici olarak görevlendirilebilirler. Yeni mevzuat ile belediyelerde çeşitli unvanlarda sözleşmeli personel istihdamının mümkün kılınması ve özellikle kısmi zamanlı istihdama izin verilmesi, özellikle, düşük gelirli belediyeleri rahatlatabilecek bir yöntem olarak görülebilir (Bilgin ve Can, 2008: 9). Söz konusu sözleşmeli personelin statüsü, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 4/B maddesinde tanımlanan sözleşmeli personel statüsünü kapsam ve yöntem açısından aşan özelliklere sahiptir (Şen ve Eken, 2007: 553-555). Yukarıda, il özel idarelerinde sözleşmeli personel kullanımı ile ilgili olarak yapılan uyarı belediyeler için de fazlasıyla geçerlidir.

Belediye ve il özel idarelerinin üye oldukları mahalli idare birliklerinde istihdam, ilgili norm kadro yönetmeliğindeki ilke ve esaslara göre yürütülecektir. Üyeleri tümüyle köylerden oluşan mahalli idare birliklerinde ise ihtiyaca göre hizmet akdiyle personel istihdam edilebilecektir.

Söz konusu düzenlemeler, yerel yönetimlerin kadro ihdas, iptal ve değişiklik işlemlerinde merkezi yönetimin vesayet yetkisini azaltmakla birlikte tümüyle kaldıramamıştır. Nitekim, ilgili mevzuatta yerel yönetim norm kadro ilke ve standartlarının İçişleri Bakanlığı ile Devlet Personel Başkanlığı tarafından müştereken belirlenmesi hükmü, merkezi yönetimin adeta ilke ve standartları belirlemekten öteye geçip yerel yönetimler için doğrudan norm kadroyu tespit etmeye yönelik ayrıntılı ve kısıtlayıcı bir yaklaşım takınmasına sebep olmuştur. Bu durum, yürütülen reform çalışmalarına rağmen, merkezi yönetimin yerel yönetim personel kadroları üzerindeki vesayet denetimi yetkisini korumaya çalıştığının bir göstergesidir (Şen ve Eken, 2007: 552-553).

Söz konusu kadrolara yapılacak seçme ve atamalara ilişkin yetki konusuna gelince, il özel idaresi personeli vali tarafından atanır (5302 md. 30). Belediye personeli, güçlü başkanlık modeline uygun olarak belediye başkanınca atanır (5393 md.38). Ancak, bu yetkiler kullanılırken, 2002 tarih ve 2002/3975 sayılı "Kamu Görevlilerine İlk Defa Atanacaklar İçin Yapılacak Sınavlar Hakkında Genel Yönetmelik"te 2006/11473 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yapılan değişiklik hükümlerine uyulmak zorunluluğu vardır. Örneğin, belediyeler memur alırken, belirleyecekleri KPSS puanına sahip kişiler arasından yazılı ve sözlü sınav yapabileceklerdir. Personel alımında merkezi KPSS sınav sonuçlarının baraj niteliğinde olması liyakati sağlarken (ve kayırmacılığı önlerken), Yönetmeliğin orijinal

halindeki gibi KPSS puanına göre doğrudan ÖSYM tarafından yerleştirme yapılması yerine belediyelere ilave sınav hakkı tanınması yerel ihtiyaçların dikkate alınmasını kolaylaştıracaktır. Daimi işçi alımında, 1983 tarihli “Kamu Kurum ve Kuruluşlarının Daimi Kadrolarına İlk Defa İşçi Olarak Alınacaklar Hakkında Uygulanacak Sınav Yönetmeliği” hükümleri uygulanmakta olup, yine, KPSS sınavı esas alınmakta ve belediyeler ayrıca sözlü sınav yapabilmektedirler. Sözleşmeli olarak istihdam edilecek personeli seçme ve atama yetkisi ise tümüyle belediyeye aittir. Yerel yönetimler personelinin seçilmesinde, merkezi ve kurumsal yöntemlerin karma bir şekilde uygulanmasını öngören bu düzenlemeler sağlıklı bir şekilde işletilebilirse, yerel yönetimlerin tarafsız ve nitelikli personel istihdam etme konusunda karşılaştıkları sorunlar büyük ölçüde aşılabilecektir (bkz. Coşkun ve Nohutçu, 2007: 90-93 ve Şen ve Eken, 2007: 547-551).

Yeni mevzuat, özellikle belediyelerde aşırı istihdamı önlemek amacıyla bazı düzenlemeler getirmiştir. 5393 sayılı Belediye Kanunu (md. 49), belediyelerin yıllık personel giderlerinin, gerçekleşen en son yıl bütçe gelirlerinin Vergi Usul Kanununa göre belirlenecek yeniden değerlendirme katsayısı ile çarpımı sonucu bulunacak miktarın %30’unu aşmamasını şart koşmuştur. Bu oran, nüfusu 10.000’nin altındaki belediyelerde ise %40’tır. Yıl içerisinde aylık ve ücretlerde beklenmedik bir artışın meydana gelmesi sonucunda personel giderlerinin söz konusu oranları aşması durumunda, cari yıl ve izleyen yıllarda personel giderleri bu oranların altına ininceye kadar yeni personel alımı yapılamaz. Yeni personel alımı nedeniyle bu oranın aşılması sebebiyle oluşacak kamu zararının belediye başkanından tahsil edileceğinin öngörülmesi, personel giderlerinin bütçe içindeki payının azaltılmasına katkıda bulunacağı söylenebilir (Şen ve Eken, 2007: 556-557).

Kısacası, 2000’li yıllarda getirilen norm kadro ve karma personel seçim sistemleriye il özel idareleri, belediyeler ve mahalli idare birliklerinde personel istihdamının daha rasyonel bir temele oturtulması ve daha istikrarlı yürütülmesi ve böylece yerel kamu hizmetlerinin daha sağlıklı bir şekilde yürütülmesi hedeflenmiştir. Bu düzenlemelerle, Türkiye’de yıllardır uygulanan “tek personel sistemine yakınlaşan karma personel sisteminden” “ayrı personel sistemine yakınlaşan karma personel sistemine” geçiş gerçekleşebilir (bkz. Şen ve Eken, 2007: 561).

2.1.2. Türkiye’de Yerel Yönetim Personelinin Hizmet-Öncesi ve Hizmet-İçi Eğitim Eksikliği

Türkiye’de başta belediyeler olmak üzere yerel yönetimler personelinin nitelik sorunu (hizmet öncesi genel ve mesleki-teknik eğitim düzeyi düşüklüğü ile hizmet-içi eğitim yetersizliği) farklı zamanlarda yapılan araştırmaların hepsinde önemli bir sorun alanı olarak dile getirilmiştir (örn. bkz. Tortop, 1971; Geray ve Hamamcı, 1994; Ayman-Güler, 1999: Altıncı Bölüm; Bilgin ve Akay, 2007).

Yerel yönetimler personelinin hizmet öncesi eğitimi, kamu yönetimi alanının tümünde olduğu gibi, genel nitelikli bir eğitim olarak kalmış; mesleki nitelik kazandıran eğitim kurumları ancak yakın dönemde (1990’lı yıllardan itibaren) kurulup, faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu personele yönelik mesleki hizmet öncesi eğitim orta ve yüksek öğretim düzeylerinin her ikisinde de meslek okulları tarafından verilmektedir: Orta öğretimde Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı Anadolu Mahalli İdareler Meslek Liseleri, yükseköğretimde üniversiteler bünyesinde ön-lisans derecesi veren meslek yüksekokulları kapsamında iki yıllık programlar (Mahali İdareler, İtfaiyecilik ve Yangın Güvenliği, Zabıta gibi) (Ayman-Güler, 1999: 183-189). Bu eğitim kurumlarının amaca uygunlukları ve öğretim programlarının süresi ve içeriği ile ilgili ciddi sorunlar olmakla birlikte (bkz. Ayman-Güler, 1999: 201-2002), üniversitelerin Kamu Yönetimi ve Maliye bölümleri ile meslek yüksekokullarının mahali idarelerle ilgili iki yıllık programlardan veya en azından mahalli idarelerle ilgili meslek liselerinden mezun olanların özellikle büyük belediyelerde istihdam edilmesiyle nitelikli personel eksikliği sorunu uzun vadede bir ölçüde çözüme kavuşturulabilir.

Hizmet öncesi eğitimde son yıllarda görülen bu çabalara rağmen hizmet-içi eğitim hala bir düzene oturtulamamıştır. Bu alanda eğitim uzun yıllardan bu yana çeşitli kurum ve kuruluşlarca ve herhangi bir sistematik, koordinasyon ve işbirliği olmaksızın dağınık bir biçimde devam etmektedir. Yıllar içerisinde, İçişleri Bakanlığı, Bayındırlık ve İskan Bakanlığı, Çalışma Bakanlığı ve Kültür Bakanlığı gibi bakanlıklar ile Devlet Personel Başkanlığı, İller Bankası ve TODAİE gibi merkezi kuruluşların yanı sıra Türk Belediyecilik Derneği (Konrad Adenauer Vakfı’nın desteğiyle), Türk Belediyeler Birliği, büyükşehir belediyeleri ve yerel yönetim birlikleri ve üniversiteler hizmet-içi eğitim niteliği taşıyan çeşitli programlar yürütmüşlerdir (Geray ve Hamamcı, 1994: 87-88; Ayman-Güler, 1999: 189-201; Tortop vd., 2006: 313-323; Keleş, 2009: 274-276; Bilgin ve Akay, 2007: 32). Bu kurum ve kuruluşlar, hizmet-içi eğitimi kendi görevleriyle ilgili olarak gördükleri eksiklikleri gidermek amacıyla yürüttükleri için, eğitim konuları ulusal düzeyde değil kurumsal düzeyde tanımlanıp, ele

alınmıştır (Ayman-Güler, 1999: 202). Mevcut personelin eğitimi konusunda ise ulusal düzeyde faaliyet gösterecek, akademik ve idari-mali özerkliğe sahip bir “enstitü”nin (bkz. Tortop vd., 2006: 313 ve 315) veya bir “eğitim merkezi”nin (Ayman-Güler, 1999: 202-203) kurulması ise sürekli olarak dile getirilmiştir.

2.1.3. Türkiye’de Kamu Personelinin Sayısal Görünümündeki Değişim: Artmasına Rağmen Yetersiz Yerelleşme

Türkiye’de kamu görevlilerinin sayısı Cumhuriyet’in devletçi bir kalkınma modelini benimsediği 1930’lardan itibaren gerek yönetim kategorileri (merkezi yönetim, yerel yönetimler KİT’ler ve diğer özerk kurumlar) gerekse istihdam biçimleri (devlet memurları, sözleşmeliler, geçici personel ve işçiler) bakımından hızlı bir artış göstermiştir (bkz. Ömürgönülşen, 2004; ve Ayman-Güler, 2005b). Yerel yönetim birimlerinin sayısındaki artış ve yerel kamu hizmetlerindeki çeşitlenmenin bir sonucu olarak başta belediye personeli olmak üzere yerel yönetimlerde istihdam edilen kamu görevlilerinin sayısı da artmıştır (bkz. Ayman-Güler, 1999: Birinci Bölüm). Bu genel tespiti rağmen, kamu görevlileri ile ilgili istatistiki verileri toplayan TÜİK (DİE), Maliye Bakanlığı, Devlet Personel Başkanlığı ve İçişleri Bakanlığı Mahali İdareler Genel Müdürlüğü’ne ait kayıtlar teknik açıdan (serbest-bloke kadro ile dolu-boş kadro farklılıkları ve yılbaşı-yılsonu veri giriş zamanları) sağlıklı bir tarihsel analiz yapmaya ne yazık ki elverişli değildir. Bu durum, yerel yönetimler personeli söz konusu olduğunda daha da belirgin hale gelmektedir (bkz. Ömürgönülşen, 2004). Bu husus akılda tutulmak kaydıyla, şu şekilde bir genel değerlendirme yapılabilir: 1930’ların başlarında yarısından çoğu devlet memuru statüsünde olmak üzere yaklaşık 115 bin (yerel yönetimlerde de yaklaşık 5 bin) kamu görevlisi mevcutken, 2000’lerin sonlarında bu rakam yaklaşık yarısı devlet memuru statüsünde olmak üzere 3 milyon kadar (yerel yönetimlerde de yaklaşık 1/3’ü devlet memuru statüsünde 300 bin kadar) kamu görevlisine ulaşmıştır. Böylece, yerel yönetimlerde çalışanların Türk kamu sektöründe çalışan toplam kamu görevlilerine (her tür statüde çalışanlara) oranı 1930’ların başlarında %4.3 iken 2000’lerin sonlarında %10’a kadar çıkmıştır (Bkz. Tablo 4). Bu veriler, yerel yönetim personelinin toplam kamu görevlileri içindeki ağırlığının zamanla arttığını göstermekle birlikte, bu artışın yerel yönetim birimi (özellikle de, belediye ve büyükşehir belediyesi) sayısı, bu birimlerde yaşayan nüfus ve sunulan hizmetlerdeki (ve de kamu giderlerindeki) artışın yanında oldukça sınırlı kaldığı söylenebilir.⁸ Almanya’da ise bu oran 2007 yılı için bu oran %28.4’tür (bkz. Tablo 2).

⁸ Belediyelerde çalışan devlet memuru sayısının belirli yıllar itibarıyla kamu sektöründeki toplam devlet memuru sayısına ve genel nüfusa oranlanmasından elde edilen benzer sonuçlar için bkz. Ayman-Güler (1999: Birinci Bölüm).

Tablo 4: Kamu Personelinin Yönetim Düzeylerine Göre Dağılımındaki Değişim (1930-2009)*

Yönetim Kategorileri	Personel Sayısı	(%)	Personel Sayısı	(%)
	1930 (bin)		2009 (bin)	
Yerel Yönetimler	5	4.3	300	10.0
Diğer Kategoriler	110	95.7	2.700	90.0
Tüm Kategoriler	115	100.0	3.000	100.0

* Rakamlar yaklaşık değerlerdir ve yuvarlanmıştır. Özellikle son yıllarda, büyükşehir belediyelerinin kurduğu şirketlerde kamu personeli statüsü kapsamı dışında istihdam edilmekle birlikte doğrudan yerel hizmetlerin yürütülmesinde kullanılan şirket personeli yerel yönetimler personeli sayısı içinde yer almamaktadır.

Kaynak: İstatistik Umum Müdürlüğü (1932: 3); Yavuz (1966; 117); Türkcan (1981: 145); DPB (2009).

2009 yılı itibariyle, Türk yerel yönetimlerinin personel durumuna bakıldığında, il özel idarelerinde 37.539; belediyeler, bağlı idareler ve mahalli idare birliklerinde 263.961; toplamda ise 301.500 kamu personelinin çoğu işçi statüsünde olmak üzere farklı statülerde çalışmakta olduğu görülmektedir (bkz. Tablo 5).

Tablo 5: Yerel Yönetim Personelinin Statü Gruplarına Göre Yerel Yönetim Türlerine Dağılımı (2009)

Yerel Yönetim Birimi	Memur	Sözleşmeli	İşçi (Sürekli ve Geçici)	Toplam
İl Özel İdareleri*	7.517	1.770	28.252	37.539
Belediyeler**	88.864	21.705	153.392	263.961
Toplam	96.381	23.475	181.644	301.500
Statülerin Toplamdaki Payı	%32.0	%7.8	%60.2	%100

* 2005 tarih ve 5286 sayılı Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün Kaldırılması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'dan dolayı eski Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün taşra teşkilatında çalışan personelin 2005 yılında il özel idarelerine geçmelerinden dolayı bu idarelerin personel mevcutlarında önemli bir artış olmuştur.

** Belediyeler, bağlı idareler ve mahalli idare birliklerinin toplamıdır.

Kaynak: bkz. www.mahalli-idareler.gov.tr/Home/Dokumanlar/personel_durum.xls; ve http://www.mahalli-idareler.gov.tr/Home/Dokumanlar/2006_yili_mah_ida_gen_faal_raporu.doc.

Belediyelerde sözleşmeli personel istihdamı yakın döneme kadar önemsiz bir büyüklükte kalsa da, yeni yasal ve yönetsel düzenlemeler sözleşmeli personel istihdamını teşvik etmektedir (Toprak, 2006: 245). Nitekim, son yıllara ilişkin veriler dikkate alındığında, 2006 yılında yerel yönetimlerde toplam 5.160 sözleşmeli personel istihdam edilirken, 2004 ve 2005 yıllarında çıkarılan reform kanunlarının ve Hükümetin geçici işçilik ve sözleşmeli personel kategorilerine yönelik politikasının⁹ etkisiyle bu rakam 2009 yılında büyük bir hızla artış göstererek (özellikle işçiler aleyhine yaklaşık 4.5 kat artarak) 23.475'e ulaşmıştır (bkz. Tablo 6). Başka bir deyişle, 2009 yılı itibariyle çoğu belediyelerde olmak üzere Türk yerel yönetimlerindeki sözleşmeli personel istihdamı büyük bir hızla artarak toplam kamu görevlisi istihdamının % 7.8'ine ulaşmıştır. Almanya'da ise bu oran 2002 yılı için % 63.9'dur (bkz. Tablo 3). Ancak, yakın geçmişte olduğu gibi (bkz. Ayman-Güler, 1999: 17-22; ve 2005: 135-137), Türk yerel yönetimlerinde istihdam edilen personelin büyük çoğunluğunu (yaklaşık % 60'ını) hala işçiler oluşturmaktadır (bkz. Tablo 5). Özellikle 2005 öncesi mevzuatta memurlara ilave olarak sürekli işçi kadroları ile ilgili işlemler merkezi yönetimin ağır bir vesayet denetimi altında olduğu için, personel ihtiyacı (maliyetleri daha düşük) geçici işçiler eliyle yürütülmeye çalışılmıştır (TODAİE-YYAEM, 2001: 26).

Tablo 6: Yerel Yönetimlerde Sözleşmeli Personel İstihdamın Gelişimi (2006-2009)

Yerel Yönetim Birimi	2006	2009
İl Özel İdareleri	387	1.770
Belediyeler*	4.773	21.705
Toplam	5.160	23.475
Sözleşmelilerin Toplam Personel İçindeki Payı	-	%7.8

* Belediyeler, bağlı idareler ve mahalli idare birliklerinin toplamıdır.

Kaynak: bkz. www.mahalli-idareler.gov.tr/Home/Dokumanlar/personel_durum.xls.

⁹ 2007 tarih ve 5620 sayılı "Kamuda Geçici İşçi Pozisyonlarında Çalışanların Sürekli İşçi Kadrolarına veya Sözleşmeli Personel Statüsüne Geçirilmeleri, Geçici İşçi Çalıştırılması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun" ile il özel idareleri ve belediyelerde, şartları tutan çok sayıdaki geçici işçi, sürekli işçi veya sözleşmeli statüsüne geçirilmiştir.

2.2. Türk Kamu Personel Sisteminde Yakın Dönemde Yaşanan Reform ve Yerel Yönetimler

Yerel yönetimlerde reform çabaları, uzun yıllardan beri Türkiye gündeminin ön sıralarında yer almakla birlikte, 1980'lerden itibaren serbest piyasa ekonomisine geçiş ve AB'ye tam üyelik girişimi aracılığıyla dünyadaki genel eğilimlerden de etkilenmiştir. Gerek dünyada gerekse Türkiye'de yaşanan yerel yönetim reform hareketlerinin temel stratejisi, küreselleşme akımının etkisinde "liberalleşme" (özelleştirme ve piyasa-benzeri mekanizmaların kullanımı), "yeni kamu işletmeciliği" ve "yönetişim" anlayışları çerçevesinde şekillenmektedir. Yerel yönetim reformları, bir yandan yerel özerkliğin ve yerel katılımın artırılması suretiyle demokratikleşmeyi, diğer yandan yerel yönetimlerin yönetsel olarak hantallaşmasına ve büyük mali açıklar vermesine sebep olan kötü yönetim uygulamalarına son verilerek (ekonomiklik, etkinlik ve etkililik artırılarak) yerel yönetimlerin de mümkün olduğu kadar piyasa ekonomisi kurallarına göre hareket eden kuruluşlar haline gelmesini hedeflemektedir.

Söz konusu iki hedef doğrultusunda, Türkiye'de de, genelde 2004 tarih ve 5227 sayılı "Kamu Yönetiminin Temel İlkeleri ve Yeniden Yapılandırılması Hakkında Kanun", özelde ise 2004 tarih ve 5216 sayılı "Büyükşehir Belediyesi Kanunu", 2005 tarih ve 5302 sayılı "İl Özel İdaresi Kanunu" ve 2005 tarih ve 5393 sayılı "Belediye Kanunu" çerçevesinde, federalizm-üniter yapı, merkeziyetçilik-adem-i merkeziyetçilik, merkezi yönetim ile farklı yerel yönetim birimleri arasında görev ve gelir paylaşımı konuları hararetle tartışılmış; küreselleşmenin etkisiyle YKİ ve yönetim yaklaşımlarının Türk yerel yönetimlerine teorik ve pratik yansımaları olumlu ve olumsuz yönleri ile daha ayrıntılı bir biçimde ele alınmaya başlamıştır (örn. bkz. Türkiye Barolar Birliği, 2003, İnönü Üniversitesi, 2004; Yılmaz ve Ökmen, 2004; Ataay, 2005, Ayman-Güler, 2005a; Özgür ve Kösecik, 2005 ve 2007; Muğla Üniversitesi, 2006; Eryılmaz vd., 2007; Nohutçu ve Balcı, 2007; Yılmaz ve Bozkurt, 2007; Sakarya Üniversitesi, 2008; ve TODAİE, 2009). Alternatif hizmet sunma biçimleri (çeşitli özelleştirme türleri ve şirketleşme), stratejik yönetim ve planlama, iç denetim, hesap verilebilirlik, performans yönetimi ve performans bütçeleme, kadrolu personel yerine sözleşmeli personel istihdamı, yönetim yoluyla katılım, e-devlet, yerel-bölgesel kalkınma gibi küresel yöntemler sadece literatürde tartışılır olmaktan çıkmış; başta büyükşehir belediyeleri olmak üzere il özel idareleri ve bazı belediyelerde uygulanmaya başlamıştır (örn. bkz. Özgür v Kösecik 2005 ve 2007; Güner ve Yılmaz, 2006; Sakarya Üniversitesi, 2008; TODAİE, 2009).

Türkiye’de kamu personel rejiminin yapısına (örn. statü grupları, kadrolama, sınıflandırma, performans, yükselme ve ücretlendirme sistemleri) ve işleyişine (örn. liyakat, tarafsızlık ve etik ilkelerinin geçerliliği) ait sorunların merkezi yönetim ve KİT’ler için olduğu kadar yerel yönetimler düzeyinde de çeşitlenerek geçerli olduğu bilinmektedir. Nitekim, TODAİE tarafından yürütülmüş “Kamu Yönetimi Araştırma Projesi”nde de (KAYA), Türk yerel yönetimlerine ilişkin personel sorunlarının genel kamu personel rejimine ilişkin sorunların üstüne eklenerek sürmekte olduğu ifade edilmiştir (TODAİE, 1991: 199-201). Yine aynı Raporunda, yerel yönetimlerde, genellikle, çağdaş örgüt ve personel yönetimi tekniklerinden yararlanılmadığı ve bu sebeple, yerel hizmetlerde etkin ve etkili bir çalışma düzeninin kurulabilmesi için iş analiz ve iş ölçümleri yapılarak, görev ve pozisyonların tanımlanması gerektiği belirtilmiştir (TODAİE, 1991: 195). Gerçekten de, yerel yönetimlerde insan kaynakları yönetimi, genellikle, bir planlama konusu olarak algılanmamaktadır (Yalçındağ, 1992: 23). Yerel yöneticiler, hizmet sunumuna uzun dönemli bakmayıp, görev süreleri içinde gerçekleştirilebilecek çözümler üzerinde durmakta ve personel istihdamı vb. konulara siyasal mülahazaların etkisinde altında yaklaşmaktadır (Bilgin ve Can 2008: 1). 2000’li yıllarda TODAİE tarafından belediye ve il özel idarelerinde YEREP Projesi kapsamında yürütülen “Yerel Personel Sorunları Araştırması”nın ilk bulgularına göre, personele ilişkin sorunların başında şunlar yer almaktadır: Özellikle küçük belediyelerde, personel giderlerinin bu belediyelerin bütçelerinin neredeyse tamamını oluşturmalarına rağmen, personel giderlerinin bütçe içindeki payına kanunen sınırlama getirilmesi, bu sınırlamanın da etkisiyle yerel hizmetlerin yetersiz sayıda ve nitelikte personel ile sunulmaya çalışılması, personel arasında statü ve ücret dengesizliğinin varlığı, kişisel ve siyasal kayırmacılık, hizmet-içi eğitim eksikliği. İl özel idarelerinde eski Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü personelinin devredilmesinden kaynaklanan yaşlanmış ama emekli edilemeyen personel şişkinliği söz konusu iken; belediyelerde her türlü kayırmacılık sonucunda istihdam edilen çok sayıdaki niteliksiz personelin hizmet üretememesi sorunu ön plana çıkmaktadır (bkz. Bilgin vd. 2009).

Son yıllarda yürütülen yerel yönetim reform çalışmaları sırasında benimsenen çağdaş örgüt ve personel yönetimi tekniklerinden “norm kadrolama” ve “hizmet-içi eğitim”, yerel yönetimlerde personel istihdamı için daha rasyonel ilkeler öngörmüş olup, personelin performansının artırılması açısından önem taşıyan iki önemli gelişmedir (bkz. Bilgin ve Can, 2008). Yerel yönetimlerin kamusal mal ve hizmet arz eden kuruluşlar olduğu göz ardı edilmeden, bu birimlerin kullandıkları üretim faktörlerinin maliyetini düşürecek üretim ilişkileri geliştirmeleri reform çalışmalarının özünü oluşturmaktadır (bkz. Bilgin vd., 2009: 624). Yerel yönetim-

lerde gerçekleştirilen reform hareketlerinin özü ve uygulama stratejisi ile ilgili eleştiriler saklı kalmak kaydıyla, yerel yönetimlerin kullandıkları üretim faktörlerinden “işgücü” ya da “personel”in reform hareketlerinin etkinliği ve etkililiği artırma hedefi açısından önemi ile ilgili olarak şu hususa dikkat çekilmelidir: Personelin yerel yönetimlerde etkinlik ve etkililiği sağlamak üzere dikkate alınması basit bir maliyet minimizasyonu süreci olarak değerlendirilmemelidir. Personelin yerel yönetim reformları çerçevesinde ele alınması “çağdaş insak kaynakları yönetimi” anlayışı doğrultusunda gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Böylece, bir yandan yerel yönetimlerin işleyişi yeniden düzenlenirken, diğer yandan bir üretim faktörü olarak yerel yönetimlerde istihdam edilen personelin maliyeti düşürülerek etkinliğin ve bir bütün olarak yerel yönetim biriminin performans düzeyinin artırılması gözetilmektedir (bkz. Bilgin vd., 2009: 624-625). Almanya örneğinde vurgulandığı gibi, eğitim programları aracılığıyla “personelin motivasyonu ve geliştirilmesi” de söz konusu performans artırma planı çerçevesinde ele alınmalıdır.

Sonuç ve Değerlendirme: Alman ve Türk Deneyimlerinden Yansıyan Ortak ve/veya Farklı Eğilimler ve Türkiye İçin Çıkarılabilecek Bazı Dersler

Almanya’da, devleti küçültme stratejileri içerisinde yer alan “personel azaltımı”, bölgesel ve yerel yönetimlere daha fazla sorumluluk devredilmesini savunan “desantralizasyon” süreci ve kamu personel sisteminde esneklik sağlamaya yönelik YKİ güdümlü “insan kaynakları yönetimi” çalışmaları, yakın dönemde, Alman yerel yönetim personel sistemini etkisi altına almıştır.

İlgili bölümde ayrıntılı olarak ele alındığı üzere, Almanya’da, 1991 yılındaki birleşmenin başlangıçtaki artırıcı etkisine rağmen, başta Federal Yönetimde olmak üzere, özelleştirme, personel azaltımı vb. yollarla kamu personeli sayısında belirgin bir düşüşün olduğu görülmektedir. Aynı dönemde, en azından eyaletler ve yerel yönetimlerde istihdam edilen kamu personelinin görece ağırlığı artırılabilmiştir. Bu durum, kamu personeli sayısının yönetim birimleri arasında dalgalanmasında “yerelleşme” sürecinin önemli bir etkisinin olduğunu göstermektedir. Birleşme sonrasında, Doğu Almanya’da yer alan yönetim düzeyleri arasında yerel yönetimler lehine personel devri sağlanmış; aynı şekilde Batı Almanya’da da kamu personelinin daha çok yerel yönetimlere devri gerçekleştirilmiştir. Alman yerel yönetimleri, tarihsel olarak, kamu personeli konusunda eyalet yönetimlerinden sonraki en önemli istihdam birimidirler. Alman federalizminin bir sonucu olarak, Federal Yönetimin eyalet ve yerel düzeylerde örgütlenip, personel istihdam edememesi sonucu pek çok hizmetin anayasal olarak eyaletlere ve yerel yönetimlere

bırakılmış olması da Almanya'nın yerelleşme dalgası karşısında herhangi bir sıkıntı yaşamamasını önlemiştir.

Almanya'da kamu personeli kategorileri açısından duruma bakıldığında, kamu sektörü genelinde, kamu işçilerinin sayısının zaman içinde önemli miktarda azaldığı; buna karşın memur sayısının büyük ölçüde sabit kalmakla birlikte, sözleşmeli personel sayısının arttığı görülür. Yerel yönetimlerde de, sözleşmeli sayısı artmakta olup; sözleşmeli personelin ve kamu işçilerinin memurlara oranı daha fazladır. Bu durum, yerel yönetimlerin değişken yapısı ve yerel hizmetlerin niteliği karşısında, memurluğa göre emek piyasasında daha kolay ve ucuz olan temin edilebilen personelin tercih edildiğinin bir göstergesi olabilir. Ancak, yukarıda da ifade edildiği üzere, sözleşmeli personel, uygulamada hemen hemen memurların sahip olduğu tüm hakları, ayrıcalıkları ve güvenceleri paylaşmaktadırlar. Bu durum karşısında, kamu sektöründe sözleşmeli statüde daha fazla personel istihdam edilmesinin YKİ güdümlü reformu kolaylaştıracağı iddiası daha dikkatle ele alınmalıdır.

Almanya'nın tarihsel olarak katı kamu personeli sistemini ve özellikle de “memurluk statüsü”nü modernize etme çalışmaları 1970'li yıllarda başlamakla birlikte, hem Anayasa ve yasalardan kaynaklanan güçlü güvenceler hem de kamu personelinin ve sendikaların direnişi bu süreci durdurmuştur. Almanya'nın kendine özgü geleneksel “Rechtsstaat kavramı ve hukukilik ilkesi” devlet sisteminin özüne yerleşmiş olup (Pollitt ve Bouckaert, 2005: 258; Seibel, 2001: 74), kamu personeli reformu karşısında üstünlüğünü sürdürmektedir (Kuhlmann ve Röber, 2006: 106-107). Bunda Weberian bürokratik sistemin etkisi açıktır (Pollitt ve Bouckaert, 2005: 258). Ayrıca, idare hukukunun kamu personelinin eğitimi ve yetiştirilmesindeki etkisi de hala çok belirleyicidir (Lecheler, 2001: 430-431). Ancak, dünyadaki gelişmelere paralel olarak, 1990'lı yıllarda kamu personeli reform tartışması yeniden başlamış ve 1994 yılında kabul edilen Kamu Hizmeti Reform Kanunu ile bu alanda bazı önemli adımlar atılmıştır. Aslında, yönetsel reform konusunda bir engel olarak görülen *Rechtsstaat* sistemine ve bu sistemin temel işleyişine karşı toplumunda çok güçlü ve radikal bir tepki mevcut olmadığından, kamu personeli sistemindeki değişiklikler sendikalar ile yönetim arasındaki anlaşmanın ürünü olarak doğmuştur. Reform Kanunu, uzun zamandır eleştirilen, memurluk statüsü konusunda esneklik sağlayıcı birçok araç getirmiştir. Yapılan düzenlemeler, YKİ'nin de etkisiyle, kamu personelinin tümüyle “maliyet faktörü” olarak görme çerçevesinden çıkmış değildir. Ancak, yakın dönemde özellikle yerel yönetimlerde yürütülen modernizasyon çalışmalarında (örn. Duisburg Bele-

diyesi) personelin “üretkenlik” faktörü olarak görülmesi yönünde işaretler de vardır.

Lecheler’e göre, yakın zamanda yapılmaya çalışılan reformlar gerçek anlamda kamu personeli sisteminin örgütsel yapısını sarsmamıştır. Reform ayrıntılarıyla, performans güdüleyicileri ve küçük değişikliklerle sınırlandırılmıştır. Kamu personelinin modernizasyonu sorunu ciddi bir şekilde sorgulanmamıştır; çünkü ortada geleneksel yapılarla ilgili anayasal güvenceler vardır (2001: 438). Eğitim kurumlarının sunduğu eğitim-öğretim içeriğinin yeni yönetim (işletmecilik) ilkeleri çerçevesinde değiştirilmesine başlanmasına rağmen (Lecheler, 2001: 430-431), değişimin önünde bürokrasiden ciddi bir direniş vardır. Kuhlmann ve Röber, bu durumun kamu çalışanlarının YKİ eksenli dönüşüme tam hazır olmadıklarını gösterdiğini düşünmektedirler (2006: 106-107). Değişen toplumsal, ekonomik ve siyasal yapılar çerçevesinde, geçmişte belirlenmiş kamu hizmeti değer ve ilkelerinin bugün nasıl ve ne şekilde değişebileceğini düşünmek gerekmektedir. Temel değişikliklere, geleneksel değer, ilke ve özellikleri dikkatsizce terk etmeden, hazır olunmalıdır. Alınacak kararlar, cesaret ve hassasiyetin bir arada bulunmasını gerektirmektedir. Önümüzdeki yıllar, geçici ve kalıcı kamu personeli özelliklerini gösterecektir (Klages, 2001: 454). İleride kamu yönetiminde nasıl bir personel, liderlik ve iş koşulları gerektiğine bazı yazarlar değinmektedirler. Reichard’a göre, “...yeni yönetsel yapı içerisinde pasif-reaktif, kanunu gözeten ve onu merkeze oturtan çalışan tipi sürdürülemez. Fakat, aktif-biçimlendirici kamu yöneticisine, yeni yönetsel araçları etkili bir şekilde kullanan yöneticilere ihtiyaç vardır” (2001: 549). Fisch de bu konuda güzel bir çerçeve çizmektedir: “...personel daha esnek olmalı, kendi işi için sorumluluk alabilmeli ve amaçların gerektirdiği eğitime uyum sağlamalıdır. Uzun dönemli personel tespiti ve işe alma da, liberal liderlik biçimiyle olabilir, otoriter tarzda liderlik ile olması zordur... Çalışanlara işlevlerin devredilmesi ve kendi performanslarından sorumlu olmaları, iletişim kanallarının açık olması, etki uygulayabilme fırsatlarının olması, çalışan dostu iş koşullarının (daha esnek çalışma saatleri, ailelerine ayrılacak özel ilginin mümkün olması, vb.) sağlanması önemlidir. Uygun ve mümkün olabildiği kadar daha düşük stresli koşullar yaratılmak zorundadır” (2001: 538). Ancak bu koşullar, yukarıda da ifade edildiği üzere, en azından daha bir süre geleneksel koşullarla bir arada var olacak; belki de karşılıklı olarak birbirlerini etkileyeceklerdir.

Almanya’daki *Rechtsstaat* sistemine benzer ama onun *Bonapartist* versiyonu olan Osmanlı-Türk “bürokratik yönetim geleneği” (bkz. Heper, 1985) de, Türkiye’deki yönetsel reform çalışmaları önündeki en önemli engellerden biri olarak görülebilir. Bu olumsuz yönüne rağmen bu geleneğin, YKİ güdümlü re-

form hareketinin aşırılıklarını önlemede yukarıda ifade edilen hassasiyeti sağlaması açısından önemi göz ardı edilmemelidir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, federalizmin ve yerel yönetim geleneğinin bir sonucu olarak, Alman kamu yönetimi ve kamu personel sisteminde eyaletlerin ve yerel yönetimlerin geleneksel ağırlığı inkâr edilemez. Almanya'daki ve Dünyadaki bu genel eğilime benzer şekilde, Türkiye'de de, 1980'lerin ortalarından itibaren, özellikle de son yıllarda çıkarılan kanunlarla başta Büyükşehir Belediyeleri olmak üzere belediyelerin ve il özel idarelerinin görev, yetki ve sorumlulukları hızla artmış; bu yerel birimler YKİ güdümlü reform çalışmalarının önemli birer odağı haline gelmişlerdir. Özelleştirme ve sözleşmeye dayanan mali-yönetimsel tekniklerin pek çoğu yaygın bir biçimde yerel yönetimlerde uygulanmaya başlamıştır. Almanya ile kıyaslandığında, aynı dönemde kamu sektöründe ciddi bir personel azaltımı gerçekleştirilememiş (bkz. Ömürgönülşen, 2004) olmasına ve kamu personeli içerisinde yerel yönetimlerin payının hala oldukça düşük bir düzeyde bulunmasına rağmen, Türkiye'de son çeyrek yüzyılda yerel yönetimler adına bu alanda bir hayli mesafe alınmış ve bu birimlerde istihdam edilen kamu personeli sayısı ve bunların statü olarak çeşitliliği, özellikle de sözleşmeli personel statüsündeki personel sayısı artmıştır. Son yıllarda, tüm kamu sektöründe kadrolu kamu personeli statüsünden büyük ölçüde sözleşmeli kamu personeli statüsüne geçiş tartışılmakta ve hatta üst kademe personelin siyasal atamayla göreve getirilmesi zaman zaman hükümet çevrelerinde dile getirilmektedir (bkz. www.memurlar.net/haber/153212). Aslında Almanya'dakine benzer bir şekilde, özellikle KİT'lerdeki sözleşmeli personel uygulaması dolayısıyla Anayasa Mahkemesi ve Danıştay'ın vermiş olduğu kararlarla, Türkiye'de de sözleşmeli personel statüsü giderek devlet memurluğu gibi idari rejime dönüşmektedir (bkz. Şahlanan, 2003 ve Bakırcı, 2003). Bu bakımdan, en azından kısa vadede, sözleşmeli personel statüsünün yaygınlaştırılması eşittir esnekleştirme demek biraz kolaycılık olmaktadır.

Güçlü bir yerel yönetim geleneğine sahip Almanya'da bile YKİ güdümlü personel reformu çalışmalarının sonuçları oldukça tartışmalıdır. Almanya'dan farklı olarak, nitelikli işgücü piyasası açısından toplumsal hareketliliğin daha sınırlı ve küçük belediyelerin çoğunun mali-teknik yetersizlikler içinde bulunduğu Türkiye'de YKİ güdümlü kamu personel reformlarının ne derecede etkili olabileceği daha da tartışmalıdır. Merkezi yönetim personeli için kamu personel rejiminden kaynaklanan sorunlar (örn. siyasal kayırmacılık, ücret rejimindeki adaletsizlik, yetersiz hizmet-içi eğitim, sendikalaşma ve toplu pazarlık sistemindeki yetersizlik, motivasyon ve moral sorunları) yerel yönetim personeli için de, hatta fazla-

sıyla geçerlidir. Türk yerel yönetimlerin kendine özgü yönetim ve personel ihtiyaçları ile mevcut yerel yönetimler personelinin ve kamu görevlileri sendikalarının taleplerini dikkate almayan bir reform çabası Almanya'daki bazı başarılı örneklerin aksine büyük ölçüde başarısız olmaya mahkûmdur.

KAYNAKÇA

Akın, Özden (2004), “Federal Almanya”, Keskin, Nuray E. (Ed.), *Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri*, AÜ SBF KAYAUM, Ankara, 227-260.

Akın, Özden (2009), “Federal Almanya’da Kamu Yönetimi”, Ayman Güler, Birgül vd. (Ed.), *Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri*, İmge, Ankara, 413-468.

Ataay, Fatih (2005), *Kamu Reformu İncelemeleri*, Ankara Tabip Odası, Ankara.

Ayman-Güler, Birgül (Ed.) (1999), *Belediye Personel Sistemi*, TODAİE, Ankara.

Ayman-Güler, Birgül (2005a), *Devlette Reform Yazıları*, Paragraf-YAYED, Ankara.

Ayman-Güler, Birgül (2005b), *Kamu Personeli: Sistem ve Yöntem*, İmge, Ankara.

Ayman-Güler, Birgül ve Öktem, Kemal (1989), “Belediyelerimizde Personel Sistemi”, *Amme İdaresi Dergisi*, 22(2), 25-39

Badura, Peter (2001), “The Constitutional Basis of Public Administration”, König, Klaus ve Siedentopf, Heinrich (Ed.), *Public Administration in Germany*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 47-56.

Bakırcı, Kadriye (2003), “KİT’ler ve Özerk Kamu İdarelerinde Personel Rejimi: Çözüm Önerileri”, *Türkiye’de Kamu Personel Rejiminin Yeniden Yapılandırılması Sempozyumu*, 22-23 Şubat 2003, TÜHİS, Ankara, 153-172.

Baldersheim, Harald (2002), “Subsidiarity at Work: Modes of Multi-Level Governance in European Countries”, Caulfield, Janice ve Larsen, Helge O. (Ed.), *Local Government at the Millennium*, Leske&Budrich, Opladen, 203-212.

Banner, Gerhard (2006), “Local Government – A Strategic Resource in German Public Management Reform”, Hoffmann-Martinot, Vincent ve Wollmann, Hellmut (Ed.), *State and Local Government Reforms in France and Germany*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 125-144.

Benz, Arthur ve Meincke, Anna (2006), “Sub-National Government and Regional Governance in Germany”, Hoffmann-Martinot, Vincent ve Wollmann, Hellmut

(Ed.), *State and Local Government Reforms in France and Germany*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 59-74.

Bilgin, Kamil Ufuk ve Akay, Aslı (2007), *Yerel Yönetimlerde Hizmet İçi Eğitim*, TEPAV, Ankara.

Bilgin, Kamil Ufuk ve Can, Hasan H. (2008), “Yerel Yönetimler Personeline Etikisi Açısından Yerel Yönetimler Reformu”, *1. Ulusal Yerel Yönetimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Sakarya Üniversitesi, Adapazarı, 1-16.

Bilgin, Kamil Ufuk, Tamer, Mustafa, Sarioğlu, Fatih ve Öztaş, Mehmet (2009), “Mevzuat-Uygulama İkileminde Yerel Yönetimler Personel Sorunları”, *4. Ulusal Yerel Yönetimler Sempozyumu Bildirileri, Ulusal Kalkınma ve Yerel Yönetimleri*, 19-20 Ekim 2009, TODAİE, Ankara, C.2, 623-634.

Bogumil, J. (2006), “Administrative Modernisation and Logic of Politics – Impact of the New Steering Model on Relations between Local Government Politics and Administration”, *German Journal of Urban Studies*, 45(2), 13-25.

Bogumil, Jörg ve Jann, Werner (2009), *Verwaltung und Verwaltungswissenschaft in Deutschland*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2. völlig überarbeitete Auflage.

Busse, Volker (2001), “The Structure of Federal Administration”, König, Klaus ve Siedentopf, Heinrich (Ed.), *Public Administration in Germany*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 105-122.

Christensen, Jørgen Grønnegaard ve Gregory, Robert (2008), “Public Personnel Policies and Personnel Administration”, Hans-Ulrich ve Peters, B. Guy (Eds.), *The State at Work Volume 2: Comparative Public Service Systems*, Cheltenham, Edward Elgar, 192-225.

Christensen, Tom ve Lægreid, Per (2007), “Introduction – Theoretical Approach and Research Questions”, Christensen, Tom ve Lægreid, Per (Ed.), *Transcending New Public Management: The Transformation of Public Sector Reforms*, Ashgate Publishing, Hampshire, 1-16.

Coşkun, Bayram ve Nohutçu, Ahmet (2007), “5393 Sayılı Belediye Kanunu’nun İdari Vesayet Denetimi Açısından Değerlendirilmesi”, Nohutçu, Ahmet ve Balcı,

Asım (Ed.) (2007), *Bilgi Çağında Türk Kamu Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması-II*, Beta, İstanbul, 71-96.

DPB (2009), *1994-2009 Yılları: Dönemler İtibariyle, Genel ve Özel Bütçeli Kurumlar ile Sosyal Güvenlik Kurumlarında, Kamu İktisadi Teşebbüslerinde Çalışan Kamu Personelinin Dolu-Boş Durumları*, Devlet Personel Başkanlığı, Personel Kayıtları ve Bilgi İşlem Dairesi Başkanlığı, Ankara.

Eryılmaz, Bilal, Eken, Musa ve Şen, Mustafa Lütfi (2007), *Kamu Yönetimi Yazıları*, Nobel, Ankara.

Fisch, Rudolf (2001), "Personnel Management and Leadership in Public Administration", König, Klaus ve Siedentopf, Heinrich (Ed.), *Public Administration in Germany*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 521-540.

Geray, Cevat ve Hamamcı, Can (1994), *Belediyeçilik Eğitimi*, Türk Belediyeçilik Derneği Ve Konrad Adenauer Vakfı, Ankara.

Güner, Ayşe ve Yılmaz, Serdar (Ed.) (2006), *Mali Yerelleşme: Teori ve Uygulama Üzerine Yazılar*, Güncel Yayıncılık, İstanbul.

Hauschild, Christoph (2001), "Qualifications and Training for the Public Service", König, Klaus ve Siedentopf, Heinrich (Ed.), *Public Administration in Germany*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 489-502.

Heper, Metin (1985), *The State Tradition in Turkey*, The Eothen Press, Washington-Beverly.

Herbig, Gottfried (2001), "Personnel Management", König, Klaus ve Siedentopf, Heinrich (Ed.), *Public Administration in Germany*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 473-487.

Hood, Christopher (1991), "A Public Management for all Seasons?" *Public Administration*, 69 (Spring), 3-19.

İnönü Üniversitesi (2004), *Kamu Yönetimi 1. Ulusal Kurultayı, Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı'nın Ulusal ve Uluslararası Boyutları*, Şengül, Mihriban, Erkul, Hüseyin, Karakılıçık, Yusuf, Usta, Aydın ve Akyıldız, Fulya (Yay. Haz.), 18-19 Aralık 2003, İnönü Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü, Malatya.

İstatistik Umum Müdürlüğü (1932), *1931 Memur İstatistiği*, İstatistik Umum Müdürlüğü, İstanbul.

Keleş, Ruşen (2009), *Yerinden Yönetim ve Siyaset*, (Gen. 6. Bası), Cem, İstanbul.

Klages, Helmut (2001), “The Situation of the German Civil Service”, König, Klaus ve Heinrich Siedentopf (Ed.), *Public Administration in Germany*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 441-455.

Kooiman, Jan (Ed.) (1993), *Modern Governance: New Government-Society Interactions*, Sage, London.

König, Klaus (2001), “Public Administration in the Unified Germany”, König, Klaus ve Siedentopf, Heinrich (Ed.), *Public Administration in Germany*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 13-31.

Kroppenstedt, Franz ve Menz, Kai-Uwe (2001), “Positions of Leadership in Public Administration”, König, Klaus ve Siedentopf, Heinrich (Ed.), *Public Administration in Germany*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 457-472.

Kuhlmann, Sabine ve Röber, Manfred (2006), “Civil Service in Germany: Between Cutback Management and Modernization”, Hoffmann-Martinot, Vincent ve Wollmann, Hellmut (Ed.), *State and Local Government Reforms in France and Germany*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 89-109.

Kuhlmann, Sabine, Bogumil, Jörg ve Grohs, Stephan (2008), “Evaluating Administrative Modernization in German Local Governments: Success or Failure of the ‘New Steering Model’?”, *Public Administration Review*, 68(5), 851-863.

Lecheler, Helmut (2001), “An Overview of the Structure of Public Service”, König, Klaus ve Heinrich Siedentopf (Ed.), *Public Administration in Germany*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 427-439.

Lüttmann, Janna (2007), *Local Government Reforms in Germany*, GRIN Verlag, Münich.

Muğla Üniversitesi (2006), *Kamu Yönetimi Forumu (Kayfor IV): Kuramdan Uygulamaya (Yönetim ve Reform)*, Göktürk, Atilla, Özfidaner Mahmut ve Ünlü, Güler (Ed.), 8-10 Kasım 2006, Muğla Üniversitesi, Muğla.

Nelson, Helen (2008), “Public Employment and Multilevel Governance in Unitary and Federal Systems”, Hans-Ulrich ve Peters, B. Guy (Eds.), *The State at Work Volume 2: Comparative Public Service Systems*, Cheltenham, Edward Elgar, 33-64.

Nohutçu, Ahmet ve Balcı, Asım (Ed.) (2007), *Bilgi Çağında Türk Kamu Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması-II*, Beta, İstanbul.

OECD (2008), *Public Employment and Management Working Party–Employment in Government in the Perspective of the Production Costs and Services in the Public Domain*, OECD, Public Governance and Territorial Development Directorate Public Governance Committee, Paris.

Ömürgönülşen, Uğur (2003), “Kamu Sektörünün Yönetimi Sorununa Yeni Bir Yaklaşım: Yeni Kamu İşletmeciliği”, Acar, Muhittin ve Özgür, Hüseyin (Ed.), *Çağdaş Kamu Yönetimi I*, Nobel, Ankara, 3-43.

Ömürgönülşen, Uğur (2004), “Staff Cutback As a Strategy of the Policy of the Withdrawal of Government: A General Assessment of the Motherland Party Governments’ Strategy of Staff Cutback in the Turkish Civil Service (1984-1990)”, *H.Ü. İİBF Dergisi*, 23(1), 371-417.

Özgür Hüseyin ve Kösecik, Muhammet (Ed.) (2005), *Yerel Yönetimler Üzerine Güncel Yazılar-I: Reform*, Nobel, Ankara.

Özgür, Hüseyin ve Kösecik, Muhammet (Ed.) (2007), *Yerel Yönetimler Üzerine Güncel Yazılar-II: Uygulama*, Nobel, Ankara.

Parlak, Bekir ve Sobacı, Zahid (2005), *Kuram ve Uygulamada Kamu Yönetimi: Ulusal ve Global Perspektifler*, Alfa Aktüel, İstanbul.

Peters, B. Guy (2008), “Regional Government and Public Employment”, Hans-Ulrich ve Peters, B. Guy (Eds.), *The State at Work Volume 2: Comparative Public Service Systems*, Cheltenham, Edward Elgar, 65-76.

Pierre, Jon (Ed.) (2000), *Debating Governance: Authority, Steering, and Democracy*, Oxford University Press, Oxford.

Pollitt, Christopher ve Bouckaert, Geert (2005), *Public Management Reform: A Comparative Analysis*, Oxford University Press, New York.

Reichard, Christoph (2001), “New Approaches to Public Management”, König, Klaus ve Siedentopf, Heinrich (Ed.), *Public Administration in Germany*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 541-556.

Sakarya Üniversitesi (2008), *1. Ulusal Yerel Yönetimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Özcan, Lütfi, Yurttaş, Fatma, Köseoğlu, Özer ve Gülener, Serdar (Yay. Haz.), 23-24 Ekim 2008, Sakarya Üniversitesi İİBF, Adapazarı.

Schröter, Eckhard (2004), “The Politicization of The German Civil Service”, (Eds.) Peters, B. Guy ve Pierre, Jon (Eds.), *Politicization of the Civil Service in Comparative Perspective: The Quest for Control*, Routledge, London, 55-80.

Seibel, Wolfgang (2001), “Administrative Reforms”, König, Klaus ve Siedentopf, Heinrich (Ed.), *Public Administration in Germany*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, s. 73-89.

Şahlanan, Fevzi (2003), “KİT’ler ve Özerk Kamu İdarelerinde Personel Rejimi: Kit Personel Rejimi”, *Türkiye’de Kamu Personel Rejiminin Yeniden Yapılandırılması Sempozyumu*, 22-23 Şubat 2003, TÜHİS, Ankara, 131-152.

Şen, Mustafa Lütfi ve Eken, Musa (2007), “Belediyelerde İnsan Kaynakları Yönetimi”, Eryılmaz, Bilal, Eken, Musa ve Lütfi Şen, Mustafa (eds.), *Kamu Yönetimi Yazıları*, Nobel, Ankara, 542-562.

TODAİE (1991), *KAYA-Kamu Yönetimi Araştırması Genel Raporu*, TODAİE, Ankara.

TODAİE (2009), *4. Ulusal Yerel Yönetimler Sempozyumu Bildirileri, Ulusal Kalkınma ve Yerel Yönetimler*, Bilgin, Kamil Ufuk, Akay, Aslı ve Ertan, Kıvılcım (Yay. Haz.), 19-20 Ekim 2009, TODAİE, Ankara.

TODAİE-YYAEM (2001), *Belediye Personel Yönetimi (Belediyeler İçin Elkitabı)*, TODAİE, Ankara.

Toprak, Zerrin (2006), *Yerel Yönetimler*, (6. Bası), Nobel: Ankara.

Tortop, Nuri (1971), *Belediye Personelinin Eğitimi*, Türk Belediyecilik Derneği, Ankara.

Tortop, Nuri, Aykaç, Burhan, Yayman, Hüseyin ve Özer, M. Akif (2006), *Mahalli İdareler*, Nobel, Ankara.

Tutum, Cahit (1980), “Türk Personel Sisteminin Sorunlarına Genel Bir Yaklaşım”, *Amme İdaresi Dergisi*, 13(3), 95-107.

Türkcan, Ergun. (Ed.) (1981), *Belediye İşlevlerine Nicel Bir Yaklaşım*, Türk İdareciler Derneği, Ankara.

Türkiye Barolar Birliği (2003), *Kamu Yönetimi, Panel*, 12 Aralık 2003, Türkiye Barolar Birliği, Ankara.

Wagener, Frido ve Blümel, Willi (2001), “State Structure and Administrative Territories”, König, Klaus ve Siedentopf, Heinrich (Eds.), *Public Administration in Germany*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 93-104.

Wollmann, Hellmut (2002), “Recent Democractic and Administrative Reforms in Germany’s Local Government: Persistence and Change”, Caulfield, Janice ve Larsen, Helge O. (Ed.), *Local Government at the Millennium*, Leske&Budrich, Opladen, 63-89.

Wollmann, Hellmut ve Geert Bouckaert (2006), “State Organisation in France and Germany between Territoriality and Functionality”, Hoffmann-Martinot, Vincent ve Wollmann, Hellmut (Ed.), *State and Local Government Reforms in France and Germany*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 11-37.

Yavuz, Fehmi (1966), *Türk Mahalli İdarelerinin Yeniden Düzenlenmesi Üzerinde Bir Araştırma*, TODAİE-DPT, Ankara.

Yalçındağ, Selçuk (1992), *F. Almanya’da ve Türkiye’de Yerel Yönetimler*, TODAİE, Ankara.

Yılmaz, Abdullah ve Bozkurt, Yavuz (Ed.) (2007), *Küresel Esintiler ve Yerel Et-kiler Sarmalında Türk Kamu Yönetimi*, Gazi Kitabevi, Ankara.

Yılmaz, Abdullah ve Ökmen, Mustafa (Ed.) (2004), *Kamu Yönetimi*, Gazi Kitabevi, Ankara.

İnternet

<http://www.memurlar.net/haber/153212>, 12.11.2009.

http://www.mahalli-idareler.gov.tr/Home/Dokumanlar/5747_gore_bel_son_durumu.doc, 30.12.2009.

http://www.mahalli-idareler.gov.tr/Home/Dokumanlar/2006_yili_mah_ida_gen_fa_al_raporu.doc, 30.12.2009.

http://www.mahalli-idareler.gov.tr/Home/Dokumanlar/personel_durum.xls, 30.12.2009.

http://www.mahalli-idareler.gov.tr/Home/Dokumanlar/2006_yili_mah_ida_gen_fa_al_raporu.doc, 30.12.2009.

http://www.mahalli-idareler.gov.tr/Home/Dokumanlar/personel_durum.xls, 30.12.2009.

DEST-İ İZDİVACINIZA TALİBİM: KOLEKTİF KİMLİĞİ, İSLAMİLEŞTİRİLEN YAŞAM BİÇİMLERİ VE KULLANIM ÖRÜNTÜLERİ İÇERİSİNDEN OKUMAK¹

Serhat KAYMAS*

ÖZET

Bu çalışma, İslami evlilik siteleri ve kullanım pratikleri içerisinden bakarak, kolektif kimlik, aidiyet ve temsil politikalarına yeniden bir değer biçmeyi amaçlamıştır. Çalışma, kolektif kimliğin yalın bir biçimde psikolojik bir kategori olmadığını vurgulamaktadır. Çalışmanın temel varsayımı, kolektif kimliklerin toplumsal ağ üzerindeki denetimin sonucunda oluşan anlatsal inşalar olduğudur. Çalışma, kültürel sosyoloji yaklaşımı üzerine temellenmiş ve araştırma metin analizleri ve site kullanıcıları ile yapılan derinlemesine görüşmeler üzerinden sürdürülmüştür. Yaklaşım, Türkiye’de İslami evlilik sitelerine uygulanmıştır. Araştırma boyunca, İslami evlilik siteleri ve kullanıcı pratikleri sorgulanmış ve internet kullanım örüntülerine dair aşağıdaki sorular sorulmuştur. Dinsel bir kimlik üzerinden, kolektif kimliklendirme süreci nasıl işlemektedir? Bu pratikte, ideolojinin kimlik ve temsilin inşasındaki işlevi nedir? Topluluk üyelerinin gündelik yaşam pratiklerinde kimlik ve aidiyet pratikleri nasıl kurulmaktadır? İslami evlilik sitelerinin, kolektif kimlik – aidiyet ve temsil pratikleri nasıl işlemektedir? Çalışma; dinsel eğilimler ile kolektif kimlik arasında yakın bir ilişki olduğunu saptamıştır.

Anahtar Sözcükler: Kolektif Kimlik, Aidiyet, Temsil Politikaları, Kamusal Alan, Karşıt Kamusal Alan, İslam.

¹ Bu çalışma, Türkiye’nin gündelik yaşam pratikleri alanında enformasyon ve yeni iletişim teknolojilerinin kullanılmasına ilişkin olarak sürdürülen “Yeni Medya ve Toplum: Türkiye’nin Sanal Ağlarında Gündelik Yaşam Pratikleri” isimli daha geniş çalışmanın alt bölümleri arasında yer almaktadır. Çalışmaya kaynak oluşturan ilk makale *International Journal of Yasar University* (Joy) Vol: 6 içerisinde, “İslami Sanal Kamusal Alanda Kolektif Kimlik: İslami Evlilik Siteleri İçerisinden Kolektif Kimliği Okumak” olarak yayınlanmıştır. Bu çalışma ise, söz konusu çalışmanın kuramsal sınırları içerisinde gerçekleşmiş, metin analizinin yanı sıra site kullanıcıları ile derinlemesine görüşme yöntemi kullanılmıştır.

* Dr., Hacettepe Üniversitesi, Meslek Yüksek Okulu

YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. IV, No.1, (Nisan 2011)

ABSTRACT

This study has aimed a reappraisal to collective identity, belonging and the politics of representation reading from Islamic Marriage Sites and user's practices. Study argues for a robust notion of collective identity which is not reduced to a psychological conception of identity. The basic assumption is that collective identities are narrative constructions which permit the control of the boundaries of a network of actors. This approach is then applied to the case of Islamic Marriage Sites in the Turkey, showing how identity markers are used to control the boundaries of a common space of communication. Therefore study is based on cultural sociological analysis and the research is conducted textual analysis and deep interview on the site's user. This research is deal with Islamic collective identity and the construction of collectively in the case of Islamic Marriage Sites and during this research, some of the question has investigated. These questions have explored the relations between religion and the collective identity and at the end of this study has found, very close relationship between religious attitudes and the collective identity.

Keywords: *Collective Identity, Belonging, Politics of Representation, Public Sphere, Counter Public Sphere, Islam*

Giriş

Bu çalışma; Türkiye'nin serbest piyasa ekonomisine eklemlendiği 1980'lerden itibaren "anlamalı" bir dönüşüm yaşayan İslamcı ideolojinin kamusal alanda giderek daha da görünür olan kültürel kimlik talebini, karşıt kamusal alan ve karşıt kamusalite tezi üzerinden okumayı amaçlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilk yıllardan itibaren cumhuriyet kazanımlarına karşı bir ideoloji olarak İslami ideolojinin varlığı her ne kadar bilinse de, kamusal alan içerisinde yer edindiği mekânlar üzerinden görünürlük edinmesi ve üyeleri için gündelik yaşam alanları açarak çoğulculaşması, yeni bir sermaye birikim modelinin uygulamaya konulduğu 1980'li yıllardan itibaren gerçekleşmiştir. Bu tarihten itibaren gerek ülke içerisinde siyasal dengeler ve gerekse uluslararası siyaset ve küresel güç merkezleri tarafından Türkiye'ye biçilen rol, İslamcı hareketin ve aktörlerinin "hegemonik" bir güç odağı olarak daha da bir gelişmesine yol açmıştır. O kadar ki; Türkiye'de askeri darbenin ardından ülkenin, a-politik bir topluma dönüştürülmesine eşlik eden yeni dönem boyunca, devletin neredeyse resmi ideoloji olarak uyguladığı Türk-İslam sentezi iç dinamikler içerisinde İslamcı ideolojiye geniş bir alan tanınması, uluslar arası siyasetin ve iki kutuplu dünya düzeninin oluşturduğu dış dinamiklerce de desteklenir. NATO üyesi olarak Türkiye'nin söz konusu dönem içerisindeki rolü, "batının son kalesi" olmaktır ki, toplumun geniş kesimleri arasında uzlaşım sağlayabilecek olan ideolojinin İslamcı hareket içerisinde genişletilebileceği düşünülür. Edward W. Said (2007: 84-85), İslam'a bakış noktasında, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa ülkeleri arasında anlamlı bir ayrım

olduğunu belirtir. Avrupa ülkelerinin İslam ülkeleri ile tarih boyunca kurduğu ilişkinin, Avrupa'nın yeni doğuyu keşfettiği on sekizinci yüzyılın sonu ile on dokuzuncu yüzyılın başına değin, çok daha eski tarihlere doğru genişletilebileceğini belirleyen Said (2007: 85); böylesi bir ilişkiyi tanımlayabilmek için aşağıdaki değerlendirmeyi yapar:

“Pek çok Avrupalıya göre İslam en azından sabit bir dinsel-kültürel güçlük olarak var olmuş ve bu durum Avrupa emperyalizminin Müslüman topraklarda kurumlarını kurmasını engellememişti. Avrupa ile İslam arasında büyük husumet varsa da, bir o kadar da doğrudan ilişki kurulmuş, Goethe, Gerard de Nerval, Richard Burton, Flaubert ve Louis Massignon gibi şair, romancı ve araştırmacı örneklerinde ise bu ilişkiye hayal gücü ve incelik de dahil olmuştu. Ne var ki bu duruma ve bu gibi isimlere karşın İslam Avrupa’da asla hoş karşılanmamıştır” (Said, 2007: 85).

Avrupa için kültürel kimlik taleplerinin, tarihi boyunca bir dizi sorun üzerinden tanımlandığı görülür. Amerika Birleşik Devletleri için, İslam ülkeleri ile daha geç ilişki kurulmuştur. Bunun gibi, Türkiye içerisinde bakıldığında kültürel kimlik taleplerinin ve topluma egemen olan kutuplaşmaların temellerinin yine söz konusu dönem içerisinde ideolojik harca eklemlendiği belirtilmelidir. Fuat Keyman’ın (2009: 50) işaret ettiği gibi, “1980’lerden ama özellikle 1990’ların başından bu yana, dünyada oluşan siyasal, ekonomik ve kültürel değişimin yol açtığı değişimin en önemli veçhelerinden biri, kültürel kimlik temelli taleplerle çatışmaların ortaya çıkmış olmasıdır”. Toplumsal kutuplaşmanın yol açtığı merkezi çatışmalar alanı olarak Türkiye kamusal alanını okumak, bu bağlamda özel bir uğraşı oluşturur. İslamcı ideolojinin 1980’li yılların ardından, bir yandan kamusal alandaki artan görünürlüğü diğer yandan din içerisindeki mahremiyetin ve cemaat yapılarının korunmasının ötesine geçen ve tüketim toplumunun önemli bileşenlerine dönüşen değişimi, toplumsal güç ve iktidar mücadelesinin sabitlendiği alanlar arasında özel bir yere sahiptir.

Bu çalışma içerisinde, Türkiye’de İslamcı hareketin politik ve kültürel alanlarda bir alternatif sunma iddiası; üyeleri için sağladığı yeni bir yaşam alanı, İslami evlilik siteleri ve kullanım pratikleri, üzerinden tartışılmaktadır. Nilüfer Göle’nin (2002: 173), Türkiye’de İslamcı ideolojinin “ikinci dalgası” olarak isimlendirdiği 1980 sonrası dönem içinden bakıldığında, ülkenin sermaye birikim sürecindeki değişimin refakatinde giderek kamusal alan üzerine genişleyen bir “İslami” ağı kurulduğu görülür. O kadar ki, İslami üst kimliği üzerinden tanımlanan oteller, medya kuruluşları, finans kesimi, okullar, eğlence yerleri gibi bir dizi ya-

şam alanı üzerinde edindiği yeni yerler, geleneksel ağlarından çıkarak dönüşen bir İslami ideolojiye işaret etmektedir. Bununla birlikte, İslami hareketin geleneksel ağlarından ve cemaat yapısı içerisinde çıkarak modern alana doğru genişleyen boylamlarda yeni kozalar örmesi, yalnızca sermayeye değil aynı zamanda kültürel biçimlerine de sahip olması, giderek modernleşen bir İslami ideoloji tezinin konusunu oluşturmaktadır. Ancak; İslamın farklı alanlardaki modern görünümünü sunmasıyla, modernleştiği yönündeki varsayımın(örn: Avcı, 2009: 214) anlamlı bir bütünlük oluşturmayacağı, tam aksine geleneksel alanın bu kez de yeni alanlara doğru genişlediği, gelenekseli farklı motifler ve biçimler üzerinden yeniden ürettiği görülmektedir. Türkiye’de İslamcı hareket içerisinde söz konusu olan, hayat biçimlerinin kamusal alanda yerleşmesi ve karşı hegemonyanın oluşturulmasıdır. Bu durum internet özelinde daha da bir belirleyicidir. Leah A. Lievrouw’un (2001: 8) belirlediği gibi, yeni iletişim teknolojileriyle bileşen araçları (özellikle internet) “kendi kendisine yeterli” olan ve daha geniş bir kamusal söylem ya da sosyal hareketler ile bütünleşmeyen “yeni kabilelerin” oluşturulmasında önemli bir işleve sahiptir. Bu çalışma içerisinde de çözümleneceği gibi, İslamcı hareketin 1990 sonrası yer bulduğu yeni bir mekân, internet siteleri, üzerinden kolektif kimlik,² aidiyet ve temsil pratiklerinin çözümlenmesi giderek söz konusu yeni kabilenin anlamlandırılmasını sağlayacaktır. Gerçekten de, internet üzerindeki topluluk biçimlerine dair erken çalışmalarda da gözlemlendiği gibi, internet topluluklarının cemaat yapıları içerisinde görünürlük edindiği oldukça iyi belgelenmiştir. Örneğin 1968 yılındaki çalışmalarında J. C. R Licklider ve Robert W. Taylor’un bir iletişim aracı olarak bilgisayar tartışmasında yer alan, “çevrimiçi etkileşimli topluluklar neye benzer” sorusu ve yanıtı böylesi bir tartışmanın erken örneğini vermiştir (aktaran Kirkpatrick, 2010: 66). Soruya verilen yanıt, ortak mekânı değil ama ortak amaçları paylaşan bu nedenle de, ortak amaçlarını gerçekleştirmek için bir arada bulunan insanları tanımlamaya doğru genişlemiştir.³ Çevrim

² Çalışma içerisinde kolektif kimlik ve aidiyet; Saskia Witteborn’un (2007:559), Amerika Birleşik Devletleri’nde Müslüman kimliklerin oluşumunu araştırdığı çalışmasında gerçekleştirdiği tanım üzerinden ele alınmaktadır. Witteborn (2007:259); kolektif kimliği ortak grup içerisinde yer alan ve “özne” konumunu, grup değerleri içerisinde geliştiren kimlik ve aidiyet biçimleri üzerinden tanımlar. Witteborn; kolektif kimliği tanımlayabilmek için “hızalama” terimini kullanır. Hızalama, geniş bir bağlamda, gündelik yaşam pratiklerinin, konuşulan dil ve söylemin, giyim biçimlerinin “hızalanması” olarak anlamlandırılabilir. Wittenborn (2007:571) böylesi bir kolektif kimlik edinme sürecinin verili olarak değil aksine, sosyal etkileşimin ve sosyal pratiklerin müdahalesi ile bir süreç içerisinde kurulduğunu belirler.

³ Her ne kadar yeni sıfatı ile tanımlanan bir araç olsa da, temel kavramlarının ve ürettiği yeni toplumsal bağların anlamlandırılabilmesi için gelenekselden devşirilen terimler üzerinden gerçekleştirilen internetin, sanal topluluklar bağlamında da ortak bir eğilimin olması dikkat çekmektedir. Necdet Subaşı’nın (2005:111) belirlediği gibi, Ferdinand Tönnies’in “cemaat” kavramı üyelerinin

içi bilgisayar kullanıcılarına dair gerçekleştirilen diğer çalışmalarda da bilgisayar aracılığı ile gerçekleştirilen iletişimin kullanıcıları arasında kurulan ortak amaçlara doğrudan bir gönderme yaptığı görülür. Örneğin Howard Rheingold (aktaran Kirkpatrick, 2010: 67), çevrim içi kullanıcıların oluşturduğu toplulukları “yeni bir deneyim” olarak değerlendirir ve “birbirlerini yüz yüze gören veya görmeyen ancak bilgisayar bültenleri veya ağ aracılığı ile fikirlerini birbirlerine aktaran grup” olarak tanımlamıştır. Bu yönleri ile bilgisayar aracılığı ile gerçekleştirilen bir iletişimin, ağırlıklı olarak yaşam biçimleri özelinde ayrıştırılan insanlar için yeni yaşam alanları oluşturduğu gözlenir. İslamcı ideolojinin görünür kılındığı kamusal alanlar dışında, internetin “İslamlaştırılan bir kamusal alan” deneyimi için de bir alan açtığı ve bu yönüyle de, Habermas’ın farklılıkların dışlandığı kamusal alan kavrayışının aksine, Nancy Fraser’ın (1992: 123) işaret ettiği gibi, farklılıkların sergilendiği kamusal alanlar kavramına dair bir örneği oluşturduğu belirtilmelidir.

Araştırmanın gerçekleştiği İslami evlilik siteleri tam da özel alan ile kamusal alanın sınırlarının aşınmasına ve bu bağlamda mahremiyetlerin dönüşümüne tanıklık eden başat alanlar arasında yer almaktadır. Çalışma içerisinde, kolektif kimlik-aidiyet ve farklılık ekseninde bir dizi, iç-içe geçmiş ve kolektif aidiyeti belirleme bağlamında önemli uğraklar olarak kurulan şu sorulara yanıt aranmaktadır. Kolektif kimlik ve aidiyet hangi eksenler üzerinden inşa edilmektedir? Kolektif kimliklendirme süreci nasıl işlemektedir? Aidiyetin belirlenmesinde ideolojinin kimlik ve temsilin inşasındaki işlevi nedir? Topluluk üyelerinin gündelik yaşam pratiklerinde kimlik ve aidiyet pratikleri nasıl kurulmaktadır? İslami evlilik sitelerinin, kolektif kimlik-aidiyet ve temsil pratikleri nasıl işlemektedir? İslamlaştırılan bir kamusal alan deneyimi, kamusal alanın parçalanması ve giderek alt alanlarına ayrışması gibi iki süreci, ideolojik bir yaşam pratiği özelinde nasıl anlamlandırılabilir? Çalışma içerisinde belirlenen söz konusu sorulara; karşıt kamusal alan oluşturma ve karşıt kamusal seçkinler yaklaşımından hareketle yanıt aranmaktadır. Araştırmada yöneltilen sorular; Türkiye’de İslamcılığın ikinci dönemi, 1980 sonrasındaki dönem içerisinde, geleneksel dünyalarından çıkan ve eğitim, iletişim, piyasa ekonomisi, tüketim ve sivil topluma doğru açılan bu yönüyle de tüketim kültürünün bileşeni olarak “haz arayan” Müslüman aktörlerin (Göle, 2002: 173), kamusal alanda oluşturduğu motifleri tartışmak için önemli bir zemin oluşturmaktadır.

ortaklaşa paylaştıkları değerlere genellikle de ortak bir kimlik duygusuna dayanan özel olarak oluşturulmuş bir toplumsal bütünü tanımlayabilmek için kullanılmaktadır. Cemaat, hayatla ve çıkarlarla ilgili olan ve genel olarak belirginleştirilmemiş alanlarda ortaya çıkan alanlardaki kapsamlı dayanışma ilişkilerini anlatmak üzere kullanılan bir kavramı oluşturmaktadır.

Bu bağlamda; geleneksele dair olanın modernle etkileşimini daha da bir görünür kılan internet siteleri, gündelik yaşam pratikleri içerisinde gelişen etkileşimi ortaya çıkartmaktadır. O kadar ki, söz konusu sitelerin ne yalnızca İslami ahlak anlayışının gündelik yaşam pratiklerine yansıdığı alanlar arasında yer alması ve ne de tek başına, geleneksel cemaat ilişkilerinin yeniden üretildiği, kendisini geleneksele sabitlediği bir yapısının olması, kamusal alanda kolektif kimliğin dönüşümüne dair anlamlı bir çerçeveyi oluşturmaktadır. Craig Calhoun (1994: 27); kimlik politikalarının hem kendi varlığını tanımlamayı hem de başkaları tarafından tanımlanmayı içerdiğinden kolektif olduğu denli bireysel, özel alanla olduğu kadar kamusal alanla da ilgili bir süreç olduğunu belirtir. Kültürel kimliğin zaten bir inşa olması da yine söz konusu süreç içerisinde belirlenmektedir. Ancak; böylesi bir inşanın Habermas'ın gerçekleştirdiği gibi "Adorno-yönelimli" bir okuma üzerinden anlamlandırılabilmesi mümkün değildir (aktaran, Downey ve Fenton 2003: 186). Gerçekten de, Jurgen Habermas'ın (1999) kamusal alandan farklılıkların dışlandığı ve eşitler arasındaki bir mübadele anı üzerinden geliştirdiği bir kamusal alan yaklaşımı, yeni medya ve kamusal alan arasındaki bağın anlamlandırılabilmesi için yeterli değildir. İslami evlilik siteleri, Calhoun'un belirlediği gibi kolektif olduğu denli bireysel, özel alanla ilgili olduğu kadar kamusal alanla da ilgili bir sürecin ortak paydasını oluşturmaktadır. Bu çalışma içerisinde kamusal alan kavramı, Habermas'ın tanımını aşarak kolektif bir kimliğin kurulduğu-geliştirildiği ve "öteki" ile mücadelesini gerçekleştirdiği kimlik politikaları çerçevesinde genişleyecek ve Türkiye'de kolektif bir kimlik denemesi olarak İslamcı hareketin, özel bir duyarlılık geliştirdiği, evlilik siteleri üzerinden kimlik politikaları okunacaktır.

Çalışmanın Yöntemi: Metin Analizleri ve Derinlemesine Görüşmeler Üzerinden Karşıt Kamusal Alanı Anlamak

Bu çalışma boyunca, İslami ideolojinin kamusal alana genişlediği bir uzamda, kolektif kimlik inşası; kültürel kimlik, aidiyet ve farklılık bağlamında gerçekleştirilen bir tartışma üzerinden değerlendirilecektir. Bununla birlikte, Habermasyen anlamda bir kamusal alan yaklaşımı sınırları içerisinde kalarak, tüketim kültürünün bileşeni olarak takipçileri için yeni yaşam alanları açan bir ideolojinin sorgulanabilmesi mümkün değildir. Çalışma; Nancy Fraser'ı (2004: 104) izleyerek; "kurumsallaşmış bir söylemsel etkileşim alanı" olarak kamusal alanı yeniden ziyaret edecektir. Jurgen Habermas'ın, On yedinci ve On sekizinci yüzyıllarda burjuva kamusal alanının normatif kökenleri üzerine gerçekleştirdiği çalışması boyunca kamusal alanın daha çok ideal boyutları üzerine bir yaklaşım sergilediği görülür. Katılımcılarının farklılıklarını dışlayarak girdiği ve sanki

eşit“miş” gibi bir tutum belirlediği kamusal alan yaklaşımı tam da bu nedenle mümkün değildir. Nancy Fraser’ın (1992: 109) isabetle belirlediği gibi; Habermas’ın eşitlikçi ve bütünlükçü bir kamusal alan yaklaşımı tarihin hiçbir döneminde var olmamıştır. Öte yandan, On dokuzuncu ve Yirminci yüzyıllarda işçi sınıfı ve kamusal alandaki görünürlüğünü araştıran Oscar Neght ve Alexander Kluge (1993: 35-36), kamusal alan ve karşıt kamusal alanların birbirine paralel olarak geliştiğini belirlemektedir. Oscar Neght ve Alexander Kluge’a (2004: 136) göre; “kamusal alan, sözde, toplumun bütününe temsil etmesine rağmen tözünü, herhangi bir belirli yaşam bağlamını (*Lebenszusammenhang*) özgül olarak ifade etmeyen bir ‘ara alandan’ alır”. Nancy Fraser’in (2004: 110-111) belirlediği gibi, karşıt kamuların alternatif politik davranış ve alternatif kamusal konuşma normları geliştirmesi tam da burjuva kamusunun dışlayıcı normlarına karşı mücadeleye girdiği uğraklar boyunca gelişmektedir. Gerçekte; karşıt kamusal alan oluşturma deneyimi, hegemonya mücadelesi içerisinde de anlaşılabilmektedir. Antonio Gramsci (1984: 120); kapitalist bir topluma dair çözümlemelerini geliştirirken, üst yapı kurumlarını bir yandan devletin zora dayalı aygıtlarını barındıran “politik toplum” ile öte yandan egemen sınıfların toplumun geniş kesimlerinin rızasını aldığı, hegemonya uğrağı olarak “sivil toplum” olmak üzere iki ana kategoriye ayırır. Gramsci, her ne kadar, iki kategori arasında keskin bir yöntembilimsel ayırım yapılamayacağını belirlese de, batılı toplumlarda hegemonyanın toplumsal sistemin bir bütün olarak ideolojik belirlenmesine dayanarak kurulduğunu saptadığı için, toplumun entelektüel ve moral yönetim alanını sivil toplum olarak belirlemek gerekir. Batılı olmayan toplumlar içerisinde de, sivil toplumun veya toplumsal güç ve iktidar mücadelesinin gerçekleştiği/kurulduğu kamusal alanın karşıt kamusalılıklar tarafından ele geçirilmesi veya bir mücadele uğrağı olarak karşı hegemonyanın kurulması bu bağlamda düşünülebilir. Mohammed el-Nawawy ve Shar Khamis (2010: 233); İslamileştirilen bir kamusal alan deneyimi için iki dönemi ayırt etmektedir. İslamileştirilen bir kamusal alan deneyiminin ilk dönemini, dini sınıfın “yapısal dönüşüm” yaşadığı 1960 ve 1970’li yılları oluşturmaktadır. Shar Khamis ve Mohammed el-Nawawy, İslam dünyasında 19. Yüzyıl, “İslami reform dönemi” ile başlayan ve ardından, 1960 ve 1970’li yıllar boyunca İslami kamu algılamasının giderek “kamusal İslam” biçimine dönüştüğünü belirtir. Bu dönem içerisinde kamusal alana paralel olarak İslamileştirilen bir kamusal alan açıldığı gözlenir. Karşıt bir kamusal alan deneyiminin ikinci dönemi ise; özellikle internet ve yeni iletişim teknolojileri ile bileşenlerinin egemenliği altında oluşturulmuştur. Armanda Salvatore ve Dale F. Eickelman (2006: 186) böylesi bir durumu tanımlayabilmek için “Kamu İslâmı” terimini kullanmaktadır. İslamcı bir ideoloji bağlamında karşıt kamusalılığın anlamlandırılması için internetin hem “yeni” bir kitle iletişim aracı olarak sahip olduğu özellikler ve hem de iletişimin

“doğasını” dönüştürme potansiyeli dikkate alındığında karşıt bir kamusal alanın oluşturulmasındaki etkisi açıktır. Üstelik internet gibi, gerçek anlamda ilk kez “merkezsiz” bir kitle iletişim aracı ve eş anlı olarak iki yönlü iletişim akışına olanak sağlayan (Selnow, 1998: 186) bir araç söz konusu olduğunda karşıt bir kamusal alan oluşturma bağlamı daha da bir öne çıkmaktadır. Çünkü internet bir yandan; heterojen ve geniş bir dağılım gösteren milyonlarca internet sitesiyle, farklı demografik, kültürel, ekonomik niteliklere sahip olan kullanıcının “parçalanmasına” ve “çoğulculaşmasına” katkıda bulunurken, öte yandan eş zamanlı olarak genel olarak ortak amaç ve çıkarlara yönelen homojen özel ilgi gruplarının oluşturulmasına katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda internetin “ikili” niteliğinin olduğu gözlenmektedir. Selnow’un (1998: 186) belirlediği gibi; internet, kullanıcıları tarafından ortak bağların kurulduğu alanlara göre alt alanlara ve katmanlara ayrılabilen bir araçtır. John Downey ve Natalie Fenton’un (2003: 190) isabetle belirttiği gibi, kamusal alan kaçınılmaz olarak karşıt kamusal alanları da çağırır ve yeni medya yaşam biçimlerinin çoğulculuşturulması için oldukça anlamlı bir yapı oluşturur. Bu çalışmada, 17 Mart 2009-17 Mart 2010 tarihlerini kapsayan dönem içerisinde, İslami evlilik siteleri, “metin analizi”, veya daha çok bilinen ismi ile “söylemler arası analiz” ve derinlemesine görüşme yöntemi ile değerlendirilmektedir. Derinlemesine görüşmeler, söz konusu dönemden sonra (1 Aralık-25 Aralık 2010 tarihleri arasında) gerçekleştirilmiştir. Alan McKee (2006: 52), metin analizi çalışmalarında “sosyal bağlamın” önemini vurgular ve analizin amacının, kültürel bağlamlarda üretilen anlamları çözümlemek olduğunu belirler.

Metin analizleri, anlamların sosyal üretimler olduğunu kabul etmektedir. Metin analizlerinin amacı, metindeki anlamın inşa edildiği sosyal bağlamın çözümlenmesidir. İslami evlilik siteleri ve kolektif kimlik örüntüleri arasındaki toplumsal bağlamı çözümlemeyi amaçlayan bu çalışma içerisinde de, metinlerin anlamından daha çok metnin içinde olduğu sosyal bağlamın anlamlandırılması önem taşımaktadır. Bu yönüyle de, Stuart Hall’un (1975: 15) işaret ettiği gibi; metin analizlerinin üç aşaması bulunmaktadır. İlki, anlamın içinde kurulduğu toplumsal bağlamı koruyarak, metinde öne çıkan anlamları değerlendirmektir. İkinci çözümleme düzeyini, metnin daha “sıkı” okunması ve metindeki söylemin çözümlenmesidir. Üçüncü düzeyi ise, gerçekleştirilen çalışmanın daha genel bağlamı içerisinde verilerin değerlendirilmesidir. Bu çalışma içerisinde de İslami evlilik sitelerinde yer alan, özellikle kullanıcı profilinin değerlendirilmesi için üç düzey içerisinde de tartışma gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte, Türkiye’de İslamcı ideolojinin, gündelik yaşam pratiklerindeki kolektiviteleri anlamlandırma çabasındaki bu çalışma, metin analizinin bir unsuru olarak, Türkiye’de İslami hareketler ve kimlik politikalarına dair bir tartışmanın ardından evlilik sitelerinin kullanım

örüntülerini çözümleyecektir. Bu bağlamda evlilik sitelerinin kullanıcıları ile derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir. Derinlemesine görüşmelerin amacı, site kullanıcılarının kendilerini herhangi bir baskı altında kalmadan rahatça ifade edebilmesi ve İslami kesimler için “hassas” sayılabilen evlilik konusu ve kolektif belleğin inşasının çözümlenebilmesi için odak grup çalışmalarının yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Araştırma boyunca site kullanıcılarının sayısı ve niteliği, yeni medya ortamına egemen olan nedenlerden dolayı sürekli olarak değiştiği için, çalışma, 1 Aralık 2010-25 Aralık 2010 tarihleri boyunca site kullanıcıları arasında yapılacak olan çalışmayı kabul eden 50 üye ile derinlemesine görüşme yapılarak gerçekleştirilmiştir. Görüşme yapılan kullanıcıların cinsiyet olarak aynı sayıda olmasına dikkat edilmiştir. Bu çerçevede görüşme yapılan site kullanıcıları ve temel nitelikleri aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 1: Derinlemesine Görüşme Yapılan İslami Evlilik Siteleri Kullanıcılarının Temel Nitelikleri.

Görüşme Yapılan Kullanıcıların Demografik, Sosyo Kültürel ve Gelir Yapıları	Kadın Kullanıcılar	Erkek Kullanıcılar
Eğitim	21 Ortaokul ve 4 Lise 4 Lisans eğitimi mezunu	12 Ortaokul ve Lise, 2 Lise terk, 11 Lisans eğitimi mezunu
Yaşadıkları Bölgeler	İstanbul ve Ankara	İstanbul ve Ankara ⁴
Aylık Gelir Düzeyi	Site kullanıcılarının önemli bir kısmı, asgari ücret düzeyinde bir yaşam sürmektedir. Kadın kullanıcılar arasında, en yüksek ücret aylık 2700 TL olarak saptanmıştır.	Erkek kullanıcıların gelir düzeyi, asgari ücretin üzerinde ve ağırlıklı olarak 2000-3000 TL dir (25 kullanıcı arasında 10 kullanıcı bu düzeydedir).

Çalışmada gerçekleştirilen derinlemesine görüşmeler, görüşme yapılan kullanıcıların kolektif aidiyet ve kültürel kimlik tanımlamaları üzerinden gerçek-

⁴ Bununla birlikte site kullanıcıları genellikle varoş olarak değerlendirilmesi gereken bölgelerde yaşamaktadırlar. Örneğin İstanbul için Çeliktepe, Kuştepe, Dolapdere gibi bölgelerde yaşayan site kullanıcısı sayısı fazla iken Ankara’da Mamak İlçesine bağlı Köstence, Ulus İlçesi’nde Çin Çin Bağları, Ufuktepe, Tuzlucaıyır bölgelerinde site kullanıcıları ile görüşme yapılmıştır.

leştirilmiş ve karşıt kamusal alanın inşası doğrultusunda site kullanıcıları ile yaklaşık 1 saatlik süreler içerisinde görüşülmüştür. Bununla birlikte, site kullanıcılarına ulaşmak, ancak metin analizlerinin gerçekleştirilmesinin ardından mümkün olabilmektedir. İslami kesimler için “evliliğin” kutsallaştırılması görüşme yapılması amaçlanan site üyelerinin de onayının alınmasını gerekli kılmıştır. Rıaz Hassan’ın (2010: 176) belirlediği gibi, İslam diğer dinlerden, ağırlıklı olarak Hristiyanlıktan, farklı olarak “mücerredliği” (celibacy)⁵ takipçilerine açık bir biçimde yasaklamış ve takipçilerine, kutsal metinler tarafından belirlenen sınırlar içerisinde olma kaydı ile evliliği gerçekleştirmeleri gerektiğini bildirmiştir. Takipçileri için kolektif aidiyet ve kolektif bilincin önemli bir boyutunu oluşturan evlilik, bütün bu nedenleriyle birlikte düşünüldüğü zaman görüldüğü gibi, İslami kesimler tarafından “hassas” konular arasında yer almaktadır. Bu nedenle site kullanıcıları öncelikle, üyeler arasında derinlemesine görüşme yapılmadan önce “güven” arayışı içindedirler. Site kullanıcılarının gerçek isimleri, çalışma içerisinde gizli tutulmuş ancak kendilerinden yazılı onay alınmıştır. Bununla birlikte, Türkiye’de İslamcı ideolojinin dönüşüm ve üyeleri için kolektif kimlik kurgusu, yaşam biçimlerinin İslamileştirilmesinin ötesine geçerek, öncelikli olarak Türkiye’nin ekonomi politikindeki dönüşüm eşliğinde okunmalıdır.

Çalışma içerisinde; Jodi O’Brien’in (1999: 95) belirlediği gibi, internete dâhil olan kişilerin önceden şekillendirilmiş kültürel metinleri de beraberinde getirdiği ve söz konusu metinlere dayanarak yeni ortamın sınırlarının çizilmesi ve kendisine dair bir aidiyet oluştururken beraberindeki metinleri de yeniden ürettiği gözlenir. Bu şekilde, metin analizleri gerçekleştirilirken araştırmacı yeni bir ortama getirilen aidiyetleri belirleyebilmek için, internet üzerinde yer alan metinlerin aleniyeti ve kamuya açıklığı söz konusu olduğu için, tablo içerisinde doğrudan alıntılanmıştır. Araştırma konusu ve site kullanıcılarının içerisinde yer almayarak dışarıda olmak tercih edilmiştir. Bununla birlikte, derinlemesine görüşmeler öncesinde site yöneticileri ve kullanıcılar arasında gerçekleştirilen görüşme ve yazılı izin belgelerinin alınmasının ardından derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Kültürel Kimlik Talepleri ve Kamusal Alanın Dönüşümü: Türkiye’de Siyasal İslam ve Toplumsal Kutuplaşma

Nilüfer Göle’nin (2009: 170) belirlediği gibi; Türkiye, batı ile İslam arasındaki ilişkileri tüm karmaşıklığı içerisinde ele almak açısından ayrıcalıklı bir

⁵ Dini nedenlerden dolayı evlenmeme.

alandır. Çünkü bu bölünme zaten Türkiye'nin tarihinin bir parçasıdır ve ülkenin siyasal yaşantısını da şekillendirmektedir. Bununla birlikte, Türkiye özelinden bakıldığında, İslami ideolojinin geleneksel olanla küresel modernlik arasındaki değerler arasında iç-içe geçmiş bir nitelik arz ettiği ve söz konusu arzın; toplumsal, siyasal ve kültürel alanlarda takipçileri için bir alternatif sunma iddiası olduğu belirtilmelidir. Kültürel kimlik taleplerinin ve takipçileri için yeni yaşam alanları açmak üzerinden genişleyen İslamcı hareket, çoğu kez kamusal alanın denetimini ele geçirmek için de yine gündelik yaşam pratikleri üzerine getirdiği yeni biçimler ile ayırt edilmektedir. Gerçekten de, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilk yıllardan itibaren, Kemalizm ile karşıtlığı üzerinden kurulan bir İslamcı ideolojinin varlığına rağmen (Dursun, 2004: 185); ülkede yeni bir sermaye birikim modelinin uygulamaya konulduğu 1980'li yıllardan itibaren Türkiye'de İslamcı ideolojinin önemli bir biçimde değiştiği gözlenir. Ülkede uygulamaya konulan yeni sermaye birikim modeli eşliğinde İslami hareket içerisinde yaşanan değişim; bir yandan, söz konusu modele eklenmenin yanı sıra belirli yaşam alanları üzerinden modeli dönüştürmek üzere kurulurken diğer yandan devlet politikası ve ideolojisinin önemli bir bileşeni haline getirilmesiyle gerçekleşir. O kadar ki, değişim ve dönüşüm sürecinin ardından devletin neredeyse egemen ideolojisi haline getirilen "Türk-İslam" sentezi, İslamcı hareketin daha da baskın ve yaygın bir hale gelmesini sağlamıştır. Bu nedenle, Türkiye'de siyasal İslam ve bileşenlerinin, Türkiye'de yeni birikim modelinin uygulamaya konulması eşliğinde oluşan kültürel kimlik talepleri ekseninde okunmalıdır.

Gülten Kazgan'ın (2002: 123) isabetle belirlediği gibi, Türkiye'nin küresel kapitalizme eklenme sürecinde 24 Ocak Ekonomik İstikrar Kararları, ülkede kısa sürede istikrara dönmeyi ve borç ödeyebilmeyi tekrar sağlamak amacına dönük ekonomi politikalarını içeren bir paket olmanın çok ötesine geçen yapılanmalarla birlikte gelmiştir. Bununla birlikte; ülkedeki değişim, askeri darbenin ardından gerçekleştirilen ilk siyasal seçimler ve küresel projeyi uygulamaya koyacak bir siyasal partinin iktidara gelmesiyle birlikte demokratikleşmenin yeniden başladığına ilişkin işaretler olarak yorumlanmıştır. Ancak; Türkiye'de yeniden yapılanma, batı da uygulandığı gibi ekonominin bürokratik kurallardan arındırılması hareketinden çok farklı olarak, avamlaştırılmış bir liberal ideolojinin insanlara aşılandığı, değer yargılarının dönüştürüldüğü, ekonominin siyaset-mafya ve tarikat ilişkileri ekseninde yeniden yapılandırıldığı bir döneme yol açmıştır (Kazgan, 2002: 123). Türkiye ekonomisinin yeniden yapılandırılması adına başlatılan dönem, hurafelerle yoğrulmuş tarikat inançlarını yaygınlaştıracak kurumları, yapılanmaları özgürleştirdi ve İmam hatip okulları ile Kuran kurslarının açılmasına yeniden hız kazandırarak, İslamcı hareketin hegemonyasını güçlendirmiştir.

O kadar ki, din kültürü derslerini okullarda zorunlu hale getirirken, felsefe dersinin zorunlu olmaktan çıkartıldığı, tarikatların siyasal kurumlarla iç-içe geçtiği bir yapılanma boyunca Türkiye’de İslamcı hareket, giderek kamusal alanın ahlaki denetimini ele geçirme iddiası ile önemli bir aktör olarak konumlanır. Öte yandan; Türkiye’de İslami hareketin güç kazanmasını sağlayan ikinci dinamik ise, 1980’li yıllardan itibaren Amerika Birleşik Devletleri’nin tehdit algılamasında önemli bir yere sahip olan dönemin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri’ne karşı izlediği politikalar boyunca gelişmiştir. Amerika Birleşik Devletleri’nin, SSCB’nin etrafında, komünizm karşıtı bir “yeşil kuşak” oluşturma projesi, Türkiye içerisinde de İslamcı hareketlerin üstü örtülü bir destek edinmesine yol açar. Bu şekilde Türkiye’de İslamcı hareket, gerek iç dinamikleri ve gerekse küresel ilişkiler tarafından desteklenen alanlar boyunca giderek gündelik yaşam pratiklerinde yeni yaşam alanları edinir. Böylelikle, gündelik yaşam pratiklerini geleneksel alanlarından çıkarak kamusal alanda edindiği yer üzerinden uygulayan bir ideoloji açık olarak gelişme olanağı elde etmiştir. Sürecin önemli bir diğer tamamlayıcısı ise, İslami burjuvazinin oluşturulmasıdır. Sermaye kaynaklarının ve bileşenlerinin el değiştirmesi de yine giderek Türkiye kamusalığında yer edinen kimliklere dair önemli açıklamalara sahip olmuştur. Kamusal alan kavramı ve bu kavramla birleşerek ortak bir anlatının satırlarını oluşturan kimlik politikaları; 1980’li yıllardan bu yana, toplumsal dönüşümlerin çözümlenmesinde özcü bir işleve sahiptir. Bununla birlikte; kamusal alan ve bileşenlerinin batı ve batı dışındaki bağlamları ile gelişen toplumsal hareket ve kimliklerin resmi kamusal alan ve dönüşümü çerçevesinde okunması gerekir. Demokratik ve ideolojik kamusal alan profillerinin anlamlandırılması, ancak böylesi bir ikili okuma geliştirildiğinde mümkündür. Habermas’ın “liberal burjuva kamusal alanı” olarak tanımladığı ve 17. Yüzyıldan itibaren özel yaşam alanından farklı bir alan olarak gelişmeye başlayan kamusal alanın yapısal dönüşümü aslında yine söz konusu yüzyıldan itibaren sanayileşme ile birlikte başlayan doğal toplumsal dönüşümün boyutlarını anlamlandırmaktadır. Jürgen Habermas için kamusal alanın yapısal dönüşümü, siyasal seçkinlerin ve devlet elitinin tasarımıyla “tepeden inmece bir ideoloji” değişimini değil, aksine, siyasal iktidara ait alan dışından bir meşruiyet edinmiştir. Bu nedenle Habermas’ın liberal bir burjuva kamusal alan modeli üzerinden aslında demokratik bir uzamın dönüşümünü açıkladığı gözlenir.

Batı dünyasında, sanayileşme ile birlikte başlayan doğal toplumsal dönüşümün yapısal boyutlarını ifade eden kamusal alan kavramının, Türkiye modernleşmesinin anlamlandırılmasına dair bir açıklayıcılığının da olmadığı belirtilmelidir. Çünkü Türkiye’de batılılaşma ve modernleşme projesi, batıda olduğu gibi toplum tarafından değil aksine, Halil İnalcık’ın (1969: 35) belirlediği gibi, “bürok-

ratik modernleşme” çizgisini izlemiştir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ile yirminci yüzyılın başından itibaren devlet eliti eliyle sürdürülen bir modernleşme, batılılaşma projesi söz konusudur. Devlet bürokrasisi eliyle sürdürülen bir batılılaşma projesi ise, kamusal alanda farklılıkların dışlandığı, homojen bir düşünce sistemi üzerinden kurulmuştur. Bununla birlikte, modernleşme ve batılılaşmanın gerçekleştiği egemen bir alan olarak görülen kamusal alanın birbiri ile hegemonya mücadelesi içerisindeki cemaat oluşumlarına terk edilemeyeceği açıktır. Çünkü Türkiye’nin henüz on dokuzuncu yüzyıl içerisinde başlamış ve 1923 yılında kurumsal ve ideolojik kuruluşuyla son noktasına varmış olan “modernleşme”-“çağdaşlaşma” projesinin iki özel uğrağını laiklik ve pozitivizm oluşturmuştur (Göle, 2009: 111).

Türkiye modernleşmesine özgü pratikler içerisinde bakarak, çağdaşlaşmanın tıpkı Fransız laikliğinde olduğu gibi toplumsal bir süreç olmaktan daha çok, siyasal bir proje olarak anlamlandırıldığı belirtilmelidir. Nilüfer Göle (2009: 114); Türk modernleşmesinde, laikliğin demokrasiden daha çok modernite ile birlikte düşünüldüğünü iddia eder. Göle için kendisini duyurma ihtiyacı içinde bulunan modernitenin yerleşim yeri kamusal alandır. Kamusal alanın “laikleşmesi” de ancak her türlü dinsel simge ve uygulamanın bu alan üzerinde tahakküm oluşturmaması ile olasıdır ki, örneğin Fransa gibi gelişmiş bir batı ülkesinde kamusal alanda dinsel uygulama ve işaretlerin kullanılması engellenir. Örneğin, Fransa’da henüz 2004 yılında yürürlüğe giren yasa ile kamusal alanda dinsel simgelerin kullanılması yasaklanmış, konunun Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne aktarılması üzerine, Mahkeme tarafından böylesi bir yasanın insan hakları ihlali ile ilgisinin dahi olmadığını belirtmiştir. Fransa örneği, aslında Avrupa’nın bir dizi ülkesinde de yaşanmıştır. Örneğin Belçika’da da kamusal alanda türban yasağı bulunmaktadır. Türkiye’de de benzeri bir gelişmenin yaşandığı ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin, üniversitede türban takmadığı için devleti hakkında dava açabilen, Leyla Şahin Kararı’nda, kamusal alanda türban takılmamasının insan haklarını ihlal bir eden bir nitelik almadığı belirlenmiştir. Bununla birlikte Manuel Castells’in (2008: 79) belirlediği gibi; kamusal alanın bir yandan devlet ve öte yandan sivil toplum gibi iki önemli tamamlayıcısının olduğu düşünüldüğünde, özellikle, sınırlı bir demokrasi deneyimine sahip ülkeler için, devletin de kamusal alan üzerinde denetim oluşturabileceği açıktır. Böylesi bir sorgulama içerisinde kamusal alanın nasıl değerlendirildiği önemli bir sorun olarak öne çıkmaktadır.

Modernitenin yerleştiği bir alan olarak kamusal alan, Fransa da olduğu gibi Türkiye’de de pozitivizm ve batılılaşmanın aracı olarak kurulmuştur. Üstelik Türkiye’de laikliğin Türk modernleşmesi için bütüncül bir kavram olduğu da dik-

kate alınmalıdır. Göle'nin (2009: 114) belirlediği gibi, Türkiye'de laiklik demokrasiden çok modernitenin "olmazsa olmaz" koşulu olarak kabul edilmektedir. Her ne kadar, farklılıkları dışlayan bir ideolojik kamusal alan kavramından tınılar taşısa da, cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren batılılaşma aracı olarak konumlanan bir kamusal alan modeli, modernist bir ideoloji olarak laikliğin, devletin kamusal alanı denetim altına almak için yürürlüğe koyduğu otoriter uygulamalarla ilişkili bir görünüm almıştır. Türkiye özelinde yeni ve modern bir cumhuriyetin kurulması, batı ile kültürel bütünleşme arayışındaki bir ulus devletin oluşturulması, kamusal alanın, devlet iradesi tarafından denetim altına alınmasını anlaşılır kılmaktadır. Bu bağlamda, laik ve modern bir eğitimin oluşturulması, eğitimin merkezileştirilmesi, kamusal alanda her türlü dinsel işaret ve uygulamaların dışlanması, özellikle dinsel tarikatların yasaklanması, eğitimde birliğin sağlanması ve devlet memurları için dini simge ve sembolleri yasaklayan yönetmeliklerin geliştirilmesi batılılaşmış, çağdaş uygarlığa dair değerlerle bütünleşmiş bir kamusal alan modelini ortaya çıkartmıştır. Bununla birlikte, Türk modernleşme projesinin önemli bir alanı olan kamusal alanın, ülkede yeni bir ekonomi politiğin izlendiği 1980'li yıllardan itibaren anlamlı bir dönüşüme tanık olduğu gözlenir. Türkiye'de; kapitalist sermaye birikim koşullarındaki değişim eşliğinde; ulus devletin liberal bir program üzerinden dönüşmesi, kamusal alan tanımının sınırlarını zorlaması üzerinden bulmuştur. Öyle ki, Türkiye'de 1980'ler ve sonrasındaki kamusal alan; pek çok sivil toplum hareketinin birbiriyle çatışmasına tanık olmuştur.

Nancy Fraser'ın (1992: 129), egemen durumda olan kamusal alana alternatif ortaya çıkan gruplar olarak tanımladığı "karşı kamusal toplulukların", diğer toplumsal gruplar tarafından tanınabilmesi ve meşru olarak kabul görme mücadelesi, Türkiye'de de özellikle İslamcı hareketler özelinde dikkat çekmektedir. O kadar ki; Türkiye özelinden bakıldığında 1980'li yıllar, cumhuriyet rejiminin ve kurguladığı ulusal kimliğin her zamankinden daha fazla sorgulandığı ve tartışıldığı, üstelik bir dizi örneğinde de gözlemlendiği gibi, sonraki yıllara da taşındığı bir dönemi oluşturur (Azak, 2009: 94). Gerçekten de; 1980'li yılların ortalarından itibaren Türkiye'de İslamcı ideolojinin sözcüsü olan kesimler, Cumhuriyetin ilk yıllarının temel değerleri ile çatışmacı bir kamusal alanın oluşturulmasında etkilidirler. Böylesi bir karşı kamusal topluluğun oluşması bir bakıma, Kemalist devlet tarafından batılılaşma- modernleşme projesinin önemli bir tamamlayıcısı olarak kurulduğu kamusal alan üzerinden bir hegemonya mücadelesi uğrağında gerçekleşir. Batı medeniyetinin, modern liberal yaşam tarzının evrensellik iddiasını ve modernist seçkinin çağdaş olan ile batılı olan arasındaki eşitliği reddederek, modern yaşam tarzına alternatif İslami bir yaşam tarzını savunmaya başlayan İslamcı hareket (Azak, 2009: 94) ile Cumhuriyetin kazanımlarını savunmaya çalışan laik

kesim arasındaki gerilim, tam da ülkenin modernleşme ve batılılaşma projesinin önemli bir tamamlayıcısı olan kamusal alan üzerinde (Suman, 2009: 70)gerçekleşmiştir. Aslında; cumhuriyetin laik kurumlarının sağladığı sınıf atlama olanaklarından yararlanan ancak cumhuriyetin ideolojik dinamiğinden kendisini ayırttıran bir karşı kamusal grubu, İslamcı bir karşı-seçkin oluşumunu hazırlayan süreç tam da Türk modernleşmesinin özel bir uğrağı içerisinde yapılaşmıştır.

Nilüfer Göle'nin (2009: 27) belirlediği gibi, Türk modernleşme projesi boyunca devletin yakın ve sıkı bir gözetimi altında olan kamusal alan, cumhuriyetin ilk yılları boyunca 1923'den 1946 yılına kadar devam eden tek parti döneminde katı bir şekilde, çoğulcu demokrasiye geçiş süreci olan 1950'li yıllardan itibaren ise dereceli olarak yumuşayan bir gözetim altında sürmüştür. Türkiye'nin, küresel kapitalizme -hazırlıksız olarak- eklemleendiği 1980 özellikle siyasal seçimlerin gerçekleştiği 1983 sonrası dönem içerisinde ise, kamusal alan projesinin milli, laik ve homojen doğasına başkaldıran sivil toplum hareketlerinin, İslamcı, Alevi, Kürt, Liberal, birbirleriyle yarıştıkları bir alana dönüştüğü gözlenir. Kamusal alanın Türkiye'de yaşadığı değişimi, Anthony Giddens'i (1992: 210) izleyerek yeni toplumsal hareketlerin, aktörlere yeni bir kimlik inşası için bir alan açması veya daha da bir açık söylendiğinde, özgürleşmecî politikalar döneminden "hayat politikaları" dönemine geçiş süreci olarak da değerlendirmek mümkündür. Türkiye'de İslamcı hareketin karşıt kamusal grubu oluşturması gerçekten de hayat politikaları üzerinden gerçekleşmiştir. İslamcı hareketin bir yandan kamusal görünürlük elde etmesi ve gündelik yaşam pratiklerinde yer edinmesi ancak hemen öte yandan böylesi bir yer edinmeyi, batılı yaşam pratiklerini eleştirerek kamusal alanın ahlaki denetimini talep ederek gerçekleştirmekte bir bakıma laik kamusal alana karşı bir kamusal alan oluşturarak yapılandırmıştır. Kimlik politikalarının iki özel uğrağı olarak öne çıkan "tanınmak" ve "kabul görmek", Türkiye özelinde gündelik yaşam pratiklerinde yer edinmek üzerinden gerçekleşmektedir. Bu şekilde, kuramsal olarak bir kimlik politikasının, üyeleri için bir alan oluşturması iddiası Türkiye'deki İslamcı hareket içerisinde, dine dayalı yaşam tarzları ve özel hayata dair pratiklerin giderek kamusal alanda da taşınma talebi üzerinden gerçekleşmektedir (Suman, 2009: 76; Göle, 2002: 164).

İslamcı hareketin böylesi bir talebi bir yandan, İslamcı ideolojinin giderek bir yaşam biçimi üzerinden politik ve kültürel bir alternatif sunma amacından kaynaklanır. Ancak hemen öte yandan böylesi bir talep giderek, kolektif bir kimlik politikasının özel bir uğrağı olarak öne çıkmaktadır. İslamcı hareket içerisinde bakıldığında; çoğu kez laik kamusal alana karşıt bir söylem ile tam da karşıt bir kamusal grup olarak kurulduğu gözlenir. Bu bağlamda, karşıt bir kamusal seç-

kin oluşumunu anlamlandırmak için Türkiye’de cumhuriyet dönemi kamusal alanı ile Habermas’ın liberal burjuva kamusal alanı arasındaki bir dizi benzerliğin ziya-
ret edilmesi gereklidir. Türkiye’de cumhuriyetin ilk dönemlerindeki ve Habermas’ın liberal burjuva kamusal alanı arasındaki ilk benzerliği her iki kamu-
sal alan biçiminin de, batı modernliğine, evrenselliğine dayanması ile laik bir mo-
del üzerinde yapılaşması oluşturur. Bu nedenle de Nick Couldry ve Tanja Dreher’in (2007: 80), Habermas’ın kamusal alan üzerindeki belirlemesini, Türki-
ye özelinde de yeniden düşünmek anlamlıdır. Couldry ve Dreher’in belirlediği
gibi; kamusal alanda akılcı bir tartışma gerçekleştirilebilmesi için bu alana giren-
lerin, kişisel farklılıklarını, bireysel düşünce, inanç ve aidiyetliklerini bir yana
bırakması ile farklılıklarını yok varsayması ve eşit bireyler olarak hareket etmesi
gibi ön koşullar bulunmaktadır. Gerçekte, Jürgen Habermas’ın yapısal özellikle-
rini tartıştığı ideal burjuva kamusal alan, henüz başından itibaren farklılıkların
dışlandığı ve alanı paylaşanların toplumsal, kültürel, ekonomik farklılıklarını yok
farz ederek, “sanki eşitlermiş gibi” davrandıkları bir alanı oluşturmuştur (Suman,
2009: 72). Bununla birlikte; kamusal alanı ideolojik bir tanımama içerisinde, ho-
mojen bir alan olarak tanımlayan düşünürün Hegel olduğu da belirtilmelidir.
Hegel’in düşündüğü kamusal alan modelinde farklılıklara yer yoktur ve özel ya-
şam alanlarındaki farklı unsurların tümü kamusal yaşama taşındıklarında farklılık-
larını kaybetmekte ve devletle bütünleşmektedir. Bu şekilde kamusal yaşam dev-
letin ve devletle bütünleşmiş unsurların ortak homojen alanı olarak görülmektedir.

Türkiye özelinden bakıldığında, devletle bütünleşmiş bir tasarıma sahip
olan kamusal alan modelinin özel olarak dikkat çektiği gözlenir. Kemalizm ve
İslamcı hareket arasındaki gerilimin tam da böylesi bir kamusal alan modeli üze-
rinden geliştiği görülür. İslamcı aktörlerin giderek karşıt kamusal seçkin olarak
yapılanması, yine kamusal alan üzerinden geliştiği için devletle bütünleşmiş bir
alan olarak kamusal alana dair bir sorgulama, internet siteleri üzerinden gelişen
kolektif bir kimlik örüntüsüne dair belirli bir açıklayıcılığının da olduğu gözlen-
mektedir. Türkiye özelinden bakıldığında, siyasal tarihi İslam’dan çok da bağım-
sız olarak düşünülemeyen, diğer ülkelerden farklı bir ortam ve süreç içerisinde de
olsa İslam’ın nüfus üzerinde etkisini hissettiren bir ülkede kamusal alanda farklı-
lıkların dışlanması aslında işaret ettiklerinden farklı anlamlara sahip olagelmıştır.
Kamusal alan ve farklılıkların dışlanması her ne kadar siyasal alanda çatışan talep-
lerin ve konumların üzerinde kurulan bir tartışmaya işaret etmekle birlikte, aslında
söz konusu olan, gündelik yaşam pratiklerinin kamusal alana taşınması ve tartışı-
lan laiklik üzerinden gündelik yaşamda bir bakıma yeni kimliklerin bir yer bulma-
sını da vurgulamaktadır (Türkmen, 2009: 117). Türkiye ve Fransa örneklerinde,
laiklik üzerinden bütün bir kamusal alana uzanan eleştiriler aslında, yeni kimlikler

için hegemonik bir yaşam alanının kurulmasını öne çıkartmaktadır. Buket Türkmen'in (2009: 116) belirlediği gibi; Türkiye'de laikliğe yöneltile eleştiriler, Türk toplumsal yapısında yaşanan değişiklikler açısından, Batı'dakinden çok daha önemli bir dönüşüme işaret etmektedir. Batı'da, laikliğe getirilen eleştirilerin geniş bir çerçeve içerisinde bakıldığında, çok kültürlülüğün kamusal alandaki yansımaları olarak öne çıktığı görülür. Özellikle göçmen kitlelerin yaşam pratikleri boyunca kamusal alana farklılıkların taşınması ve giderek sisteme dair eleştirilerle bütünleşen bir laiklik eleştirisi gözlenmektedir. Türkiye'de ise laikliğe karşı eleştirinin, cumhuriyetin kazanımlarından yararlanarak sınıf atlayan ancak söz konusu kazanımları yaşam pratiklerinden dışlayan İslamcı aktörlerden geldiği gözlenmektedir. O kadar ki, Buket Türkmen'in (2009: 116) belirlediği gibi, geçmişte merkezin nimetlerinden uzakta olan kesimler bugün pastayı paylaşmak amacı ile paylarını almaya gelirlerken, pastaya da "kendi kremalarını" katmaya kalkmaktadır. Bu şekilde, söz konusu kesimlerin, kamusal alana farklılıklarının taşınması ötesinde giderek kamusal alanda gündelik yaşam pratiklerini dayatmacı bir baskıyla bütünleştirerek bütün bir ahlaki denetimi ele geçirme çabasına yönelmiştir. Gerçekten de Türkiye'de 1980'li yıllardan itibaren cumhuriyetin, batılılaşma, modernleşme, çağdaş uyarlığa ulaşma gibi, kurucu değerlerinin eleştirisi üzerinden İslamcı ideolojinin kolektif aidiyet tanımı doğrultusunda üyelerine bir yaşam alanı açma mücadelesine tanık olunmaktadır. İslamcı ideolojinin, dinsel yaşam pratiklerinin siyasal tarihinin başından itibaren önemli ola geldiği Türkiye özelinde, bireyleri için yeni bir alan oluşturma pratiği, Durkheim'in "kolektif bilinç" olarak değerlendirildiği sürece işaret etmektedir (aktaran David ve Bar-Tar; 2009: 355).

Yeni toplumsal hareketlerin üyelerine yalnızca aidiyet ve biz evrenini değil aynı zamanda ortak bir yaşam alanı açmasıyla ilgili bir kavram olarak "kolektif bilinç", grup üyelerinin ortak olarak paylaştıkları grup değerlerini tanıması ve kolektif eylem yöntemiyle bireysel olarak da kendi bilinçlerinin farkına varması ile ilgilidir. Türkiye'de İslamcı ideoloji üzerinden bakıldığında özellikle 1980'li yılların ardından bir aidiyet ve temsil pratikleri üzerinden kamusal alanda giderek daha da bir görünür kılınmanın, yine kolektif bilinç ve kolektif kimlik edinme üzerinde ilerlediği belirtilmelidir. Böylesi bir aidiyet biçiminin ise, Klaus Eder'in (2009: 431) tartıştığı gibi, "bir kontrol biçimi olarak kolektif kimlik düşüncesi" bağlamında inşa edildiği görülür. Klaus Eder; Durkheim'in tanımına dayanarak, kolektif kimliğin oluşturduğu aidiyet duygusu ile birlikte ortak bir eylemin oluşmasına yol açtığı ve yine söz konusu eylemi, paylaşılan değerler üzerinden aktörleri denetim altında tutan temel süreç olduğunu belirler. İslamcı ideolojinin gündelik yaşam pratikleri için özel bir alan açtığı İslami evlilik siteleri tam da böylesi bir işleve sahiptir. Gerçekten de; İslamcı ideolojinin geleneksel alanlarından çıka-

rak üyeleri için ortak bir biz evrenini oluşturduğu, bu yönüyle de değişen bir mahremiyete tanıklık ederek yaşam stratejilerini bireyselleştirdiği İslami evlilik siteleri, gündelik yaşam pratikleri üzerinden kolektif kimliklendirmenin okunabileceği özel bir alan sunmaktadır.

Türkiye’de İslamcı Hareketler ve Gündelik Yaşam Pratikleri: Kolektif Kimliklendirmeyi, Gündelik Yaşam Üzerinden Okumak

Türkiye’de karşı kamusal grup olarak İslamcı hareketlerin ortaya çıkması; kolektif kimlik tasarımına dair olan unsurların yanı sıra, geleneksel olarak özel alanda tutulan gündelik yaşam pratiklerinin de kamusal alan ve siyasetin içine taşınmasına yol açmıştır. Gerçekten de, Türkiye özelinde, 1980’li yıllardan itibaren gündelik yaşam pratiklerinde çoğu kez Batı’nın laikliği ve modernitesine karşı dini bir kimliğin direndiği bağlamlarda gelişen İslamcı hareketlerin söz konusu dönemden itibaren iki kol üzerinden ilerledi gözlenir. Türkiye’nin yakın siyasi tarihinde, Milli Nizam Partisi’nin kurulduğu 1970’li yıllardan itibaren tanınma ve en azından seçmenleri için meşruiyet edinme döneminin ardından İslamcı hareketin, 1980’li yıllardan itibaren ise kamusal alanda edindiği yeni mekânlar üzerinden üyeleri için yeni yaşam alanları açtığı gözlenir. İslami kimlik politikaları çerçevesinde İslami bankacılık biçimlerinden yayın kuruluşlarına, gündelik yaşam pratiklerinde İslami modadan, tüketim eğilimlerine doğru genişleyen yaşam alanları bağlamında İslamcı hareketin de giderek geleneksel ağlarından, daha açık söylendiğinde, “informel” toplumsal ağlardan kamusal alanda görünürlük edinme biçimine doğru bir değişim yaşadığı gözlenir. Bununla birlikte, her ne kadar, kamusal alanda görünürlük edinen İslamcı hareketin geleneksel sınırlarının ötesine geçtiği ve oluşan yeni bağlam içerisinde dönüştüğü iddia edilse de, böylesi bir iddianın Türkiye özelinde herhangi bir anlamının olmadığı da belirtilmelidir. Çünkü İslamcı hareketin kamusal alanda görünürlük edinmesi, modernite ile etkileşime girmesini değil aksine tam da kolektif hareketlerin doğası gereği modern oluşumları eleştirisi üzerinden kendi kimliğini geliştirme pratiğinin egemen olduğu gözlenir. İslami evlilik siteleri tam da böylesi bir kolektivite için anlamlı bir olanak tanımaktadır. Türkiye’de ilk kez 2003 yılında faaliyete başlayan İslami evlilik siteleri, kolektif bir kimliğin geliştiği özel bir alan olmasının yanı sıra Türkiye’nin özellikle 2002 döneminden itibaren yaşadığı değişim sürecini anlamlandırmak adına da özel bir dikkat çekmektedir.

Gerçekten de, İslami evlilik sitelerinin kendisini her ne kadar “muhafazakâr demokrat” kimliği üzerinden tanımlasa da, Anayasa Mahkemesi tarafından laiklik karşıtı hareketlerin odağı olarak tanımlanan Adalet ve Kalkınma Partisi’nin

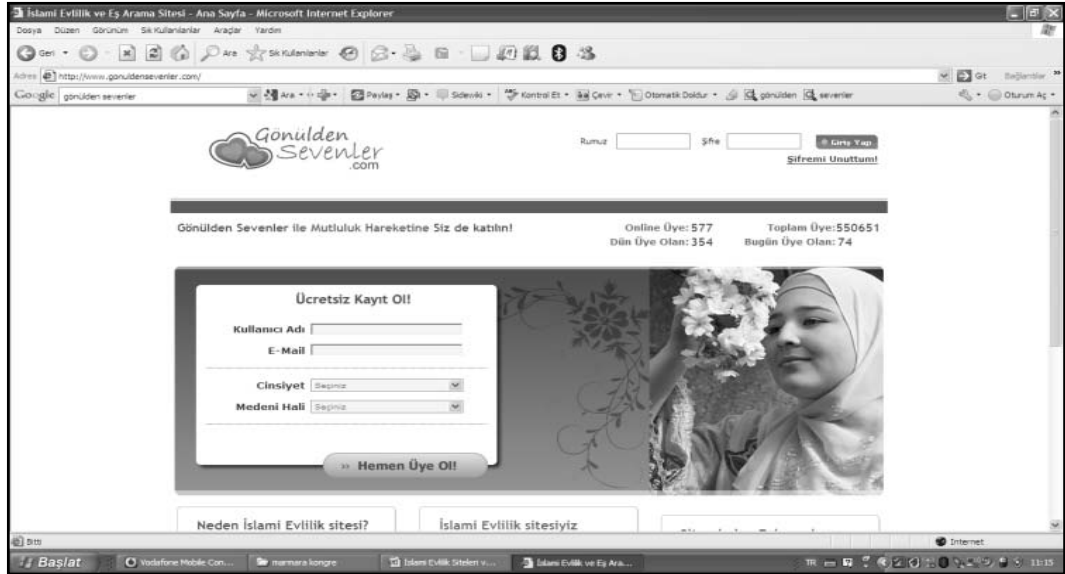
döneminde gelişmesi, cumhuriyetin temel değerlerinin eleştirisi üzerinden yaşam alanı edinen İslamcı ideolojinin edindiği yeni mekânların daha da bir görünür kılınması bağlamında önem taşımaktadır. Bu bağlamda, Nilüfer Göle'nin (aktaran Tütüncü, 2007: 284) belirlediği gibi; Türkiye için "İslamcılığın ikinci dönemi" olarak dikkat çeken bir dönemde ortaya çıkan İslami evlilik siteleri, Fatma Tütüncü'nün (2007: 284) belirlediği gibi Türkiye'de evlilik kurumu etrafında bir söylem ve kaygı patlamasının yaşandığı bir döneme de eşlik etmiştir. Bununla birlikte, İslamcı ideolojinin kurumuna dair özel bir hassasiyetinin olması, İslamcı evlilik sitelerine dair özel ilginin çekilmesine yol açtığı gözlenmektedir. Gerçekten de, 2003 yılı sonundan itibaren birbiri ardına İslami evlilik sitelerinin açılması ve üyeleri için çoğu kez dinsel motifler üzerinden yeni yaşam alanları oluşturması, kolektif bir kimlik edinme biçiminin görülmesi bağlamında da önem taşımaktadır. Bununla birlikte; Türkiye'de İslami evlilik siteleri, küresel bir toplumsal ağ oluşturan İslami kesimlerin iletişim teknolojileri ve yeni medyayı kullanma pratiklerinden oldukça farklıdır. Bu bağlamda "küresel kamusal alan" bağlamında bir internetin kullanımına, en azından geçerken, değinilmelidir.

Manuel Castells'in (2008: 83); küreselleşme sürecinin eşliğinde kamusal alan kavramı da önemli ölçüde dönüştüğünü belirler. Castells'in belirlediği gibi küreselleşme sürecinin eşlik ettiği ve yeni iletişim-enformasyon teknolojilerinin yol açtığı bir dizi değişimin anlamlı sonuçları arasında küresel sivil toplumun oluşturulması bulunmaktadır. Yeni iletişim teknolojileri özelinde internet ile oluşan yeni bağlam tam da söz konusu küresel sivil toplumun anlamlandırılması için önemli bir uzam sağlamaktadır. O kadar ki; yeni iletişim teknolojileriyle birlikte, bir bakıma "özelleştirilmiş" küresel kamusal alan modelinin geliştiği gözlenir. Slavko Splichal'in (2009: 393) belirlediği gibi; küreselleşme ulus ötesi bir kamusal uzamın oluşmasına yol açtığı gibi aynı zamanda "çeşitlendirilmiş" ve "hiyerarşik olarak katmanlaşmış" bir uzamın oluşmasına da yol açmıştır. Ulus aşırı bir kamusal uzam içerisinden bakarak, küreselleşmenin aslında parçalanmış bir kamusal alan modelini yarattığı gözlenir. Kamusal alanın, giderek ulus devlet bağlamı içerisinde değil aksine ulus aşırı bir bağlam oluşturmaya, kolektif bir kimliğin oluşabilmesi için önemli bir zemin oluşturmaktadır. Yeni medya ve İslam arasındaki bağı çözümlemeyen Andersen'a göre (aktaran, Ho, Lee ve Hamed; 2008: 96); internet İslami kesimler için, daha fazla dini yayına ulaşabilecekleri bir kamusal alanı yeniden düzenlemiş ve söz konusu kamusal alanın sınırları genişlemiştir. Amerika Birleşik Devletleri Pew Vakfı araştırmalarında da, özellikle İslami kesimler için internetin benzeri bir işleve sahip olduğu belirlenmiş ve hatta internete giren kesimlerin % 64 gibi önemli bir oranının geleneksel kaynakların ötesinde İslami yaşam pratikleriyle uyumlu bir içeriği tercih ettiklerini saptamıştır

(aktaran aktaran, Ho, Lee ve Hamed; 2008: 96). Böylesi bir kullanım biçimi içinden bakıldığında internetin yeni kolektif kimliklere önemli bir yaşam alanı açtığı ve İslami kesimlerin de, devlet aşırı bir alanda kolektif bağlar oluşturduğu yeni bir alan olarak öne çıktığı görülür. Bu bağlamda; Stuart Hall'ün (aktaran Khatib, 2003: 391) belirlediği gibi küreselleşme, yerel ve küresel kimliklerin eş zamanlı olarak gelişimine yol açmıştır. Yeni iletişim teknolojileri ve internet de zaten söz konusu alanı genişletmesi bağlamında özel bir yer edinmiştir. İslami kesim tarafından sanal camilerin kullanılması, İslami siteler üzerinden dini yayınların izlenmesi veya sitede kullanıma sunulan duaların üzerine tıklanması ile sanal uzamda gerçekleştirilen dinsel ibadet biçimleri böylesi bir genişlemeye dair örnekler olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, İslami evlilik siteleri için söz konusu olan gündelik yaşam pratikleri içerisinde bir alan açmasının yanı sıra, sitelerin kullanım biçimlerinden kaynaklanan bir kolektiviteyi de eş zamanlı olarak kullanıcılarına sunmasıdır. Böylesi bir kolektivite, en azından temel düzeyinde dahi, sanal cemaat örüntülerinin kolektif yapıların birebir tekrarlanan görüntüleri ile somutlaşmasında da anlaşılabilir (Subaşı, 2005: 113). Çünkü Necdet Şubaşı'nın (2005: 113) belirlediği gibi; doğal bir bütünlük içerisinde olduğu düşünülen cemaatler, içerisinde insanları birleştiren ve bir arada tutan unsurların onları bölen unsurlardan daha güçlü olduğu ve daha önemli olduğu gruplar olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, cemaat yapıları kırılğan ve zayıftır. Ancak, cemaat yapılarını bir arada tutulan bağların inanç ve duygulara yapılan çağrılarla sürekli olarak yeniden üretilmektedir. Böylesi bir durum, İslami evlilik siteleri boyunca inanç ve duyguların bir bakıma "iman tazeleme" bağlamında yeniden üretildiği ve kolektif bir bilinç olarak taşındığı gözlenir. Bu özellikle, İslami evlilik sitelerinin söylemine egemendir ve kolektif bilinç kurgusu özellikle dil ve söylem üzerinden anlaşılabilir.

İslami Evlilik Sitelerinin Dili ve Söylemi: Kolektif Kimliği Söylem Üzerinden Kurmak

İslami evlilik siteleri özelinden bakıldığında, cemaat bağlarının inşasına dair ilk örneklerin henüz internet sayfasının açılışından itibaren kurulduğu görülür. İslami kesimlerin karşıt bir kamusal grup olarak konumlanmasına dair bir söylemin izlendiği belirtilmelidir. O kadar ki; sitelerin henüz açılış sayfasından itibaren söz konusu farklılık ortaya çıkmakta ve kamusal alanın ahlaki denetimini ele geçirmeyi amaçlayan bir İslami ideolojik söylem gözlenmektedir. Böylesi bir söyleme anlamlı bir örnek olarak "<http://gonuldensevenler.com>" sitesinin açılış sayfası görülebilir.

Şekil 1: İslami Evlilik Siteleri Açılış Sayfası (<http://www.gonuldensevenler.com>)Şekil 2: İslami Evlilik Siteleri Açılış Sayfası (<http://www.muslimlife.eu>)

İslami evlilik sitesi olan “gönülden sevenler” henüz açılış sayfasında kimliğini “İslami evlilik sitesi” olarak açıklamakta ve varlık nedeni ile meşruiyetini; “Türk halkını internetteki ahlaksız sitelerden ve aldatici arkadaşlık sitelerinden

kurtarmak amacı ile açtığımız ilk evlilik sitemiz Gönülden Sevenler. Com ile Türkiye’de ki yüzlerce insanı yuva sahibi yaptık. Misyonumuzu ve ciddiyetimizi yitirmeden Türk halkını hasretini çektiği yuvaya bir adım daha yaklaştırmak için çok daha güçlü geliyoruz” açıklamasına dayandırmasıdır (<http://www.gonuldensevenler.com>). Bir diğer İslami evlilik sitesi olan “Muslim Life”, Almanya’da göçmen Türk işçi ve aileleri için kurulmuş sonraki dönemlerinde ise (2000 yılı itibari ile) Türkiye’den de üye kabul etmeye başlamıştır. Muslim Life, diğer sitelerin aksine dünya genelinden tüm kesimlerin kullanımına açıktır. Örneğin bu sitenin açılış sayfasında evlilik, “Müslüman kesimlerin dini tamamlamak amacıyla kullanmaları gerektiği” ve “evliliğin bir başarı” olarak tanımlanması giriş sayfasında ağırlıklı olarak belirtilen unsuru oluşturmaktadır. Evlilik sitelerinin henüz giriş sayfasından itibaren izlenen böylesi bir açıklama, kamusal alan üzerinde denetim uygulamanın yanı sıra, bütün bir alanın ahlaki denetimini de ele geçirme niyetini daha da bir görünür kılmaktadır. O kadar ki, Türkiye’de bir dizi İslami evlilik sitesi içerisinde bakıldığında da kolektif bir kimlik kurgusu olarak öne çıkan değerlerin, tam da İslami bir yaşam pratiğinden yola çıkarak hazırlandığı gözlenmektedir. İslami evlilik sitelerinin hemen açılış sayfalarından itibaren, kamusal alana taşınan İslami yaşam pratiklerinin örneklerini gözlemlemek olasıdır. O kadar ki, sitelerin hemen açılışında “imanlı eş arayanlar için İslami evlilik sitesi”, “Saadete Giden Yol-Düzeyle İslami Evlilik Sitesi”, “İmanlı Kalpler için Evlilik” sloganları ve çoğu örneğinde de gözlemlendiği gibi sloganların yanı sıra türbanlı mankenlerin kullanılması oldukça yaygındır.

Şekil 3: İslami Evlilik Sitesi Açılış Sayfası (<http://www.zevacmerihnet.com>)

İslami evlilik siteleri içinden bakıldığında bir diğer egemen söylemin ise,

İslami kesim için özel bir duyarlılığın geliştirildiği “ayet”/“hadis”/“kıyas ve fıkıh” örneklerinin de yaygın olarak kullanıldığı gözlemlenir. Sitelerin açılış sayfasında dikkat çeken bir diğer unsur ise, internet sitesi üzerinden evlendirilen çiftlerin sayılarını vermektir. Örneğin, habibim ol 245, gönülden sevenler ise 322 üyesini evlendirmiştir. Ancak verilen bütün bu sayıların doğru olduğunu kanıtlayabilecek bir veri yer almamaktadır. Sitelerin bir diğer ortak özelliğini ise yalnızca evlilik amacı ile üyeliklerin kabul edilmesi, flört-tanışma-arkadaşlık amacıyla olan kesimlerin ise üyeliklerinin yasaklanmasıdır. Bununla birlikte, İslami evlilik sitelerinde “evlilik” bir bakıma dinin emri olarak kabul edilmekte, evlenen çiftlerin ise “başarılı” olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte, İslami evlilik sitelerinin tam da böylesi bir “başarı” tanımı geleneksel ile modern değerler arasındaki açık bir karşıtlık üzerinden ve modernin eleştirisi üzerinden gerçekleştirilmektedir. İslami evlilik siteleri, üyelerine “toplumun bazı örf ve adetleri, baskısı ve batıl inançları” doğrultusunda gerçekleştirilecek bir evliliğin çoğu kez “hüsrân” ile sonuçlanacağını bu nedenle yapılacak evliliklerin, çok da anlamlı olarak tanımlanmayan, “helal” dairesinde yapılması gerektiği, flörtün ise göz zinası olarak değerlendirilmesi gerektiği açık bir ideolojik duruş içerisinde duyurulmaktadır. Sitelerin, henüz “kendisini tanıtmâ” bölümünden itibaren İslami bir referansın alınmasıyla gerçekleştirilen üyelik çağrılarında da karşıt bir kamusal topluluğun oluşturulması amaçlanmaktadır. O kadar ki, modern yaşam pratiklerinin ve batı tipi evliliğin eleştirisi üzerinden bir cemaat pratiğinin kurulması ve cemaat ağı içerisinde, kapalı bir toplumsal ağ üzerinden kimlik kurgusu gerçekleştirilmektedir. İslami evlilik sitelerinin; üyelerini “göz zinasından koruduğunu” ilan etmesi, “nefsani duygulardan ziyade karakterin ön planda tutulması”, “coğrafi kısıtlamaların olmaması”, “kültürel, sosyal, fiziksel veya manevi değerleri birbirine yakın üyelerin birbiri ile tanıştırılması” üzerinden bir kolektif kimlik kurgusu gerçekleştirilmektedir. Örneğin derinlemesine görüşmeler boyunca İstanbul’da ikamet eden bir erkek üyenin değerlendirmesi tam da kolektif kimlik inşasının, birbirine yakın üyeler arasında ve diğerlerini dışlayarak gerçekleştiğini öne çıkartmaktadır:

“Ben, hayatımı benimle İslami ölçülerde geçirebilecek bir eş adayı arıyorum. İslami dairenin dışında bir yaşam sürmek ve sürdürmek benim için imkânsız, ailem için de öyle. Bu siteye girme gerekçem de zaten benimle aynı düşünceleri paylaşan, hayatını ilim dairesinde geçiren bir eş, bir hayat arkadaşı edinebilmek. Bu site de aykırı insanların olmayacağını biliyorum. Şimdi sanal alemin kendine göre riskleri bulunmakta ama haramla işi olmayan kişilerle tanışma imkanı ancak bununla mümkündür”.

Evlilik sitelerinin, İslami referans üzerinden gerçekleştirdiği kimlik kurgusunun akılcı ve tartışmaya dayanan bir söylem üzerinden ilerlemediği aksine kapalı bir söylem içerisinde daha çok inanç ve duygulara seslenen, bu nedenle de kırılgan bir nitelik edinen, bir dil üzerinden gerçekleştiği belirtilmelidir. Böylelikle, İslami evlilik sitelerinin kullanıcıları birbirleri arasında ortaklıklar ve simetriyi öne çıkartarak, farklılıkları dışlayan bir uzama sahip olabilmektedir. O kadar ki; sanal cemaatlerdeki örüntülerin çıkar ortaklığı, ortak bilinç veya grup düşüncesi deneyimine dayandığını belirleyen Howard Rheingold'un (1993: 171) belirlediği gibi; sanal cemaatler sentetik dünya tasarımı egemen pratikler üzerinden kurmakta, eski dayanışma ve cemaat biçimlerinin benzetim yoluyla korunmasını amaçlamaktadır. Bütün bu yönleri ile sanal cemaatler; alternatif bir toplum tasarımı oluşturmak ve sunmanın aksine topluma alternatif bir model olma yolunda bir çabaya dönüşmektedir.

İslami evlilik sitelerinin, topluma alternatif bir model oluşturma çabası özellikle üyelerinin söz konusu sitelere kabul edilmesi sürecinde daha da bir görülmektedir. İnternetin oluşturduğu iletişim uzamı içinden bakıldığında, doğru bilginin verilmemesi veya üyeler tarafından oluşturulan "üyelik profili" bilgilerinin gerçeği yansıtmaması durumunda olanca açıklığı ile gözlenmektedir. İslami evlilik sitelerinin istenen bilgileri vermeyenlerin veya yanlış bilgi verenlerin üyeliklerinin onaylanmayacağını açıklamasının ardından gerçekleri açıklamayanların "yalancı" olarak tanıtılacağına ilişkin açık bir uyarı bulunmaktadır. İslami evlilik sitelerinin üyeliğe kabul süreci de yine cemaatçi yapıların geneline ilişkin olarak öne çıkan bir süreci izlemektedir. Üyelik başvurusunda bulunanlar için doldurulması zorunlu olan sözleşmeler, İslami bir yaşam pratiğine eşlik ederek, sözleşme için verdikleri bilgilerin doğru olduğuna ve fotoğraflarının kendilerine ait olduğuna dair "Allah adına yemin etmek zorunda" bırakılmaktadır. Üyelik kaydının gerçekleştirilmesi için, "Allah adına yemini" yeterli bulmayan siteler ise üyeler tarafından, dinsel pratiklerin uygulanıp-uygulanmadığına dair bir dizi soru üzerinden bir bakıma sorgulanmaktadır. Örneğin, "<http://www.zevac.merihnet.com>" sitesinde üyelik sürecindeki adaylar için; Farz namazları ikame eder mi? Farz orucu tutar mı? Farz zekatı verir mi? İslami yönde geliştirici yayın /aktivite / sohbet ile ilgilenir mi? Arapça orijinal metinden Kur'an okuyabilir mi? Hangi sıklıkla orijinal metinden Kur'an okur? Başörtüsü kullanıyor mu? Evlendiğinde başörtüsü kullanmaya devam edecek mi? benzeri, İslami kimlik biçimini anlamlandırmaya dair sorular sorulmaktadır. Site kullanıcıları ile gerçekleştirilen derinlemesine görüşmeler boyunca, böylesi bir sorgulamanın gerçekte "yadırganmaması" gerektiğini bir kadın üye aşağıdaki gibi açıklamaktadır:

“Bizler (*İslami kesim*), diğerleri gibi bir hayat sürmeyi istemiyoruz. Nefse düşkünlük ile yaşanan bir ömrün boşa geçmiş olduğu açıktır. İlkelerin dışına çıkmak istemiyoruz. Sanal ortamda karşına kimin çıkacağını bilemezsin, bu sorular bizim sorduğumuz, alışık olduğumuz sorulardır. Ters bir şey yok ki bunda”

İslami evlilik sitelerinin, üyelerinin yine din üzerinden kimliklerini tanımladıkları dikkate alındığında, yukarıda yer alan sorular ve işaret ettikleri anlaşılabilir. Bununla birlikte, yukarıda yer alan sorular ve kadın üyenin yanıtı dikkate alındığında, geleneksel ile modern arasındaki çatışma üzerinden yeni bir kimlik pratiğinin geliştiği alanlar arasında özel bir yere sahip olan “sanal cemaat” tasarımının önemli ölçüde inanç temelinde tanımlandığına dair özel örnekleri oluşturmaktadır. İslami evlilik sitelerinin, henüz üye adayları için sorduğu söz konusu sorular aslında Richard Sennett’in (1996: 386) işaret ettiği gibi; modern cemaatlerin üstlendiği eylem ile ilgilidir. Sennett; cemaatlerin kolektif bir kişilik çerçevesinde biçimlenmesiyle üyelerinin kendi benliklerini bir biçimde gizlemesinin eş zamanlı bir süreci vurguladığını belirler. Örneğin, site üyesi bir erkek kullanıcının söz konusu bağlamdaki yaklaşımı dikkat çekmektedir.

“İnsanın kendisini aldatması ne kadar objektif olabilir ki, Allah’tan korkan ve onun yoluna bağlı olan kimse kendisine hayat arkadaşı olarak seçeceği veya bu inançla üyeliğini kabul ettiği bir yerde neden yalan söylesin, sahte olsun. İnsanların genel olarak hüsranda olduğu bir zaman diliminden geçerken, sükûneti ve neşeyi kendilerinde birleştirebilen insanların olduğunu biliyorum. Sitede kullanılan rumuzlar yalan çıkabilir ama zaten üyeler arasında görüşmeler yapılıyor. Bu nedenle ilk başta önemli değil kendini gizlemek. Böyleleri de zaman içerisinde anlaşılır ve gereken yapılır zaten”.

Cemaat içinde ötekilerle aynı inanç ve duyguları taşımayanların dışlanması meşru kabul edilmektedir. İslami evlilik sitelerinin henüz üyelik aşamasında yer alan ve cevaplandırılması zorunlu kılınan soruları içinden bakarak, aslında sitelerin bir bakıma “gözetleme” işlevini yerine getirdiği ve sanıldığıının aksine farklılıklara yer vermeyen yalnızca ortak özellikleri sınıflandıran bir yapıya sahip olduğu görülür. Bu bağlamda, İslami evlilik sitelerinin “sürekliliği sağlanmış” bir gözetleme pratiği içerisinden üyenin kimliği ile kolektif kimlik arasındaki sınırları giderek birbirine yakınlaştıran ancak söz konusu yakınlaşma boyunca farklılıkların bir biçimde dışlandığı veya sapkın olarak biçimlendiren bir işleve sahip olmaktadır. İslami evlilik siteleri içerisinden bakıldığında böylesi bir işlevin sitelere bırakılan üyelik profillerinin denetimi üzerinden gerçekleştirildiği gözlenir. Fatma Tütüncü’nün (2007: 292) belirlediği gibi, İslami evlilik sitelerinin yöneticilerinin üye kaydederken gösterdiği titizlik, verdirilen yeminler, aşama-aşama alınan bilgi-

lerle tutarsızlık ve yalan beyanları saptayabilme çabası, site içinde belirlenen kuralların çiğnenmesi durumunda hukuki yollara başvurma tehditleri sitelerin bir bakıma üyeleri üzerinde uyguladığı gözetimi ortaya çıkartmaktadır. Üstelik söz konusu “gözetim”, site dolaşımında tanışan çiftlerin ilk buluşmalarında da sürmektedir. Bir diğer kadın üye (Ankara’da bir kamu kurumunda memur olarak çalışmaktadır), evlilik adayları ile görüşmesini şu şekilde açıklamıştır.

“İlk görüşmemiz, sitenin görevlendirdiği bir görevli refakatinde olur. Biz, öteki kızlar gibi sokakta gezmeyiz. Bir defa görüşürüz, sonra da geleneklerin yerine gelmesini bekleriz. Sitede yalancı insanlar da var. Dürüst olmayan, doğru söylemeyen ama onları da Allah’a bırakıyorum.”

Kadın üye, site yöneticilerinin uyguladığı gözetimi yeterli bulmaktadır. Üstelik evlilik sitelerinin üyeleri üzerinde oluşturduğu gözetim pratiğinin, aidiyet arayışı içerisindeki üyeleri tarafından da çoğu kez sorgulanmaksızın kabul edildiği görülmektedir.

İslami Evlilik Sitelerinde Profiller: Sabitleme Arayışı İçerisinde Belirlenen Kolektif Kimlik

İslami evlilik sitelerinin üyeleri ve siteye bırakılan, geniş bir biçimde sitelere giren tüm kesimlerin okunmasına açık tutulan, mesajlar ve üye Profillerine dair bir sorgulama, İslami evlilik sitelerinin kullanıcılarına dair belirli bir bilginin yanı sıra, kolektif kimliğin biçimlendirilmesine dair pratiklerin anlamlandırılması da olanaklıdır. Bu çalışma içerisinde, 17 Mart 2009-17 Mart 2010 tarihlerini kapsayan bir çalışma, evlilik sitelerinin genel katılıma açık sayfaları üzerinden yapılmıştır. Çalışma içerisinde, “İslami evlilik”, “zevac”, “habibim ol” ve “gönülden sevenler” siteleri üzerinde yer alan ve açık online profiller değerlendirilmiştir. Araştırma boyunca elde edilen veriler, İslami evlilik sitelerinin üyeleri için ortak bir aidiyet ve temsil olanağı sağlamasının yanı sıra, bundan da önemli olarak, kolektif bir kimliği tanımlarken, cemaat ilişkileri doğrultusunda gözetleme ve denetleme olarak da yaklaşıldığına dair anlamlı örnekleri birbiri ardına sunmaktadır. Öyle ki; İslami evlilik sitelerinin, yaşam pratiklerinde dinsel kimliklerini geliştirme amacındaki kesimler tarafından yoğun olarak kullanıldığı gözlenmektedir. Bununla birlikte, site üyelerinin dini algılama biçimleri ile yaşam pratiklerinden kaynaklanan dinsel pratiklerin uygulanmasına dair farklılıklara sahip oldukları da belirlenmiştir. Ancak, İslami yaşam biçimlerinden kaynaklanan farklılıklar ve farklı kimliklerin kurgusunda karşılaşılan durum, farklılıkların ancak birbirinden farklı siteler üzerinde görünür kılınması aynı site içerisinde ise ortak özellikleri ile

tanımlanan kesimlerin bir araya gelmesidir. Örneğin, İslami kesim arasında özel bir duyarlılığın geliştirildiği “çok evlilik” ve “ibadet biçimlerinin” uygulanması siteleri arasında “keskin” farklılıklar göstermektedir.

Habibim Ol ve İslami evlilik sitelerinde, “çok eşliliğin dini bir gerçeklik olduğu ve bunun tartışılmayacağı, şartların sağlanması halinde bir Müslüman erkeğin dört taneye kadar hanımla evlenebileceğine” ilişkin açık beyanlar bulunmaktadır. Gönülden sevenler isimli internet sitesinde ise çok eşliliğin eski bir uygulama olduğu ve aslında pratikte çok sınırlı durumlarda uygulandığı belirtilmektedir, bu nedenle de evli çiftlerin sitede yer almasına izin verilmediği, aksi takdirde hukuki yollara başvurulacağı belirtilmektedir. Bununla birlikte, site kullanıcıları ile gerçekleştirilen derinlemesine görüşmeler boyunca bu soru da özel olarak sorulmuştur. Araştırma boyunca kadın adayların, erkeğin ikinci eşi olmayı ancak belirli ve özel şartlarda kabul edebileceği yönünde bir eğilim saptanmıştır. Örneğin, İstanbul’da işinden yeni ayrılmış bir site kullanıcısı kadının açıklaması bu bağlamda dikkat çekmektedir.

“Kimse aslında, bir erkeğin ikinci karısı olmayı kabul etmez. Ama ya o ailenin de maddi imkânı yoksa ve kocası ile anlaşarak diğer kadının gelmesini kabul etmişse o zaman durum farklı. Ben kabul etmem diyorum ama yine de kısmet. Eğer kısmetin de böyleyse o zaman ikinci evlilik olur. Ama ben yine de ayrı ev isterim”.

Evlilik siteleri içerisinde böylesi bir durumun, her ne kadar, birbirine yakın hayat görüşlerindeki insanların bir araya getirilmesi yönüyle savunulmaktaysa da, sitelerin genelindeki yaklaşımın üyeler ve üye adayları için İslami kimliklerini ortaya çıkartmayı amaçlayan yönlendirmeye sahip soruların varlığı dikkat çekmektedir. Örneğin, üye adayının profil bilgilerini açıklamasını sağlayan “serbest vezin” bölümleri yer almakta ve söz konusu bölümler, bireysel tercihler tarafından yönlendirilmekteyken tüm üyeler için mecburi cevaplandırılması amaçlanan bölümler içerisinde adayın namaz kılıp-kılmaması, oruç tutup-tutmaması gibi İslami bir kimliği tanımlayan sorular sorulmaktadır.

İslami evlilik siteleri içerisinde bir diğer egemen eğilimin, evlilik sitelerinin kadın kullanıcıları arasında ortaya çıkmaktadır. Bu araştırmanın sürdüğü dönem boyunca, Profil oluşturan kullanıcıların önemli bir kısmının kadın kullanıcılara ait olmasıdır (değerlendirilen 2000 Üyelik Profiline yalnızca 950 adet erkek kullanıcıya ait Üyelik Profili bulunmaktayken, 1150 Üyelik Profiline kadın adaylara ait olduğu saptanmıştır). Bununla birlikte, kadın kullanıcıların çoğu işsiz veya part-time, geçici işlerde istihdam edilmektedir buna rağmen kadın kullanıcılarının

önemli bir bölümünün üniversite mezunu hatta yüksek lisans eğitimine sahip olduklarını belirtmişlerdir. Bununla birlikte, çalışmanın derinlemesine görüşme çalışması boyunca yüksek lisans mezunu kadın üyeler görüşme yapmayı reddetmiştir. İslami evlilik sitelerine üye olan kadın kullanıcıların, ağırlıklı olarak, 24-35 yaş aralığına sahip oldukları, daha önceden evlenmiş olanların sayısının ise hiç evlenmemiş olanlara göre daha fazla olması da ayrıca dikkat çekmektedir. İslami kimliklerini öne çıkartan kadın kullanıcılar için İslami evlilik sitelerinin her ne kadar İslami ataerkine direnebilecekleri bir alanı oluşturduğu, geleneksel evlilik yöntemlerinin dışında internet üzerinden tanışma, sohbet, üyelik Profili izleme yöntemleriyle eş seçme olanağı vermektedir (Tütüncü, 2007: 298). Bununla birlikte, İslami kimlikleri üzerinden bir kimlik edinen kadın kullanıcılar için internet sitelerinin tam da Maria Bakardjeva'nın (2003: 291) belirlediği gibi "hareketsiz sosyalleşme" olanağı sunması, sitelere üyelik için anlamlı bir nedeni oluşturmaktadır. Çünkü modern bir yaşam pratiğinin gündelik yaşam pratiklerine dair bir kaçışı da içerdiğini belirleyen Bakardjeva'ya (2003: 295) göre, internet tam da özel alana sunduğu kamusal biçimi ile dikkat çekmektedir. Türkiye'de, en azından Üyelik Profillerine eşlik eden bir okuma içinden bakıldığında, çoğu kez ailesi ile birlikte yaşamak zorunda olan, işsiz veya geçici işlerde istihdam edilmek zorunda kalan kadın kullanıcılar için internet, kamusal alanda görünürlük edi(ne)meyen kadınlar için de önemli bir sosyalleşme aracını oluşturmaktadır.

İslami evlilik sitelerinin erkek kullanıcıları, Üye Profilleri, kadın kullanıcılar kadar açık bir biçimde bilgilerini paylaşmamaktadır. Bununla birlikte sınırlı sayıdaki erkek üyenin bilgilerinin yayını için izin verdikleri görülmektedir. Profil bilgilerinin değerlendirilmesi sonucunda, erkek üyelerin de yine kadın üyelere benzeyen bir dağılıma sahip olduğu bununla birlikte, kadınlara göre, daha yüksek yaşlara sahip oldukları saptanmıştır. Örneğin kadın üyeler için yaş dağılımı 24-35 arasındayken erkek üyelerin yaşları 27-52 arasındadır. Erkek ve kadın üyeler arasındaki bir diğer farklılık ise, evlilik adayı için aradıkları yaş farklılığıdır. İslami evlilik sitelerinde kadın adaylar, aynı yaş veya en fazla 5 yaşa kadar büyük bir adayla evliliğe olumlu bakarken, erkek adaylar kendilerinden daha gençleri veya aynı yaş grubunu tercih etmektedir. Erkek ve kadın üyeler arasındaki bir dizi ortak özelliğin de bulunduğu belirlenmiştir. Her iki üye grubu içerisinde de evliliğin ardından kadının çalışmaması, daha çok evde veya eğer çalışması gerekiyor ise yine "dini bütün" bir işverenin ya da akrabanın yanında çalışması tercih edilmektedir. Bununla birlikte her iki üye grubu arasında evliliğin, geleneksel değerleri içeren bir söylem üzerinden tanımlandığı gözlenir. Örneğin, evliliğin bilinçli bir tercih veya seçim olarak tanımlanmadığı aksine "kader"- "nasip"- "kısmet" gibi içeriği anlamlı olarak doldurulamayacak olan geleneksel değerler üzerinden ta-

nımlanmaktadır. Böylesi bir tanımlama süreci aslında İslami evlilik sitelerine de egemendir. Örneğin İslami evlilik sitesindeki mottolardan birisi “Helal sınırları inananlar için keyfe kafi, bununla da mutluluk bakidir” demektedir (Tütüncü, 2007: 298).

İslami evlilik siteleri içerisinde, kolektif bir kimlik ve aidiyetin belirlenmesine dair anlamlı bir diğer unsuru Üye Profil isimleri oluşturmaktadır. Araştırma sürecinde “online” olarak açık olan Üye Profil isimleri içerisinden bakıldığında, Türkiye’de İslami kesimin kendisini daha çok yine bir İslami kimlik üzerinden biçimlenen isimler üzerinden tanımladığı gözlenmektedir. Yaşam stratejilerinin bireyselleştirilmesi veya üyelerin aradığı aidiyetin yine kolektif bir kimlik üzerinden biçimlendirilmiş olması dikkat çekmektedir. İslami evlilik sitelerinde seçilen isimler; kimlik yönetiminin önemli bir bileşeni olduğu için ve yine bu bağlam içerisinde anlamlandırılmalıdır. Çünkü seçilmiş kimlikler aracılığı ile internet ortamında yüz yüze iletişimde var olanın aksine özel, mahrem, kişisel ve gizli olan yine “anonim ötekilere” açık kılınmaktadır (Timisi, 205: 96). Bununla birlikte, internet üzerinden gerçekleşen ve merkezsizleşen bir iletişim biçimi içerisinde takma isimler veya Üyelik Profilleri giderek bireyselleşen bir yaşam deneyimini öne çıkartmaktadır. İnternet dolayımı içerisinde birey, bir bakıma kendi kimlik ve kişiliğini inşa eden, kuran veya yeniden kurgulayan bir işlev üstlenmektedir. Anonim bir yapı içerisinde bireyin kendisini bir bakıma “seçilmiş unsurları” ile kendisini hayali bir cemaatin unsuru olarak konumlandırmaktadır. Benedict Anderson’un (1993: 20) belirlediği gibi; cemaat oluşumları birbirlerinden gerçeklik/sahtelik boyutları üzerinden değil tam aksine hayal edilme tarzlarına bağlı olarak ayrıştırılabilirler. Anderson; gazetelerin, ulus yaratma gücüne değinirken, yere bağlı olmasa da var olan iletişim süreci ile birbirlerine paralel hayatlar yaşayan ve aynı doğrultuda hareket eden bireyler oluşturduğunu belirler. İnternet üzerinden gerçekleşen iletişim biçimiyle de, birbirine yakın bir yapılaşmanın olduğu, en azından bir ölçüde, söylenebilir. Gerçekten de, İslami evlilik sitelerinde yer alan Üyelik Profilleri irdelendiğinde bir dizi ortak unsurun yer aldığı görülür. Öyle ki, takma isimlerin üç temel kategori içerisinde sınıflandırılması mümkündür. İlk kategoriyi, üyelerin kültürel, toplumsal ve siyasal alanlarda sahip oldukları deneyimleriyle takma isimlerini belirleyen kullanıcılar oluşturmaktadır. İslami evlilik siteleri için bu kategoriyi oluşturan isimler; “cennet İstanbul”, “Nisaa”, “Mücahit”, “Vettegullah”, “Huleyde”, “İnsirah”, “Yazdansa”, “Hira Nur”, “Zehraveyn” gibi isimler oluşturmaktadır. Türkiye’de İslami evlilik sitelerindeki Üyelik Profillerinin ikinci kategorisi aslında Türkiye’de yeni muhafazakâr kesimler arasındaki bir pratik ile ilgilidir. İslami kesim arasındaki son dönemde yaygın olarak kullanılan isimler “Furkan”, “Muhammed Can”, “Sümeyye”, “Hacegan”, “Muhasibi”

benzeri takma isimler bu kategorinin örneklerini oluşturmaktadır. Üçüncü kategori ise, karma olarak değerlendirilebilir. Bu kategori içerisinde özellikle kadın kullanıcılar için çiçek isimlerinin, erkek kullanıcılar için ise ağırlıklı olarak basit İngilizce sıfatlar kullanılmaktadır. Örneğin; “Fulya”, “Kırgın Papatya”, “Yabangülü”, “Yasemin”, “Black Eagle”, “Samuel”, “Mayday”, “Joss59”, “Red Moto” gibi isimler bu kategoriye örnek olarak verilebilir (<http://www.islamievlilik.com>). Bununla birlikte, Üye Profillerinin ortak bir dil ve söylem üzerinden bir kolektif kimliği kurduğu gözlenir.

İslami Evlilik Sitelerinde Üye Söylemleri: Bireyselleşen Yaşam Stratejileri ve Kolektif Kimlik

İslami evlilik sitelerinde yer alan Üye Profilleri ve özellikle kendisini tanıtmaya ve eş adayında aradığı özellikler ve şartlar bölümlerine bakıldığında, bir cemaat kültürünün oluşumuna dair bir dizi unsurun gözlenmesi olasıdır. Ancak böylesi bir durumun bir dizi çatışma üzerinden biçimlendirildiği gözlenir. Özne karşısında kolektif kimlik, bireysel yaşam stratejisi karşısında karşıt bir kamusal topluluğu oluşturan kolektif yaşam pratikleri, modern bir yaşam karşısında geleneksel yaşam giderek internet kullanıcıları arasında merkezileşen bir çelişkili sürekliliğe eşlik etmektedir. Geleneksel alandan çıkarak, “yeni” bir araç üzerinden kamusal alanda görünür olan İslami internet kullanıcıları için tam da böylesi çelişkiler aslında geleneksel alanlarından çıktıkları anda giderek “melez bir desen” oluşturmaktadır (Göle, 2000: 175). Geleneksel alandan çıkarak giderek dönüşen bir mahremiyeti daha da bir açığa çıkartan İslami evlilik siteleri kullanıcıları için tam da geleneksel olanı terk ettikleri anda yine eski, kapalı ve mahrem alanlarına çekildikleri gözlenir. İslami evlilik sitelerinin üyeleri için, bir yandan modern değerler üzerinden kamusal alana açılırken hemen öte yandan giderek özne olmaktan çıkarak kolektif bir yaşam stratejisinin içerisinde bireyselliklerini kaybettikleri, bir bakıma geleneksel değerleri üzerinden yeni saflaştırmaların, yeni sınır arayışlarının ve yeni muhafazakârlık biçimlerinin gelişmesine tanık olunmuştur. Üstelik böylesi bir saflaştırma arayışı henüz üyelerin kendilerini tanıtmaya ve aradıkları eş adayının özelliklerinden dahi ortaya çıkacak kadar açıktır. Zevac sitesinin kullanıcılarından “hasret gülleri” rumuzlu kadın kullanıcı böylesi bir kullanıcı için tipik örneği oluşturmaktadır.⁶

⁶ Kullanıcı Profilinde yer alan yazı, “<http://www.zevac.merihnet.com>” sitesi üzerinden doğrudan kopyalanmıştır.

hayırlı cumalar hayırlı bir günde üye olduk inşaallah hakkımızda hayırlısını verir önlensan mezunum şuan özel bir yurttan çalışıyorum kapalıyım dindar bir ailenin çocuğuyum kpss hazırlanıyorum kısmet olursa kazırsam inşaallah çocuk esirgeme yurtlarında hizmet etmek istiyorum çocukları ve yardım etmeyi faydalı olmayı çok sevdiğimden istiyorum manevi değerlere önem veren dini sohbet ve çalışmalara katılan biriyim yalanı sevmem nefret ederim dini ibadetlerimi hamd olsun yerine getiriyorum gezmeyi kitap okumayı severim

Eş Adayında Aranılan Özellikler ve Şartlar;

idealimdeki eş dini ibadetlerini yerine getirmeye çalışan manevi değerlere önem veren çalışkan dürüst yalandan uzak duran bakımlı temiz giyimine önem gösteren eğitilmiş kendini yetiştiren ailesine bağlı saygılı efendi olmasını istiyorum dilerim allahın hayıllı dürüst insanlar karşımıza çıkarsın yüreğinizin ve nefesinizin sahibi olanyüce yaradıcıya emanet ediyorum lütfen allah rızası için kimsenin duygularıyla oynamayın büyük günahlardandır kul hakkıdır ahirette hesaplaşmak istemiyorsanız dürüst davranın.

İslami evlilik siteleri kullanıcılarının, üstelik geleneksel alanlarından çıkarak kamusal alanda görünürlük edindikleri internet bir yandan merkezsizleşen bir iletişim biçimine çoğu örneğinde de gözlenmesine rağmen cemaat ilişkilerinin yaygın bir kod olarak öne çıktığı görülür. Öyle ki; “habibim ol” sitesinde yer alan bir kullanıcı, İslamın gerçekte bir yaşam pratiği olarak konumlandığı, sitelerin de yine farklılıklar ve ayırt edilenler üzerinden değil aksine kendini cemaat içerisinde ifade etme pratiğini sunduğu için özel bir dikkat çektiğini belirtir. Bu nedenle aslında İslami evlilik siteleri modern bir kimlik oluşumu için olanak sağlamadığı gibi tam aksine internet dışında devam eden cemaatlerin bu kez de internet siteleri üzerindeki yansıması olarak anlaşılabilmektedir. İslami evlilik sitelerinin, bu bağlamda dışarıda oluşan cemaatlerin yeni bir etkileşim mekânı ya da İslami pratikler sahnesi olarak anlaşılabilmesi olasıdır. Böylesi bir yapı aslında çoğu kez site üyelerinin kendilerini anlamlandırma ve ifade etme pratikleri üzerinden de gözlenmektedir. O kadar ki; site üyeleri çoğu kez birbirinden farklı sosyo kültürel niteliklere sahip olsalar da, ortak bir dil üzerinden konuşmakta, cemaat içerisinde belirlenen kalıpların dışına çıkmamaktadırlar. Örneğin, her iki cinsiyet içerisinde bakıldığında, gündelik yaşam pratiklerinde kullanılan sözcüklerin İslami bir ideolojinin izlendiğini anlamlandırmaya dair bir dizi Arapça ve Osmanlıca sözcüklerin aldığı gözlenir. Merhaba yerine kullanılan “Selamün Aleyküm”, mutluluk yerine “Saadet” kelimeleri almakta kısmen de internet üzerindeki laflama odalarında yer alan kısaltmalara yer verilmektedir. Örneğin kullanıcılar arasında “Selamün Aleyküm” yerine “s.a” kısaltması yaygındır.

Üye Profilleri içerisinde bakıldığında, site kullanıcıları arasında anlamlı olarak gözlenen bir pratiğin daha egemen olduğu belirtilmelidir. Site üyelerinin, dini olmayan kamusal dönüştürürken, toplumsal gerçekliğin tanımlanması için bir dizi yeni kavram oluşturmaları dikkat çekmektedir. İslamın bir dava olarak ele alınması, başkaları için yaşamak, evliliğin bilinçli bir tercih olmaktan daha çok kader, kısmet, nasip gibi bir dizi meta fizik unsur üzerinden ele alınması örneklerinde kullanıcılar için ve onlar tarafından oluşturulan bir dili anlamlandırmak olasıdır. Zevac isimli internet sitesinin Ayseli takma isimli kullanıcısı böylesi bir duruma dair anlamlı bir örneği oluşturmaktadır.⁷

selam aleyküm ailemle yaşıyorum. . ben islami yaşayamaya çalışan biriyim.tam teseddürlüyümdür.asla dinimden taviz vermemeye çalışırım. uyumluyumdur. edebli, saygılı, sakın birisiyimdir. ev hanımıyım benim niyetim hem dünya hemde ahiret dostu birini istiyorum.böyle olanları bekliyorum .çok kısa bir evlilik geçirdim hiçmutlu olmadım artık mutlulukistiyorum ayrıca imam hatip okumayı düşünüyorum tercihim imam hatipli ilahiyat okuyan bekar veya çocuksuz beyler .

Eş Adayında Aranılan Özellikler ve Şartlar;

bana tam dava arkadaşı olacak dinimden taviz vermeyecek birini istiyorum... ayrıca nafile ibadetlerinde yapması gerekir.. . farz ibadetlerini kesinlikle yapması gerekir ilk şartım bu.en az lise.25-32 arası yaş aralığında dindar olması gerekir.islam dinini yaşayan dürüst,saygılı,edebli,sakin,ailesini kimseye muhtahaç etmeyen kötü alışkanlıkları olmayan .dindar birini istiyorum.aynı zamanda aileside islami yaşayan biri olması lazım.

dininden hiç taviz vermeyen haramlardan uzak takvalı .islam davasından hiç bir zaman dönmeyen kişiyle hayırlı bir yuva kurmak istiyorum...dindar olmayanı istemiyorum...

Ayseli takma ismini kullanan üyenin özellikle eş adayına dair bilgileri okunduğunda, evliliği bir tür dava arkadaşlığı olarak tanımladığı ve evlilik ile birlikte dininden taviz vermeyecek birisini istediği yönünde iki talep bulunmaktadır. İslamcı kesim içerisinde evliliğin tam da böylesi bir süreci işaret etmesi yani evliliği, “davasını” destekleyen bir biçimde anlamlandırması aslında hazcı olmayan bir dünya alanı açmasına dair dikkate değer bir nitelik üretmektedir. Ancak böylesi bir duruşun kendi içerisinde çoğu kez karşıt bir kamusal grubun sözcüsü olarak İslamcı evlilik adayı yaklaşımına dair bir açılım sunmaktadır. Bununla birlikte; zaten bu çalışmanın henüz başından itibaren vurgulandığı gibi, İslami internet siteleri üzerinden kamusal alanda bir yer edinen İslamcı kesimin aslında modernleşmek veya modern değerlere açık bir öznelik edinme gibi demokratik bir kamusal alanın oluşması yönünde herhangi bir kaygısı dahi bulunmamaktadır.

⁷ Üye Profili, “<http://www.zevac.merihnet.com>” sitesinden doğrudan kopyalanmıştır.

Aksine, giderek kamusal alanı içinden dönüştürerek cemaat değerlerini yeniden üreten bu yönüyle de ötekileştirme, ayrıştırmaya ve parçalanmış bir kamusal alan üzerinden ahlaki denetimi ele geçirmeye dair açılımları, tam da Üyelik Profilleri üzerinden dahi okumak mümkündür. İslami evlilik sitelerinin erkek kullanıcılarının da yine kolektif bir kimlik pratiğine eşlik eden bir kullanma biçimi içerisinde, karşıt bir kamusal grup olarak internet sitelerini kullandığı gözlenmektedir. Evlilik adayı kadın kullanıcıların evliliği bir bakıma “dava” olarak görmesi erkek kullanıcıları arasındaki yansımaları yine “dava” ve bileşen söylemler üzerinden bulmaktadır. Örneğin Zevac sitesi kullanıcısı olan Muhammed Hakan takma isimli üyenin evlilik ve eş adayına dair söylemleri tam da sanal bir uzam üzerinden cemaat kurgusuna dair anlamlı bir örneği oluşturur.⁸

Allaha hamd rasulu Muhammed s.a.v.'e salatu selam olsun. Rabbim bu işimizde ayaklarımızı yere sağlam bastırsın, doğruluktan ve adaletten ayırmasın. Nasılki insan rızık elde etmek için rabbine dua edip aynı zamanda sebeplerde başvuruyorsa aynı şekilde evlenmeyi gerçekten isteyen kişinin de dua ile beraber maruf sebeplere sarılması somut bir gerçektir. Bende bu siteyi evleneceğim insanı bulma vesilelerinden biri olarak gördüm ve şu anda bu satırları dolduruyorum. Umarım Rabbim muvaffak kılar ve bu işimizi hakkı ile tamamlamayı nasip eder. Kendim hakkında geniş bilgiyi, ciddi olarak, gereken kişilerle paylaşmaya açığım.

Eş Adayında Aranılan Özellikler ve Şartlar; eş adayında Allahın ve rasulünün bildirdiği şartları aynen benimsiyorum. İlla bazı şeyler anlatmam gerekirse: 5 vakit namazını aksatmadan kılan, kesinlikle yalan söylemeyen, adaletli, ağır başlı, oturmasını kalkmasını bilen, sevecen, ılımlı, alçak gönüllü, kanaatkar, akıllı, hakkı açıklamada cesur, hakkı anlamaya açık, çocukları seven, karalamayı ve aşağılamayı değil de ıslah etmeyi prensip edinmiş, tamamlayıcı, olgun, yaptıkları ile güven veren, (kelimelerle doldurulması zaman alır) ve birazda güzel bir hanımefendi ile tanışmayı umuyorum. Umarım rabbim kalbimize göre birini nasip eder. (ecmain)

İslami evlilik siteleri üzerinde Üyelik Profili oluşturan, sitelere üye olan kullanıcılar ve siteleri kullanma örüntüsü dikkate alındığında, Charles Taylor'un (1994: 36) bir kimliğin oluşması ve tanınması için belirlemiş olduğu “diyalojik” bir karakterin izlerini anlamlandırmak olasıdır. Kimliğin asla bireyin tek başına oluşturduğu veya geliştirdiği bir anlatı olmadığını, aksine sahibinin de içinde yer aldığı-etkileşimde bulunduğu diğerlerinin onayına bağlı olarak oluşabildiğini açıklayan “diyalojik” kimlik söylemi, İslami internet kullanıcıları için özel bir öneme sahiptir. Çünkü kimlikler için tanınma ve meşruiyet oluşturma ancak diğerlerinin onayından geçtiğinde geçerlilik edinmektedir. Derinlemesine görüşmeler

⁸ Üye Profili; “<http://www.zevac.merihnet.com>” sitesinden doğrudan kopyalanmıştır.

boyunca bir erkek üye; “Bu isimlerin bizim için önemli yeri vardır. İlk ezan okuyan, Filistin’de ilk yaralanan ve şehit olan, takva sahiplerinin, Kuran’da isim olarak geçenlerin isimlerini kullanırız. İsimlerin anlamı bizim tarafımızdan bilinir” diyerek böylesi bir meşruiyeti vurgulamaktadır.

İslamcı seçkinlerin ortaya çıkışı ve kamusal alanda etkin olmaya başlamaları, İslamcı kimliğin meşruiyet arayışını ancak katılımda bulunarak sürdürmesini sağlamaktadır. Stuart Hall (1996: 4); kültürel bir kimlik kurgusunun “devingenliği”- “farklı olma gereği” ve “sürekli olarak yeniden inşa edilmesi” süreçlerini vurgulamaktadır. Bir kimliğin; parçalı sürekli eklenen ve çıkartılan, karmaşık, dışlanan ve yeniden üretilen boyutları vardır. Ancak kimliğin bütün bu boyutları ancak hem tanınma hem de meşruiyet edinme süreçleri boyunca ilerlemektedir. Türkiye’de, İslami evlilik sitelerinde kullanıcı pratiklerine dair yapılan sorgulamalar boyunca tam da tanınma ve meşruiyet edinme bağlamında bir kimlik edinme biçimini anlamlandırmak olasıdır.

Sonuç

Bu çalışmada; gündelik yaşam pratiklerinin kolektif kimlik, aidiyet ve farklılık uğrağındaki bir değerlendirmesi, İslami evlilik siteleri ve kullanım ürünleri üzerinden gerçekleştirilmiştir. Her ne kadar evlilik, kültür sosyolojisinin eşlik ettiği bir bağlam içerisinde sorgulanması gereken bir “olgu” olarak öne çıksa da, bu çalışmada İslamileştirilen gündelik yaşam pratikleri ve kolektif kimliğin inşası bağlamında değerlendirilmiş ve Türkiye’de İslami ideolojinin, takipçileri için gündelik yaşam alanlarına doğru genişlemesi üzerinden ele alınmıştır. Evlilik olgusuna Türkiye özelinden bakıldığında, giderek popüler kültürün önemli bir bileşeni olarak öne çıktığı ve Türkiye kamusal alanı ve bir dizi bileşeni içinden bakarak görülebileceği üzere, gündelik yaşam pratikleri ve ideolojinin sorgulandığı bir alana dönüştüğü gözlenmektedir. Böylesi bir çoğullaşma; bir yandan egemen medya içerisinde kısmen yeni sayılabilecek bir program formatı üzerinden yayın akışında önemli bir yer edinmesi, öte yandan kamusal alanda giderek artan bir görünürlüğün eşlik ettiği bir dizi motif üzerinden gerçekleşmektedir.⁹ Bununla

⁹ Türkiye’de evlilik olgusunun ise, gündelik yaşam pratiklerinde özel bir önemi bulunmaktadır. O kadar ki, evlilik programlarının haftalık yayın saatlerinin, yayın kuşağı içerisinde 60 saate ulaşması ve haberlerin yalnızca 42 saat ile sınırlı kalması (<http://www.gaste24.com>), evlilik programlarının yayın ağırlığındaki yerini daha da bir öne çıkartmaktadır. Öte yandan; Radyo Televizyon Üst Kurumu Başkanı’nın ise, Türkiye’de medya sektörü, tekelleşme ve kartelleşme sorunları, radyo ve televizyon kuruluşlarına frekans tahsisatlarının sağlanması gibi medya sektörünün önemli sorunları

birlikte böylesi bir çoğullaşma, ideolojilerin takipçileri için yeni yaşam alanları açması ve kendisini yeniden üretmesine dair bir dizi sorgulamanın gerçekleştirilebilmesi için anlamlı bir yol açmaktadır. Türkiye’de İslamcı hareketin, kamusal alan üzerinde oluşturduğu figür ve motiflerin tam da böylesi bir kendisini yeniden üreten ideoloji bağlamında ele alınabilmesi mümkündür. Türkiye kapitalizminin, 1980 sonrası yeni sermaye birikim modeli ile siyasal alanda “Türk-İslam” sentezi üzerinden ülke daha baskın ve dağıtık bir güç elde eden İslamcı hareket, giderek yeni birikim modeline eklemlenmenin ötesine geçen uygulamalarla birlikte gelişmiştir. Öyle ki, yeni sermaye birikim modelini bir bakıma “ideoloji-yönelimli” bir sabitlik içerisinden dönüştüren İslami kesimlerin geleneksel ağlarından çıkarak ördüğü yeni kozalar, yaşam biçimlerinin de giderek ideoloji-temelli olarak kamusal alana doğru genişlemesi ve bu bağlamda da kültür temelli kimlik arayışının, kamusal alanda oluşturduğu çatışmalar ile dikkat çekti. Küresel düzeyde olduğu gibi, Türkiye’de de 19880’li yıllardan itibaren ekonomi politiklardaki değişim süreci, sürecin önemli bileşeni olarak da, sermayenin giderek el değiştirmesi; “kamusallığın yapısal dönüşümüne” kaynak oluşturdu.

Bu bağlamda; İslamcı hareketin kamusal alandaki artan görünürlük ve etkinliği özel bir dikkat çekmektedir. O kadar ki İslamcı hareket; Türkiye’de yalnızca siyasal ve kültürel alanlarda bir alternatif olarak değil aksine, siyasal etkinliğinin ötesine geçerek, tüketim ve katılım anlamında edindiği yerler ve motifler üzerinden de gelişti. Takipçileri için yeni yaşam alanları oluşturarak karşıt kamusallığı hem besleyen ve hem de karşıt kamusal alanlardan beslenen ideolojik bir konum alarak, toplumun daha geniş kesimlerine doğru genişledi. Buna rağmen; bir dizi çalışma içerisinde gözlemlendiği gibi İslamcı ideolojinin yeni tüketim kalıpları ve seçkinleriyle kamusal alanda artan görünürlüğü, bir “melezlenme” söylemi üzerinden İslamcı ideolojinin de giderek modernleştiği ve dönüştüğü şeklindeki varsayımın kaynağını oluşturdu. İslamcı hareketin söz konusu dönüşümünü, modernle olan etkileşimi üzerinden tanımlama gibi bir tutumun varlığına rağmen, değişimin yalnızca açıklık ve kamusal alanda demokratikleşme eksenini ile değil eşanlı olarak ayrıştırma ve ötekileştirme üzerinden de okumak gerekmektedir. Türkiye özelinde İslamcı ideoloji için böylesi bir yapılaşma tam da karşıt kamusal alan ve karşıt kamusal seçkinler yaklaşımı üzerinden okunmalıdır. Jürgen Habermas için homojen ve sosyal eşitsizliklerin ifade edilmediği, evrensel bir kamusal alan anlayışının yol açtığı ilkesel olarak herkese açık ve farklılıkların “paranteze” alınarak katıldığı kamusal alan modeli, Fraser’ın belirlediği gibi,

bir yana bırakarak evlilik programları hakkında özel basın toplantısı düzenleyerek değerlendirme yapması kamusal alanda evliliğin edindiği yeri daha da bir anlamlı kılmaktadır.

açıkça ideolojik bir tutumu oluşturmaktadır. Fraser için farklılıkların bastırılması yerine onları açık bir şekilde tema haline getirilmesi gerekir çünkü kamusal alanın özgürleştirilmesi için kimliklerin vurgulanarak temalaştırıldığı bir kamusal alan çoğulluğuna ihtiyaç bulunmaktadır (Fraser, 1992: 134). Gerçekten de, tek ve farklılıkların dışlandığı bir kamusal alan aslında hiçbir dönemde gelişmemiştir. Bu bağlamda, Türkiye’de de İslamcı ideolojinin katıldığı bir kamusal alanın ve alanındaki “melezliğin” tek boyutlu olmadığı da, en azından geçerken, belirtilmelidir. Çünkü İslamcı söylemin ve seçkinlerin, kamusal alanda edindiği yeni yerler ve görünürlük biçimleri olduğu kadar ideolojinin meşruiyet edindiği ve yeni üyeler üzerinden geliştirildiği kamusal alanlar da bulunmaktadır ki, İslami evlilik siteleri tam da böylesi bir kamusal alanın gelişimine eşlik etmektedir.

Türkiye’de İslami evlilik siteleri üzerinden İslamcı kesimlerin, söz konusu siteleri kullanım örüntüleri değerlendirildiğinde, tanınma ve meşruiyetini ancak kapalı bir uzam içerisinde geliştiren, daha da bir açık söylendiğinde geleneksel ağlarını terk eden değil aksine kozasını yeni iletişim biçimleri üzerine ören, İslamcı kesimi gözlemek olasıdır. Böylesi kapalı bir toplumsal ağ içerisinde ise, modernle olan etkileşim boyunca “öteki” ve “ötekinin değerleri” de çoğu kez dışlanmaktadır. Bütün bu unsurlara rağmen, İslamcı evlilik sitelerinin alternatif kamusal alanı olarak, karşıt bir kamusal grubun oluştuğu uğraşı olması bağlamında özel bir dikkat çekmektedir. Üyelerinin kullanım pratiklerine dair bir inceleme; kullanıcıların kültürel kimliklerini ancak kendisine en yakın olan ile tamamlama olarak isimlendirilebilecek bir süreç içerisinde gerçekleştiği gözlenir. Böylesi bir süreci oluşturan Üyelik Profilleri, etkileşim içerisinde olan üyelerin birbirleri için gönderdiği dua zincirleri, sitelerin yoğun bir makyaj ve türbanlı mankenlerle açılması ve dinsel mesajların iletilmesi ve site sahiplerinin üyeler üzerindeki gözetleme-kontrollü sosyalleşme pratikleri, dinsel inançların giderek araçsallaştırıldığına dair örnekler olarak öne çıkmaktadır.

Türkiye’de 1980’li yılların ardından yaşanan değişim ve dönüşüm sürecinin, siyasal açıklık ve demokratikleşme söylemleri üzerinden değerlendirilmesine rağmen kamusal alandaki görünürlük üzerinden bakıldığında önemli bir “muhafazakârlaştırma” pratiği ile inşa edildiği gözlenmektedir. Böylesi bir pratiği; “melezlenme” veya modernle temas eden İslamcı kesimlerin dönüşümü olarak okuyabilen yaklaşımların çoğu kez kolektif kimlik inşasına dair açıklayıcı bir yanıtı sahip olmadığı gözlenmektedir. Kamusal alanda yer edinen kültürel kimlik taleplerinin bir bakıma ayrıştırarak ötekileştirme süreci üzerinden kurulması ve kültürel kimliklerin ancak öteki ile etkileşimi sonucunda oluşan bir inşa olduğunun dikkate

alınmaması farklılıkların giderek ayrıştırmaya dönüşebileceği yeni biçimleri oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

ANDERSON, Benedict (1993). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. Çev: İskender Savaşır. İstanbul: Metis Yayınları.

AVCI, Özlem (2009). “Türkiye’de İslâmın Modern Görünümleri ve Medya Araçları: Samanyolu TV Örneği”. *Kimlikler Lütfen: Türkiye Cumhuriyeti’nde Kültürel Kimlik Arayışı ve Temsili* içinde. Der: Gönül Pultar. Ankara: Odtü Yayıncılık. 213-231.

AZAK, Umut (2009). “İslami Radyolar ve Türbanlı Spikerler”. *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri: Bir Atölye Çalışması*. Der: Nilüfer Göle. İstanbul: Metis Yayınları. 93-110.

BAKARDJEVA, Maria (2003). “Virtual Togetherness: An Everyday-Life Perspective”. *Media, Culture and Society*. (25). London, Thousand Oaks ve New Delhi: Sage Publication. 291-313.

CASTELLS, Manuel (2008). “The New Public Sphere: Global Civil Society, Communication Networks and Global Governance”. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 616 (68). İçinde. London, Thosand Oaks ve New Delhi: Sage Publications. 78-93.

DAVID, Ohad ve Bar – Tal, Daniel (2009). “A Sociopsychological Conception of Collective Identity; The Case of National Identity as an Example”. *Society for Personality and Social Pyschology*. 13 (4). 354 – 379.

COULDRY, Nick ve DREHER, Tanja (2007). “Globalization and the Public Sphere: Exploring the Space of Community Media in Sydney”. *Global Media and Communication*. 3 (1). 79-100.

DOWNEY, John ve FENTON, Natalie (2003). “New Media, Counter Publicity and the Public Sphere”. *New Media and Society*. 5 (2). 185-202.

DURŞUN, Çiler (2004). “İslamcı Basında Kemalizm Karşıtlığının Kurulması”. *Haber, Hakikat ve İktidar İlişkisi* içinde. Der: Çiler Dursun. Ankara: Elips Kitap. 183-225.

EDER, Klaus (2009). "A Theory of Collective Identity: Making Sense of the Debate on a European Identity". *European Journal of Social Theory*. 12 (4). 427-447.

EL -NAWAWY, Mohammed ve KHAMIS, Sahar (2010). "Collective Identity in the Virtual Islamic Public Sphere: Contemporary Discourse in Two Islamic Web Sites". *The International Communication Gazette*. 72 (3). 229-250.

FRASER, Nancy (1992). "Rethinking the Public Sphere". *Habermas and the Public Sphere* içinde. Der: C. Calhoun. London, Chambridge: MIT Press. 109-141.

FRASER, Nancy (2004). "Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek: Gerçekte Varolan Demokrasinin Eleştirisine Bir Katkı". *Kamusal Alan* içinde. Çev: Meral Özbek, Cemal Balcı. Der: Meral Özbek. İstanbul: Hil Yayınları. 103-132.

GIDDENS, Anthony (1991). *Modernity and Self-Identity*. Stanford: Stanford University Press.

GÖLE, Nilüfer (2000). *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları.

GÖLE, Nilüfer (2002). "İslam in Public: New Visibilities and New Imaginaries". *Public Culture*. 14 (1). 173-190.

GÖLE, Nilüfer (2009). "Giriş". *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri: Bir Atölye Çalışması* içinde. Der: Nilüfer Göle. İstanbul: Metis Yayınları. 7-19.

GÖLE, Nilüfer (2009). "Modernist Kamusal Alan ve İslami Ahlak". *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri: Bir Atölye Çalışması* içinde. Der: Nilüfer Göle. İstanbul: Metis Yayınları. 19-41.

GÖLE, Nilüfer (2009). *İç İç Girişler: İslam ve Avrupa*. Çev: Ali Berktaç. İstanbul: Metis Yayınları.

GRAMSCI, Antonio (1984). *Modern Prens*. Çev: Pars Esin. Ankara: Bilim ve Toplum Yayınları.

HABERMAS, Jurgen (1999). *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*. Çev: Tanıl Bora, Mithat Sancar. İstanbul: İletişim Yayınları.

HALL, Stuart (1975). "Introduction". *Paper Voices: The Popular Press and Social Change 1935-1965*. içinde. Ed: A.C.H Smith. London: Chatto and Windus Press. 11-24.

HALL, Stuart (1996). "Introduction: Who Needs Identity ?". *Questions of Cultural Identity*. Ed: Stuart Hall ve Paul du Gay. London: Sage Publications. 1-17.

HASSAN, Riaz (2010). *Müslüman Zihinler*. Çev: Ergin Çenebaşı. İstanbul: Doğan Kitap.

HO, S. Shirley, LEE, Waipeng ve HAMEED, Shahiraa Sahul (2008). "Muslim Surfers on the Internet: Using the Theory of Planned Behaviour to Examine the Factors Influencing Engagement in Online Religious Activities". *New Media and Society*. 10 (1). Los Angeles, London, New Delhi ve Singapore: Sage Publications. 93-113.

İNALCIK, Halil (1969). "The Nature of Traditional Society". *Political Modernization in Japan and Turkey*. İçinde. Ed: Robert Ward ve Dankward Rustow. Princeton: Princeton University Press.

KAZGAN, Gülten (2002). *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

KEYMAN, E. Fuat (2009). "Sistem Kurucu ve Sistem Dönüştürücü Bir Toplumsal Gerçeklik Olarak Kültürel Kimlik Olgusunu Yeniden Düşünmek". *Kimlikler Lütfen: Türkiye Cumhuriyeti'nde Kültürel Kimlik Arayışı ve Temsili* içinde. Der: Gönül Pultar. Ankara: ODTÜ Yayıncılık. 50-61.

KHATIB, Linda (2003). "Communicating Islamic Fundamentalism as a Global Citizenship". *Journal of Communication Inquiry*. 27 (4). London, Thousand Oaks ve New Delhi: Sage Publications. 389-409.

KIRKPATRICK, David (2010). *The Facebook Effect: The Inside Story of the Company That is Connecting the World*. Mackays, Chattam: Virgin Books.

LIEVROUW, Leah (2001). "New Media and the Pluralization of Life-Worlds: A Role for Information in Social Differentiation". *New Media&Society*. 3 (1). 7-28.

McKEE, Alan (2006). *Textual Analysis: A Beginner's Guide*. London: Sage Publication.

NEGHT, Oscar ve KLUGE, Alexander (1993). *Public Sphere and Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

NEGHT, Oscar ve KLUGE, Alexander (2004). "Kamusal Alan ve Tecrübe'ye Giriş". *Kamusal Alan* içinde. Der: Meral Özbek. İstanbul: Hil Yayınları. 133-141.

O'BRIEN, Jodi (1999). "Writing in the Body: Gender (Re)production in the Online Interaction". *Communities in Cyberspace* içinde. Der: Mark A. Smith ve Peter Kollock. Londra: Routledge. 76-106.

RHEINGOLD, Howard (1993). *The Virtual Community: Homestanding on the Electronic Frontiers*. London: Minerva Press.

SAID, W. Edward (2007). *Medyada İslam: Gazeteciler ve Uzmanlar Dünyaya Bakışımızı Nasıl Belirliyor?* Çev: Aysun Babacan. İstanbul: Metis Yayınları.

SALVATORE, Armanda ve EICKELMAN, Dale F (2006). *Public Islam and Common Good*. Boston, MA: Brill Publication.

SARIBAY, Ali Yaşar (1998). "Türkiye'de Demokrasi ve Sivil Toplum". *Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam* içinde. Der: E. Fuat Keyman, Ali Yaşar Sarıbay. Ankara: Vadi Yayınları. 88-111.

SELNOW, W. Gary (1998). *Electronic Whistle-Stops: The Impact of the Internet on American Politics*. Westport, CT: Preager Press.

SENNETT, Richard (1996). *Kamusal İnsanın Çöküşü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

SPLICHAL, Slavko (2009). "New Media Old Theories: Does the National Public Melt into the Air of Global Governance". *European Journal of Communication*. 24 (4). 391-405.

SUBAŞI, Necdet (2005). "İnternet ve Sanal Cemaat Tartışmaları". *İnternet, Toplum, Kültür* içinde. Der: Mutlu Binark ve Barış Bora Kılıçbay. Ankara: Epos Yayınları. 106-118.

SUBAŞI, Necdet (2005). “İnternet ve Sanal Cemaat Tartışmaları”. *İnternet, Toplum ve Kültür* içinde. Ankara: Epos Yayınları. 106-118.

SUMAN, Defne (2009). “Feminizm, İslam ve Kamusal Alan”. *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri: Bir Atölye Çalışması* içinde. Der: Nilüfer Göle. İstanbul: Metis Yayınları. 68-93.

TAYLOR, Charles (1994). “The Politics of Recognition”. *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* içinde. Der: Amy Gutmann. New York: Princeton University Press. 36-48.

TİMİŞİ, Nilüfer (2005). “Sanallığın Gerçekliği İnternetin Toplum ve Kimlik Alanlarına Girişi”. *İnternet, Toplum, Kültür* içinde. Der: Mutlu Binark ve Barış Bora Kılıçbay. Ankara: Epos Yayıncılık. 89-106.

TÜRKMEN, Buket (2009). “Laikliğin Dönüşümü: Liseli Gençler, Türban ve Atatürk Rozeti”. *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri: Bir Atölye Çalışması* içinde. Der: Nilüfer Göle. İstanbul: Metis Yayınları. 110 -148.

TÜTÜNCÜ, Fatma (2007). “Güzel Ahlaklı Biriyle Hayırlı Bir İzdivaç için: İslami Evlilik Siteleri, Dönüşen Mahremiyetler ve Kadın Öznelliği”. *Yeni Medya Çalışmaları* içinde. Der: Mutlu Binark. Ankara: Dipnot Yayınları.

WITTEBORN, Saskia (2007). “The Situated Expression of Arab Collective Identities in the United States”. *Journal of Communication Studies*. 57 (3). 556- 573.

İnternet

<http://www.gaste24.com>, “Evlilik Programları Yayından Kaldırılıyor mu?”, 16.01.2001

<http://www.gönüldensevenler.com>, 11.03.2010.

<http://www.islamievlilik.com>, 17.04.2010.

<http://www.muslimlife.eu>, 23.01.2011.

<http://www.zevac.merihnet.com>, 23.04.2010.

YAZARLARA NOTLAR

1. *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, hakemli bir dergidir ve Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.
2. Derginin yayım dili Türkçe ve İngilizce'dir.
3. Dergide yayımlanan tüm yazıların yayın hakları Yakın Doğu Üniversitesine devredilmiş olur. Dergide yayımlanan her türlü yazıdan yapılacak alıntılarda kaynak gösterilmesi zorunludur.
4. *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*'ne gönderilen yazılar özgün olmalı, başka bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır. Gönderilen yazının bir başka biçimi yayımlanmak üzere incelenmek için bir başka yayımcıya gönderilmiş, ya da yayımlanmış, yada yayımlanacak ise yazar bunu yazısını dergiye gönderdiğinde açıkça belirtmelidir.
5. Yayımlanmak üzere dergiye gönderilen yazılar, yayın kurulu tarafından ilk değerlendirmesi yapıldıktan sonra hakemlere gönderilir. Hakemden gelecek rapor doğrultusunda yazının basılmasına, yazardan makalesinde düzeltme istenmesine ya da basılmamasına yayın kurulu karar verir. Yayım kararı yazara (birden çok yazar varsa, adı ilk belirtilmiş olana) en kısa zamanda bildirilir. Yayımlanmayan makaleler yazarlara geri gönderilmez.
6. Hakem değerlendirmesinin tarafsızlığını sağlamak için hakemlere gönderilen yazıda yazarın kimliğine ilişkin herhangi bir bilgi olmamalıdır. Yazarlar makalelerinin başlığını, ad, soyadı, unvan, bağlı bulundukları kurum adı, posta adresi, telefon ve e-posta adreslerini ayrı bir kâğıda yazarak bir kapak sayfası hazırlayıp makaleleri ile birlikte göndermelidir. Hakemlere gönderilecek metinde makalenin başlığı, makale metni, Türkçe ve İngilizce özetler bulunmalı, kimlik bilgileri yer almamalıdır.
7. Dergide yayımlanması istenilen metinler MS Word dokümanı olarak elektronik ortamda e-mail eki olarak ya da CD olarak aşağıdaki adreste doğrudan Editör'e gönderilmelidir. Yazarlar isterlerse buna ek olarak metnin yazılı kopyasını da gönderebilirler. Yazılı metinler A4 kağıdın bir tarafına 2 aralıkla yazılmalı ve bütün sayfalara birbirini izleyen numaralar verilmelidir.
8. Ana dili İngilizce olmayan yazarlar, İngilizce yazdıkları metinleri göndermeden önce ana dili İngilizce olan bir uzmana okutup gerekli düzeltmeleri yaptırmalıdır.

9. Yazılara yayımlanan yazarlara yayımlanan makalenin 20 adet ayrı basımı ve bir adet dergi bedelsiz olarak gönderilir.
10. YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi'ne gönderilen makalelerin yazım ve biçim koşulları bakımından son denetimlerinin yazar tarafından yapıldığı, yazarın makalenin disketteki ya da CD'deki biçimiyle basılmasına onay verdiği kabul edilir. Makale dergi editörlüğüne teslim edildikten sonra baskı düzeltmeleri için yazara geri gönderilmez. YDÜ, Sosyal Bilimler Dergisi yazım ve biçim kurallarına uygun olmayan makaleler hakeme gönderilmez ve basılmaz.
11. Gönderilen metnin tamamı daktilo harfleri ile tek aralıklı, A4 kâğıdın alt ve üstünde 5cm, yanlarda 4 cm boşluk kalacak şekilde yazılmış olmalıdır.
12. Makaleler için belirlenmiş standart bir uzunluk söz konusu olmamakla beraber 9000-10000 kelime hedeflenmelidir. 10000 kelimeden fazla olan metinler ancak özel koşullarda kabul edilir.
13. Makale, italik harflerle ve içerden yazılmış yaklaşık 100 kelimeden oluşan, temel savını ve varılan sonucu betimleyen bir özet ile başlamalıdır. Özete makale içeriğini karakterize eden 6 anahtar sözcük veya deyim eşlik etmelidir.
14. Metin 12 punto büyüklükte Times New Roman yazı tipi ile yazılmalıdır. Makale başlığı ve ana alt başlıklar 14 punto, Times New Roman yazı tipi, bold ve ana metinden ayrı olmalıdır. İkincil alt başlıklar 12 punto, Times New Roman, bold ve metinden ayrı olmalıdır. İkincil alt başlıkların altındaki alt başlıklar 12 punto, Times New Roman, bold ve italik olmalı ve paragrafın ilk cümlesinin başında yer almalı ve bir nokta ile sonlanmalıdır.
15. Bütün çizelge, grafik ve diyagramlara şekil denilmeli ve birbirini izleyen numaralar verilmelidir. Tablolar olanaklar elverdiği ölçüde az sayıda olmalı ve sadece çok gerekli bilgiler içermelidir. Her şekil ve tabloya Arap rakamları ile bir numara verilmeli ve numaradan sonra başlığı yazılmalıdır ve metin içinde atıf yapılmalıdır.
16. Kaynaklara gönderiler dipnot biçiminde olmamalı, ilgili kaynak(lar) metinde araç içine alınarak (yazar soyadı, yayım yılı: -gerekiyorsa- sayfa numarası/ ya da ilgili sayfalar/bölüm) biçiminde gösterilmelidir.
17. Metin içindeki gönderiler ve metne ilişkin ek açıklamalar sırayla numaralandırılmalı ve metnin sonunda, kısaltma ve sembol listesinden önce "Notlar" başlığı altında yer almalıdır.

18. Metinde gönderi yapılan kaynakların tümü, makalenin en sonuna yerleştirilecek bir kaynakçada yer almalı, gönderi yapılmayan kaynaklar bu listeye konulmamalıdır. Dergi, kitap, derleme, sempozyum adları açık olarak ve italik (ya da koyu renkte) yazılmalıdır.

Prof. Dr. Aykut Polatoğlu

YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi Editörü

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Yakın Doğu Üniversitesi

Lefkoşa/ KIBRIS

e-posta: apolatoglu@neu.edu.tr

Fax: 0(392) 680 2044

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. *NEU Journal of Social Sciences* is a refereed journal published twice a year, April and October.
2. Manuscripts should be written in Turkish or English.
3. Copyrights of the articles appearing in the *NEU Journal of Social Sciences* belong to the Near East University. Authors may use the article elsewhere after publication provided that permission is obtained from Near East University.
4. Articles submitted to *NEU Journal of Social Sciences* should be original contributions and should not be published elsewhere or should not be under consideration for any publication at the same time. If another version of the article is under consideration by another publication, or has been, or will be published elsewhere, authors should clearly indicate this at the time of submission.
5. Manuscripts submitted to the journal will first be viewed by the Editorial Board then forwarded to the referees. In line with the evaluation of the referees, Editorial Board will make the final decision, either in favour or against publication, or return the manuscript back to the author for any revision required by the referees. Authors will be informed of the decision of the Editorial Board regarding publication in the shortest time possible. Manuscripts which are not published will not be returned back the authors.
6. The reviewing of manuscripts is based on the anonymity of the author and the confidentiality of readers' and editors' reports. To guaranty the anonymity in the review process, authors should include a separate title page with their name, institutional affiliation, full address and other detailed contact information. The title of the article alone should appear on the top of the first page of the manuscript.
7. Complete manuscripts should be submitted to the editor, as an MS Word document, either electronically via e-mail attachment, or on a high density 3.5-inch diskette, or CD at the address shown below. Authors may submit additional hardcopies, if so desired. These should be typewritten on A4/Letter paper, on one side only, double spaced and with ample margins. All pages (including those containing only diagrams and tables) should be numbered consecutively.

8. For English written articles, authors whose first language is not English should ensure that a draft of their article has been read and corrected by a competent person whose first language is English.
9. Authors whose articles published in the journal are entitled to 20 free off prints and a copy of the issue in which their article appears.
10. Authors are responsible for ensuring that their manuscripts conform to the journal style. The editors will not undertake retyping of manuscripts before publication.
11. All parts of the manuscript should be typewritten, single spaced, with margins of 5 cm at the top and bottom, and 4 cm on left and right sides of an A4 / paper.
12. There is no standard length for articles, but 9000-10000 words is a useful target. Articles longer than 10.000 words will be accepted only in exceptional cases.
13. The article should begin with an indented and italicised summary (abstract) of around 100 words, which should describe the main arguments and conclusions of the article. Abstract should be accompanied by up to 6 key words or phrases that characterise the content of the article.
14. All material should be 12-point, Times New Roman type. Article title and principal subheads should be 14-point Times New Roman type, bold and set on a line separate from the text. Secondary subheads should be 12-point Times New Roman, bold and set on a line separate from the text. Sub-subheads 12-point Times New Roman type, bold and italic, run-in at the beginning of the paragraph, and followed by a period.
15. All diagrams, charts and graphs should be referred as figures and consecutively numbered. Tables should be kept to a minimum and contain only essential data. Each figure and table must be given an Arabic numeral, followed by a heading, and be referred to in the text.
16. To cite the works you used in developing your article, use the author-date system. For each work to which you refer, give the author's last (family) name, date of publication of the work cited, a page number(s) if needed.
17. Please do not use footnotes. Use endnotes to elaborate or comment on material in the text and place them at the end of the text under the subhead "Notes". Notes should be numbered consecutively through the article with a numeral corresponding to the list of notes placed at the end.

18. List of references (the bibliography) that follows the endnotes should be given in alphabetical order. Only works actually cited in the text should be included in the references.

Prof. Dr. Aykut Polatoğlu

NEU Journal of Social Sciences

Faculty of Economics and Administrative Sciences

Near East University

Lefkoşa/ KIBRIS

e-mail: apolatoglu@neu.edu.tr

Fax: 0(392) 680 2044